

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

NY RÆKKE V, 3

Fridlev Skrubbeltrang: Fæstegården som forsørger
Svend Aakjær: Måleenheder i landmål og jordvurdering
O. Krag om dansk politik 1914–17
Anmeldelser og litteraturnyt

1961

JYSKE SAMLINGER

*Tidsskrift for
Danmarks historie*

udsendes to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur. Kontingent kr. 15,-. Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Sprog og Litteratur,
Carl Blochs Gade 28,
Århus.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til »Jyske Samlinger« og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Carl Blochs Gade 28,
Århus.

Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteraturs bestyrelse:

Generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink (formand), arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl (sekretær), bibliotekar Poul Enemark, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, lektor Peter Jeppesen, universitetslektor, mag. art. Erik Reske-Nielsen (kasserer) og professor, dr. phil. Peter Skautrup.

Bogladepriis for Ny række, V. bind, hæfte 3: 16,50 kr.

FÆSTEGÅRDEN SOM FORSØRGER

AFTÆGT OG ANDEN FORSORG I DET 18. ÅRHUNDREDE

Af Fridlev Skrubbeltrang.

På grundlag af fæsteprotokoller fra omkring 50 godsarkiver behandler universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang aftægten i det 18. årh. Henved 75 % af materialet stammer fra jyske godser; men kilderne fra 10 sjællandske og 6 fynske godser er af en sådan karakter, at de kan anvendes til sammenligning. Det fremgår, at aftægtsforholdet ikke som nutidens folkepension ensidigt var et underholdsproblem, men derimod ofte indebar en fortsat deltagelse i gårdens drift. Aftægtens størrelse og sammensætning var i reglen ikke et aktuelt problem, idet de gamle som oftest forudsattes at skulle dele »dug og disk« med de unge. Kunne denne forudsætning ikke holde, afspejler aftægtskontrakterne varierende krav om arbejdskraft og afgiftsydelser. Forfatteren redegør for udbredelsen af forskellige former for aftægt, og undersøgelsen viser udtalte forskelle mellem de tre landsdele. Endvidere behandles forholdet imellem aftægtsfolkene og de unge og aftægtsydelsernes omfang og karakter.

Emne og kilder.

Allerede i det 16. århundrede var livsfæste uden tvivl den mest udbredte form for fæste, og i det 18. forekom fæste eller leje på åremål praktisk talt kun, når jordstykker eller hele landbrug blev bortfæstet til beboere uden for bondestand. Da bondeselveje indtil den store reformtid var af ringe betydning, kunne fæste på livstid formelt anses for helt dominerende. Men betød det, at fæstebonden og efter ham hans eventuelle enke i almindelighed blev siddende ved gården til deres død?

Gårdfæsternes store erhvervsgruppe – i det 18. årh. den største i landet – kan med henblik på deres brugs- og besiddelsesforholds varighed opdeles i tre grupper, selv om det statistiske materiale ikke tillader, at der trækkes helt skarpe grænser. Størst var i alle landsdele antallet af fæstere, der virkelig sad ved gård til de døde: i Jylland meget nær 45 % af fæstebønderne, på Fyn noget over 50, men på Sjælland knapt 40 %. Den næststørste gruppe, når århundredet tages som en helhed, udgjorde de gårdfæstere, der godvilligt havde afstået deres gårde, som regel på grund af alderdom og (eller) svagelighed og næsten altid mod aftægt i en eller anden form. I Jylland og på Fyn må ca. 40 % regnes til denne gruppe, på Sjælland mellem 30 og 35 %. Den tredje gruppe omfatter fæstebønder, der i utide måtte opgive deres gårde, når fattig-

dom, restancer eller andre forhold blev dem for trykkende. Denne gårdforsiddergruppe varierede i størrelse i forskellige perioder, indtil den i den store reformtid, regnet fra 1787, næsten overalt blev reduceret til en brøkdel af sin tidligere størrelse. Der var forholdsvis langt flere gårdforsiddere på Sjælland end i Jylland og navnlig på Fyn: forholdet var i det 18. årh. meget nær 4 : 2 : 1 for Sjælland, Jylland og Fyn.

Disse landsdelsforskelle kan kun motiveres ved en indgående analyse af fæsteforholdene, som ligger udenfor denne opgave. Men de ovennævnte omtrentlige tal giver et holdepunkt, når man vil danne sig et foreløbigt skøn over de ældre bønders aftægtsmuligheder. Under tåleligt gode økonomiske forhold har antagelig de fleste gårdmænd ønsket at bevare fæstet til deres død – tilstandene på Fyn, hvor kun ca. 8 % af dem blev gårdforsiddere, tyder afgjort på det. Men med den usikkerhed, som af mange grunde hæftede ved fæsteforholdene og bondens økonomi, var det forståeligt, om ældre gårdfæstere i tide sikrede sig underhold i alderdommen, helst hos en søn eller svigersøn, således at aftægtsordningen oftest stod i forbindelse med en fæstekontrakt, hvorved fæstegården blev bevaret på samme families hænder. Også fra et godsøkonomisk synspunkt var denne kombination i de fleste tilfælde at foretrække. Den bratte fæsteforandring, som kunne følge efter en gammel fæstebondes død eller helbredsmæssige svigten, var et risikomoment, som en forstandig godsstyrelse måtte ønske begrænset. Den yngres arbejdskraft forbundet med den ældres indsigt og erfaring som driftsleder var, hvad en mængde fæstebreve i mere eller mindre klare ord søgte at sikre vedkommende fæstegård, samtidig med at den gamle fæster fik sin alderdom betrygget.

Sandsynligvis har i det 18. årh. godt og vel en trediedel af alle gårdfæstere i Danmark sikret sig aftægt i en eller anden form. Kun et lille mindretal af dem var enkemænd, selv om konens død undertiden blev årsag til fæster-skifte. Kilderne taler langt oftere om enkeaftægt. De færreste enker videreførte fæstegårdens drift til deres død, men 30–35 % giftede sig med den nye fæster. Endnu flere fratrådte fæstet under forhold, der gjorde det muligt for dem at få aftægt. Mest almindeligt var det dog, at gårdfæsteren fik løfte på aftægt, mens begge ægtefæller endnu var i live.

Men fæstegårdens forsorgsmuligheder rakte i mange tilfælde videre end til den fratrådte fæstebonde eller enken på stedet. Forældreløse gårdmandsbørn blev ikke sjældent kontraktligt sikret husly, føde og klæder hos den nye fæster, indtil de selv kunne tjene deres brød. På lignende måde blev en afdød fæsters ugifte døtre eller andre nære kvindelige slægtninge samt invalider og andre erhvervshemmede vistnok i ret stor udstrækning hjulpet, ofte i forbindelse med en aftægtsordning for moderen.

Det kildemateriale, der bedst kan belyse forsorgsvæsen med tilknytning til fæstegårde og -huse, må for det 18. århundredes vedkommende søges i godsernes fæsteprotokoller. Også i skifteprotokoller kan der findes oplysninger af værdi, mens de aftægtskontrakter, der indgår i tingbøgerne, i hvert fald før de store landboreformers tid er fåtallige og næppe kan anses for typiske¹). Antallet af bevarede fæstebreve, som bekræfter, at fæsteren har påtaget sig underholdsforpligtelser overfor en tidligere fæster eller dennes enke, er imidlertid meget stort. Betydeligt færre fæstekontrakter giver nærmere oplysning om arten og omfanget af de aftægtsydelse, som den nye fæster må udrede til forgængeren (ægtepar, enkemand eller enke). Forpligtelser overfor andre, i reglen nære slægtninge af (d)en tidligere fæster, er ofte nøjere angivet.

I de fleste tilfælde oplyser fæstebrevet kun, at den, der har afstået fæstet, får »ophold«, »underhold«, »undertægt« eller hvad det nu hedder på egnen. Det er hensigten, at den nye og den gamle fæster skal have fælles husholdning, og det tilføjes ikke sjældent, at de(n) gamle har krav på pleje i alderdommen. Ofte tales der kun om en »forening« eller »kontrakt« mellem de to parter, uden at det udtrykkeligt siges, at der i forbindelse med afståelsen er truffet aftale om fratræderens underhold, hvad der er overvejende sandsynligt. Specificerede aftægtsydelse (korn som udsæd eller i skæppen, kreaturgræsning, fedevare, bolig, brændsel m. v.) er altså i mange, måske de fleste, tilfælde *subsidiære* ydelse; det gælder navnlig korn-aftægten, mens kreaturhold og ret til bolig (aftægtshus eller -stue) og dermed i reglen også til brændsel ofte er sikret den fratrædende fæster eller en afdød fæsters enke i efterfølgerens fæstebrev. I sjældnere tilfælde er aftægtskontrakten indført i fæsteprotokollen sammen med fæstebrevet, men oftere henvises der i dette til en (vistnok som regel mundtlig) aftale om aftægt m. v. Ved langt de fleste fæsteafståelse og dermed forbundne aftægtskontrakter var de to parter fader og søn (eller svigersøn). Men såvel den fratrædende som godsstyrelsen kunne være interesseret i, at der var truffet klare aftaler, som kunne forebygge misforståelse og trætte.

Undersøgelsen er i det væsentlige begrænset til fæstegårdsforhold. Også bolssteder (under 1 td. hartkorn), ja endog praktisk talt jordløse fæstehuse ydede undertiden aftægt, oftere dog kun »husværelse«, til en tidligere fæster eller dennes enke²). Her var familieforholdet utvivlsomt afgørende for, om den nye fæster ydede aftægt. Det kunne ikke blive en forpligtelse på linie med gårdaftægten, der måtte betragtes

1) Udgaverne af »Ældre danske tingbøger« indeholder dog en del eksempler på aftægtsforhold i det 17. årh., se f. eks. »Skast herreds tingbog« (ved Poul Rasmussen, 1954) 1636 s. 10, 85, 109 f., 115 f., 173 og 238 f.

2) Aftægtsforhold på Sjælland er omtalt i min disputats »Husmand og Inderste« (1940) s. 179-81 og 251-54, hvor der også anføres eksempler fra fæsteprotokoller, der ikke er gennemgået i forbindelse med denne specielle undersøgelse.

som en virkelig modydelse ved afståelsen, med hensyntagen til de erhvervsmæssige fordele, som fæstegårdens landbrug kunne byde den nye fæstebonde. Noget tilsvarende kunne gælde ved overdragelsen af en smedie og enkelte andre håndværkerhuse med værksted, mens jordløse landarbejdere næppe ville være i stand til at yde en fratrådte fæster underhold, da denne jo ikke – som det ofte var tilfældet på gårdene – kunne betale for sig ved deltagelse i landbrugsarbejdet eller ledelsen af dette. I visse tilfælde har aftægtsforpligtelsen betydet en større udgift for husfæsteren, end boligen i sig selv var værd. Det understreger godsadministrationens interesse i en forsyng, der kunne reguleres gennem fæstekontrakter, og bestyrker den antagelse, at underhold af stedet var det naturlige og almindelige forhold.

Da denne undersøgelse har nøje tilknytning til mere omfattende studier over fæstevæsenet, er kilderne væsentlig de samme. De ca. 50 godser, hvorfra materiale er benyttet, kunne suppleres med andre, hvor oplysningerne om aftægt m. v. er særlig talrige eller værdifulde, men som af andre grunde ikke indgår i fæsteundersøgelsen. Det er i nogen grad tilfældigt, om aftægtsforhold nævnes i fæstebrevene; det sker forholdsvis oftere i tiden efter 1750, men det *kan* afhænge af den form, ejer eller ridefoged giver fæstekontrakten. Når det anføres, at den fratrædende fæster har afstået gården efter »forening« med den nye fæster, er det overvejende sandsynligt, at afståelsesoverenskomsten omfatter aftægt, men det siges altså ikke. Den ubestemte udtryksform er en væsentlig grund til, at antallet af aftægtsydelse i forhold til antallet af bevarede fæstebreve varierer stærkt fra gods til gods. Når tabel 1 (side 244) omfatter ca. 2200 aftægtsforhold, svarer dette til meget nær en fjerdedel af de udnyttede fæstebreve fra 32 af 39 undersøgte jyske godser. Materialet fra sjællandske og især fynske godser er relativt mindre.

Konkrete oplysninger om aftægtsydelse m. v. indgår kun i et mindretal af de fæstebreve, der omtaler aftægt, men også her er de jyske gennemgående de mest givende. Fremhæves kan Vorgård og Vrejlevkloster i Vendsyssel, Tandrup-Kovstrup i Thy, Gudumlund, Nørlund og især Lerkenfeld i Himmerland, fra de vestlige Limfjordsegne Avsumgård, Volstrup og Estvadgård, af østjyske godser (syd for Mariager fjord) Overgård, Fussingø, Frijsenborg, Rosenholm, Benzon (Sostrup), Stensballegård og Skerrildgård. På Fyn er der forholdsvis flest aftægtsoplysninger fra Hindsgavl, Bramstrup, Gyldensten og Holckenhavn. Sjælland er fyldigst repræsenteret ved grevskabet Holsteinborg og Roskilde Domkirkes gods, men også fæsteprotokoller fra universitetsgodset og mindre godser som Rosendal (Rosenlund) og Sparresholm har en hel del angivelser af aftægtens art og størrelse. Meget sparsomt er

materialet fra de sydlige øer, men der findes bl.a. aftægtsoplysninger fra Lungholm 1775–83, da C. D. Reventlow ejede godset.

Henvend 75 % af det indsendte kildemateriale belyser forholdene på jyske godser, og undersøgelsen er i flere henseender begrænset til halvøen. Aftægtens nære forbindelse med sider af fæstevæsenets udvikling, som kan konstateres med nogenlunde sikkerhed indenfor alle tre hovedlandsdele, motiverer imidlertid, at materialet fra 10 sjællandske og 6 fynske godser anvendes til sammenligning.

Det er af vigtighed, at aftægtsforholdet opfattes som et naturligt led i datidens landøkonomiske husholdning. Det var ikke som nutidens folkepension ensidigt et underholdsproblem. Aftægtsforholdet blev, som vi skal se, ofte kædet sammen med spørgsmålet om arbejdskraft og afgiftsydelser. Hvad fæstebonden ville sikre sig, var underhold i alderdommen (husly, føde og klæder), og dette kunne under gunstige forhold opnås på anden måde end gennem en aftægt. Men enedes en ældre gårdfæster med en fæstevillig karl eller mand, tiest en søn, om at afstå fæstet til denne straks eller senere, havde godsstyrelsen i reglen næppe meget at indvende. Derved *sikredes* jo gården efter al sandsynlighed en fæster langt ud i fremtiden – man fik *det* glidende fæsterskifte, som var det praktiske livs naturlige korrektiv til livsfæstet.

Aftægtens størrelse og sammensætning var i reglen ikke et aktuelt problem, idet de gamle som oftest indtil videre skulle dele »dug og disk« med de unge. Men *blev* aftægten fastsat til visse naturalier, gjorde gods- og egnstradition sig antagelig ofte gældende ved siden af de gamles personlige ønsker og krav, der havde en grænse i hensynet til, hvad gården efter herskabets og den nye fæsters opfattelse kunne bære. Som herskabets repræsentanter formulerede fæstebrevet, fik aftægten undertiden karakter af en belønning til veltjente fæstere, men snarere var den vel udtryk for den fratrædende fæsters sociale standard.

Generationsskifte og aftægtsordning.

Ved langt de fleste fæsteforandringer overtog en ny generation fæstegården. De vigtigste undtagelser fra reglen var de tilfælde, hvor den nye fæster giftede sig med forgængerens enke (det skete i det 18. århundredes Danmark ved hvert 7. eller 8. fæsterskifte), samt de fleste fæsteoverdragelser efter gårdforsiddelse. Naturligvis kunne fæstere, der som følge af store restancer eller anden misligholdelse af fæsteforpligtelserne i utide måtte opgive gården, i reglen ikke vente nogen aftægt af denne, men ældre, fattige gårdforsiddere opnåede dog undertiden visse ydelser.

De bedste muligheder for at sikre sig en fordelagtig aftægtsordning havde utvivlsomt den fæster, der vel var til års, men endnu i stand til

personlig at lede gårdens drift og svare afgifterne af den. I mange tilfælde ville en så gunstig stillet fæstebonde foretrække at afstå gården på sådanne vilkår, at hans endelige retræte og dermed i reglen retten til aftægt blev udskudt på ubestemt tid. Fæstebrevene viser navnlig følgende afståelsesformer, der dog sjældent forekom samtidig på et gods:

1. Gårddeling, således at den gamle fæster kun afstod den halve gård, enten straks eller efter senere aftale med den nye fæster.
2. Den fratrædende gårdfæster beholdt ved afståelsen en del af gårdens hartkorn og blev altså bolsmand eller husmand med jord.
3. Den gamle fæster forbeholdt sig i den nye mands fæstebrev ret til at drive gården til sin død. Aftæftsordningen kom derfor ofte kun til at angå enken.
4. En ny fæster fik brev på gården, men det stod den gamle frit at bestemme tidspunktet for afståelsen, eventuelt at blive siddende sin levetid. Fæstebrevet indeholdt dog ofte aftægtsbestemmelser.
5. Den nye fæster overtog gården, men den gamle blev boende og ledede indtil videre driften, og hans kone forestod i reglen husholdningen, hvis efterfølgeren var ugift.
6. Gården blev afstået straks eller på et i fæstebrevet fastsat tidspunkt. Aftægten ofte anført.

I 1. og 2. tilfælde er der i reglen ikke nævnt nogen aftægt, men den gamle fæsters død gjorde ofte ende på gårdelingen, hvorefter hans eventuelle enke kunne opnå aftægt. Ikke sjældent måtte den gamle bonde syg eller alderssvækket opgive den anden halve gård og modtage underhold hos efterfølgeren. Hvornår fæsteforandringen faktisk fandt sted og aftægtsydelsen tog sin begyndelse med 3. og 4. form for afståelse, fremgår i reglen ikke af fæsteprotokollerne. En del fæstebreve indeholdt en bestemmelse om, at den aftægtsnydende tidligere fæster atter kunne overtage gården, hvis den nye fæster døde før han. Mere almindelig og af større betydning var den praksis, at den gamle fæster nød uforandret aftægt af gården, selv om den senere skiftede fæster. Nogle fæstekontrakter fastslog udtrykkeligt denne ret, men oftere var den en uskreven vedtægt.

Undersøgelser over fæstevæsenet synes bl. a. at give til resultat, at ved godvillige fæsteafståelser – enkers fratræden undtaget – blev i Jylland ca. 63 % af de afståede gårde bortfæstet til en søn eller svigersøn af den gamle fæster (gennemsnit for 39 jyske godser i perioden 1720–1807). Det samme gjaldt kun 3 % af forsidergårdene. En fåtallig mellemgruppe, hvor fattigdom i forbindelse med alderdom og (eller) sva gelighed blev anført som årsag til gårdens afståelse, gav knapt 25 % overdragelse til søn eller svigersøn. De tilsvarende gennemsnitstal for

15 sjællandske godser i samme periode er foreløbig opgjort til ca. 47 %, godt 1 % og 16 % (mellemgruppen).

På denne baggrund er det ikke overraskende, at et stort flertal af de aftægtsforhold, der nævnes i jyske fæsteprotokoller, er *familie*-ordninger, aftaler mellem forældre og »børn«. I den omstående tabel 1 betegner *s* søn eller stedsøn (den nye fæster søn af forgængerens hustru i et tidligere ægteskab) og *d* svigersøn (gift med en datter eller stedatter af den gamle fæster), mens *a* omfatter alle andre aftægtsydende fæstere. I forbindelse med fæsteforandring og aftægt vil nære slægtskabsforhold mellem den nye fæster og forgængerens så godt som altid være anført. Derimod fremgår det ikke altid klart af et fæstebrev, hvorvidt den fratrædende fæsters hustru også er i live. I tabellerne 1 og 2 er aftægtsnydere, om hvem det ikke udtrykkeligt oplyses, at de er enkemænd, alle opført under »ægtepar«, medmindre aftægtsydelsens karakter sandsynliggør en anden placering. Denne usikkerhed i kilde-materialet *kan* som helhed betyde en afvigelse fra de faktiske forhold på indtil + 2 % for »ægtepar« og ÷ 5 % for »enkemænd«.

Tabel 1 giver en oversigt over aftægtsforholdene på 32 jyske godser, med opdeling i de omtalte grupper. »Nordjylland« er Vendsyssel, Thy, Mors og Himmerland, til »Vestjylland« regnes foruden Ribe stift også Salling, det øvrige er »Østjylland« fra Mariager til Vejle fjord. De henholdsvis 10, 6 og 16 godser er nogenlunde repræsentative, hvis man tager hensyn til gårdantallet i hvert af de tre områder, men gennemgående er egnsforskellighederne ikke iøjnefaldende store i Jylland.

Familieaftægt – de(n) gamles ophold hos søn eller svigersøn – er fremherskende på alle godser (se tallene i parenteserne) og omfatter indenfor de tre områder henholdsvis 71, 71,4 og 69,5 % af samtlige optegnede aftægtsforhold. Bortset fra en del af de godser, hvor materialet er af beskedent omfang, ligger »familieprocenten« overalt mellem 60 og 75, på godset Nørlund dog på godt 83. Gennemsnitsprocenten for de 7 godser, hvor mere end 100 aftægter er optalt, bliver 68,8. Fordelingen mellem ægtepar, enkemænd og enker er her næsten nøjagtigt 5 : 2 : 3. I Nordjylland er antallet af enkemænd på aftægt hos »fremmede« forholdsvis stort. På godser, hvor fæstebrevsmaterialet er temmelig ufuldstændigt, forekommer det nu og da, at man først kan notere et aftægtsforhold ved et nyt fæsterskifte. Var den, der *oprindeligt* ydede aftægten, en søn af aftægtsnyderen, vil navnene ofte føre et sandsynlighedsbevis herfor, mens »familieaftægt« i reglen ikke med sikkerhed kan påvises ud fra fæsteprotokollerne, når det savnede fæstebrev med det oprindelige tilsagn om aftægt er udstedt til aftægtsnyderens stedsøn eller (vordende) svigersøn. Målt i procent er fejlmuligheden ganske ringe, men bidrager dog til, at familieaftægten, *s* + *d*, for Jyllands vedkommende uden betænkelighed kan sættes til rundt 70 %.

Tabel 1. Aftægt af fæstegårde i Jylland.

Aftægtsnyder:	Ægtepar			Enkemænd			Enker			Ialt	
	<i>s</i>	<i>d</i>	<i>a</i>	<i>s</i>	<i>d</i>	<i>a</i>	<i>s</i>	<i>d</i>	<i>a</i>	(<i>s + d</i>)	
Baggesvogn ...	5	3	2	3	1	1	3	3	2	23	(18)
Vorgård	31	12	15	16	4	16	23		12	129	(86)
Vrejlevkloster .	8	5	7	12		4	17	6	9	68	(48)
Tandrup og											
Kovstrup ..	23	5	16	6		13	27	2	9	101	(63)
Højris	21	3	14	4		9	25	8	7	91	(61)
Nandrup	5		2	1		5	7	2	3	25	(15)
Gudumlund ...	18	1	8	11		7	13	2	11	71	(45)
Nørlund	36	6	4	12	2	7	30	2	6	105	(88)
Visborg	11	4	3	2	2	3	7	1		33	(27)
Lerkenfeld ...	24	6	5	14	1	8	16	2	2	78	(63)
<i>Nordjylland</i> ..	182	45	76	81	10	73	168	28	61	724	(514)
Kjeldgård	9	1	2	8	1	2	5	1		29	(25)
Estvadgård ...	26	4	11	3		5	14	2	7	72	(49)
Volstrup	29	5	10	8	1	4	17	5	12	91	(65)
Avsumgård ...	13	1	6	3	1	3	8		2	37	(26)
Lønborggård ..	8	1	1	5		3	7		3	28	(21)
Hesselmed	27	24	16	13	5	6	11	8	17	127	(88)
<i>Vestjylland</i>	112	36	46	40	8	23	62	16	41	384	(274)
Stårupgård ...	18	1	4	6	1	1	5	1	1	38	(32)
Støvringgård .	23		5	8	1	4	10		16	67	(42)
Kellerup	7	2	2	3	1	3	8	3	4	33	(24)
Overgård	18	10	7	5		2	9	2	7	60	(44)
Fussingø	26	14	16	8	3	4	33	6	12	122	(90)
Hevringholm .	12	1	7			1	2		3	26	(15)
Benzon	26	10	8	4		3	27	1	8	87	(68)
Rosenholm ...	23	7	8	2	3	4	12	5	9	73	(52)
Frijsenborg ...	52	29	41	24	2	9	31	8	17	213	(146)
Århus											
Domkirke ..	5	2	2	4			2	1	1	17	(14)
Rodbenseje ..	11		10	2	1	1	5		5	35	(19)
Rask	6	3	4				8		8	29	(17)
Stensballegård	32	11	12	3	2	4	18	3	6	91	(69)
Boller og Møgel-											
kær	36	1	33	21	5	11	12	3	10	132	(78)
Skerrildgård ..	8	1	3	4		1	3		5	25	(16)
Engelsholm ...	16	2	3	5	1	3	2	3	3	38	(29)
<i>Østjylland</i>	319	94	165	99	20	51	187	36	115	1086	(755)
<i>Jylland ialt</i> ...	613	175	287	220	38	147	417	80	217	2194	(1543)

Sjælland og Fyn er noget svagere repræsenteret: 465 aftægtsforhold (heraf 222 s og 62 d) på de 10 sjællandske godser, 231 (103 s og 25 d) på de 6 fynske. Fæsteforholdene på Sjælland er mere forskellige fra gods til gods end på Fyn og i Jylland, men ser man bort fra 3 godser med mindre end 30 anførte aftægtsforhold (Basnæs, Sparresholm og Tersløse) ligger procenten for familieaftægt mellem 53 (Giesegård) og 68 (Benzonsdal). På Fyn, hvor antallene af noterede aftægter er relativt lille, ligger Frederiksgave i bunden med 45 %, mens Gyldensten tegner sig for knapt 58 og Holckenhavn godt 60 %. Umiddelbart overraskende er det, at der på de fynske godser (og ikke mindst dér, hvor fæsteforholdene tyder på mest velstand) er færre familieaftægter end på de sjællandske og gennemgående langt færre end på de jyske godser. Hvad var årsagen?

Landsdelsforskellene er belyst i tabel 2, der viser aftægtsforholdenes *fordeling* mellem ægtepar, enkemænd og enker (i parentes: forældre og svigerforældre, fader eller svigerfader, moder eller svigermoder til den nye fæster). Her kommer det klart frem, at Fyn og Sjælland ikke ligger i samme plan, men tværtimod – som næsten altid, når det drejer sig om fæsteforhold – følger helt forskellige udviklingslinier.

Tabel 2. Aftægtsfordeling i procent (i parentes familieaftægt).

	% ægtepar	% enkemænd	% enker
Nordjylland	41,8 (44,2)	22,7 (17,6)	35,5 (38,1)
Vestjylland	50,5 (54,0)	18,5 (17,5)	31,0 (28,5)
Østjylland	53,2 (54,7)	15,7 (15,8)	31,1 (29,5)
Hele Jylland	49,0 (51,1)	18,5 (16,7)	32,5 (32,2)
Fyn	39,4 (38,3)	16,9 (17,2)	43,7 (44,6)
Sjælland	57,0 (57,0)	16,6 (14,8)	26,4 (28,2)

I de jyske områder var forholdet altså det, at ældre gårdfæstere fortrinsvis trak sig tilbage, mens mand og hustru begge var i live, og dette gjaldt navnlig, når de kunne nyde aftægten hos en søn eller svigersøn. Skulle derimod aftægt opnås hos en »fremmed« (se tabel 1, *a*-grupperne), var det i Nordjylland kun ca. 36 %, i Vestjylland ca. 42 % og i Østjylland i knapt 50 % af tilfældene ægtepar, der sikrede sig »ophold«, mens et større eller mindre flertal blev siddende ved gård, indtil forholdene fremtvang en fæsteforandring. Alt andet lige kunne fæstegården naturligvis bedre præstere en passende aftægt til enkemand eller enke end til et ægtepar. Det er dog næppe tilfældigt, at Østjylland, hvor bønderne gennemgående var mest velstående, havde det højeste procenttal for ægtepar med aftægt hos »fremmede«. Det

var antagelig også grunden til, at Østjylland lå i underkanten af de 70 % jyske familieaftægter.

Selv om fæsteprotokollerne desværre ikke giver oplysning om samtlige aftægtsforhold på noget gods i det 18. årh., er det iøjnefaldende, at antallet er meget stort på en række østjyske godser. Frijsenborg-Vedelslunds 213 aftægter må ses i forhold til ca. 800 fæstebreve, Fusingøes 122 i relation til 275 fæsteforandringer. På sidstnævnte gods er der ved 80 % af sønneoverdragelserne og vistnok i alle de 23 tilfælde, hvor en svigersøn har overtaget fæstet, samtidig tale om aftægt. Når det endvidere i Østjylland var ret almindeligt, at gårdmandsfolk opgav fæstet og nød aftægt hos »fremmede«, så er disse forhold sammenlagt udtryk for relativt gode kår, og selve aftægtsydelse tyder på det samme. På Fyn var bondevelstand mere udbredt end i nogen anden landsdel, mens tilstandene på Sjælland var temmelig uensartede. Det er derfor indlysende, at procenttallene for aftægter på øerne ikke kan have samme motivering som for Jyllands vedkommende.

Forholdene på Fyn var i flere henseender noget for sig. Ikke blot var gårdforsiddelserne få, men de indfæstninger, nye fæstere måtte betale for – straks eller senere – at kunne overtage de mange gode gårde, lå gennemgående 3–4 gange højere end i det øvrige land. Noget tilsvarende gjaldt m. h. t. bønderkarles frikøb for stavnsbånd (fripas). Sammenlignet med indfæstningen, der gennemgående beløb sig til, hvad en karl kunne sammenspare på 10–12 år eller mere, ville en aftægtsydelse næppe være særlig tyngende. Men den aldrende fæster, der selv havde betalt en i forhold til de årlige ydelser høj indfæstning, ville i reglen være interesseret i at beholde fæstegård længst muligt; aftægten kunne ikke give rimelig erstatning for et normalt udbytte af landbrugsdriften. Generationsskiftets problem blev da i mange tilfælde løst på den måde, at den gamle fæster kun afstod den halve gård, oftest til en søn. Begge kunne da leve af landbruget, der vel i almindelighed blev drevet under eet som forhen. Ofte overtog den unge først på et senere tidspunkt sin del af fæstegården, selv om han fik brev på den og måtte betale indfæstning straks, og meget ofte beholdt den gamle fæster den anden halve gård til sin død.

Generationsskiftet på fynske fæstegårde (forøvrigt også på en del jyske, men meget få sjællandske) kunne da foregå i to tempi, hvilket naturligvis bevirkede, at den endelige afståelse gennemgående faldt ret sent, ved antagelig ca. 55 % af fæsteforandringerne først efter fæsterens død, altså i reglen med enken som den ene part. Såvel punkt 1 som 3 og 4 i den ovenfor anførte »afståelsesskala« var fremtrædende i fynsk fæstepraksis. Følgen måtte blive, at aftægtskontrakterne på Fyn langt oftere blev sluttet med eller til fordel for enker, end tilfældet var i de

øvrigte landsdele, mens antallet af ægtepar, der sikrede sig aftægt ved fæsteafståelse, var forholdsvis lille (tabel 2).

Helt anderledes er aftægtsfordelingen på Sjælland. Her angår et betydeligt flertal af aftægtsforholdene ægtepar, mens enkekontrakterne er relativt færre end i Jylland og langt færre end på Fyn. Det sidste kan til dels forklares ved, at gårdmandsenkens giftermål med den nye fæster allerede før reformtiden forekom næsten lige så ofte som fæsteoverdragelse til søn, vel at mærke *kun* på den sjællandske øgruppe – Poul Martin Møllers »Lægsgården i Ølsebymagle« har ikke gyldighed vest for Storebælt. Men det store procenttal for aftægtsnydende ægtepar har utvivlsomt nøje forbindelse med de sjællandske fæstetraditioner. Gårddeling var på Sjælland usædvanlig. Her var tværtimod siden 1660 et meget stort antal fæstegårde blevet udvidet ved sammenlægning. De skulle altså under nogenlunde gunstige forhold kunne yde en god aftægt til et par gårdmandsfolk, og dette i forbindelse med de mere utrygge besiddelsesforhold, jfr. de mange gårdforsiddelser, måtte friste til tidlig afståelse. Der er ret store forskelle fra gods til gods, men gennemgående trak de fæstere, der godvilligt afstod gård, sig vistnok tilbage 3–4 år tidligere på Sjælland end på Fyn og ligeledes tidligere end i Jylland. Da adskilligt tyder på, at sjællændere kom yngre til gård end fynboer og navnlig jyder, er det givet, at forholdsvis mange fæstebønder på Sjælland havde lejlighed til ved afståelsen at sikre sig aftægt til to. Familieaftægt var tilmed almindeligere end på Fyn, hvor de sene udsigter til at komme ind på fædrenegården åbenbart bevirkede, at søn (eller svigersøn) ofte fæstede en anden gård og beholdt den, når faderens (svigerfaderens) gård senere blev fæsteledig.

Forholdet mellem de gamle og de unge på gården.

Langt de fleste aftaler om aftægt eller »ophold« blev da indgået mellem forældre på den ene side, søn eller svigersøn på den anden, og dette forhold var særlig fremtrædende i Jylland. I de fleste tilfælde er aftægtsforholdet nævnt, men ikke nærmere omtalt i fæstebrevet, der undertiden direkte henviser til den mundtlige aftale eller giver aftægtsnyderen løfte på en skriftlig forsikring, »opholdsbrev«, om dette bliver forlangt: »Hvad akkord der måtte passere imellem Peder Thomsens enke og denne hendes søn [Jens Pedersen] ved denne halve gårds afståelse, holder han sig lige så fuldt efterrettelig, som den her ord til andet var indført og af mig approberet, ligesom enken og derpå, når forlanges, får opholdsbrev«, hedder det 1758 i Hagsholm fæste protokol³).

³) Hagsholm fæste protokol. Jens Pedersens fæstebrev af 31. 10. 1758 (Hovlbjerg). – I det følgende vil ved *henvisninger til fæste protokoller* på landsarkiverne kun godsets, fæsterens og (her eller i teksten) landsbyens el. gårdens navn blive anført tillige med fæstebrevets og eventuelt aftægtskontraktens datering.

Aftægtskontrakten er i adskillige tilfælde kun sidste led i en familieordning, hvor den gamle fæster ikke blot bevarer sin ret til at lede gårdens drift, men også træffer andre dispositioner. Jørgen Mikkelsen i Odder på Rodstenseje gods fæstede i 1774 en gård, som hans stedfader mindelig afstod »på [den] måde, at de gamle selv bliver ved, så længe de kan og vil, at styre og råde som sædvanlig med sønnens hjælp, men når de det således ej længere kan eller vil, da tiltræder sønnen gården og bestyrer alt deraf dependerende efter eget tykke, dog alt på lovlig måde, og når så sker, skal det først afgøres, hvad fæsterens to søstre skal nyde af stedet, om de noget kan tilkomme efter lovlig behandling. Deraf følger da og, at forinden de gamle tillader sønnen fri rådighed over gården og vedbørlig rettighed (?) imellem ham og søskende i henseende [til] deres arverettighed på stædet er gjort, må han ej gifte sig eller indføre nogen hustru i gården. Så skal og fæsteren på sådan tid stricte opfylde den kontrakt som imellem ham og forældre angående husværelse og ophold er indgået«⁴⁾.

Aftaler af denne art var udtryk for, hvad en ældre fæster og hans hustru som oftest måtte ønske og åbenbart også kunne få herskabets tilslutning til, hvis de var veltjente gårdmandsfolk. At den nye fæster forpligtede sig til at gøre tjenestekarls arbejde på gården, indtil den gamle fandt for godt at afstå den, forekom næppe helt sjældent, når de to parter var far og søn. En vordende svigersøn kunne undertiden stille sine betingelser. I Rodskov på Rosenholm gods fæstede Jens Pedersen i 1769 en halvgård, men påtog sig i 6 år at tjene som karl på gården for den i landsbyen almindelige løn. I den tid måtte den gamle fæster svare alle afgifter, men derefter skulle den unge ægte hans datter, overtage gården og yde de gamle en nærmere bestemt aftægt⁵⁾. Men også den, der ægtede en ældre fæsters datter og ville sikre sig gården efter hans død, måtte – som Hans Jensen i Haldrup på Stensballegård gods – nøje overholde sine forpligtelser overfor svigerfaderen: »..og skal Niels Pedersen råde i gården, så længe han lever, og skal de unge være ham lydige, hørsomme og behjælpelige, særdeles når han bliver skrøbelig, som skikkelige børn, ligesom de det for Gud efter christendoms pligt og alle retsindige mennesker kan være bekendt, og skulle de begå noget usømmeligt imod Niels Pedersen, bliver de tiltalt derfor og straffet efter loven, og desforuden [skal de] give aftægt af gården efter uvildige mænds skønsomhed..« Den gamle skulle også »vise faderlig pligt imod de unge«, men kunne trygt se alderdommen i møde, idet fæstebrevet udtrykkeligt fastslog, at hvis svigersønnen døde først, måtte ingen få gården i fæste »på anden måde, end at de forholder sig imod Niels Pedersen som oven er meldt, og det upåklagelig«⁶⁾.

4) Rodstenseje, Jørgen Mikkelsen 21. 4. 1774.

5) Rosenholm, Jens Pedersen 2. 1. 1769.

6) Stensballegård, Hans Jensen 24. 4. 1762.

De alvorlige overvejelser, der gik forud for fæsteafståelse og »for-ening« om aftægt, afspejler sig nu og da på en meget overbevisende måde i den unges fæstebrev. I 1732 afstod Chr. Svenstrup sin gård i Sdr. Onsild ved Hobro »med de vilkår, at siden han og hans hustru slåes til alder og begynder at blive affældige, de beholder der i gården deres tilfly og ophold, imedens Vorherre sparer dem livet, og efter deres død en skikkelig jordefærd efter deres stand og vilkår«. Den nye fæster ægter nu deres eneste datter og påtager sig fæsteforpligtelser m.v. »Den nu fæstende Peder Larsen betænker endvidere, at alle er dødelige, og at det kan hænde sig, at hans ventelige ægtefælle førend han til det ævige kunne forflytte, hvorved ikke den skyldige pligt til sine 2de forældre burde tilsidesættes«. Hvis hans svigerforældre begge var i live efter deres datters død, skulle »en koldsindighed i kærlighed« ikke forhindre, at svigersønnen undte dem husly og varme, og de sikredes en nærmere specificeret aftægtsydelse⁷⁾. To andre fæstebreve på Overgård gods til-siger ældre gårdmandsfolk, at de »så længe de lyster og er ved før-lighed at forestå det, skal være egenrådige med alt, hvad til fælles nytte både inden og uden gården kan eragtes ..« og senere få »tilfly og op-hold« hos den nye fæster, en svigersøn⁸⁾.

På samme egn, men på Kellerup gods nogle tiår senere, får en fra-trædende fæster visse garantier for, at efterfølgeren, en stedsøn, virke-lig yder ham en nærmere bestemt aftægt, også i det tilfælde, at de gam-le ikke kan enes med ham og derfor flytter fra gården: »Fæsteren Søren Sørensen skal omgås sine forældre med al sagtmødighed og kærlig-hed, således som det hannem efter Guds og kongens lov pålægges, men skulle det hænde sig, at han herimod skulle handle, og derover hos husbonden føres bevislig klage, da skal han første gang efter anmel-delsen af sin husbond derom erindres og i rette sættes. Men sker det anden gang, da skal han, efter at han [derom] er bleven overbevist, have dette fæste for[brudt], og husbonden at have magt til at bortfæste går-den til hvem han synes⁹⁾. Et andet fæstebrev, ligeledes udstedt af Rasmus Brask til Kellerup, sikrede en gammel fæster og hans hustru pleje og ophold hos svigersønnen, »ved fæsterens eget bord, således som det tilkommer svage og gamle folk«, men i tilfælde af klage skulle de gamle i stedet modtage bestemte aftægtsydelser og have »fornøden hus-værelse« i gården. Flyttede de begge eller en af dem til et fremmed gods, ophørte dog aftægten »i et og alt« – en bestemmelse, der også forekom-mer i fæstebreve fra reformtiden¹⁰⁾.

⁷⁾ Overgård, Peder Larsen 22. 2. 1732.

⁸⁾ Smstds., Chr. Pedersen Glerup 30. 12. 1752 (Udby) og Chr. Nielsen 4. 11. 1746 (Udbyover).

⁹⁾ Kellerup, Søren Sørensen i Gunderup 17. 4. 1784. Kontrakten, der har enkelte næ-sten udviskede ord, er dateret 20. 7. 1782.

¹⁰⁾ Smstds., Chr. Thygesen i Fårup 5. 2. 1785, jfr. Jens Albretsen i Hem 26. 7. 1799 og Søren Sørensen i True 18. 11. 1803.

Selv om faderen kommer på aftægt, beholder han ofte ret til at »råde« eller »regere«, og sønnen skal være ham »lydagtig« eller – som det hedder i fæstebrev 1701 fra St. Perregård i Bovbjerg sogn, hvor gården deles og fæsterens moder sikres aftægt – »hans fader bliver dog rådsmand med alt hvis i gården findes, så længe han lever«¹¹). Det hænder, at en søn, der får fæstebrev, udtrykkeligt forpligter sig til ikke at befatte sig med gårdens drift, før faderen dør eller afstår den¹²). Når en ung fæster nu og da forpligter sig til ikke at gifte sig uden forældrenes samtykke, sker det vel oftest af hensyn til moderen, der endnu står for husholdningen. I Langkjær, Stavning sogn, er dette vistnok tilfældet, selv om fæsteren Peder Christensens moder som enke på gården betinger sig aftægt, når hun »ej længere vil og kan søge bord og mad med sin søn og familie«, men sønnen må ikke gifte sig, så længe hans farmoder lever, »at ikke gården alt for meget skal blive bebyrdet«¹³).

Når ældre fæstere godvilligt trak sig tilbage, var det naturligt, at deres rettigheder og de unges modsvarende pligter blev særlig fremhævet i fæstebrevene. Men det forekommer også, at der indskærpes *aftægtsnyderen arbejdspligt* på fæstegården. Idet Jacob Wammen i Ålum på Fussingø gods i 1758 mod aftægt afstår anden halvdel af sin fæstegård til sin søn, forpligtes han til at forrette »den tjeneste han i sin høje alderdom formår«¹⁴). På Benzons (Sostrup) anfører fæstebrevene efter 1750 ikke sjældent den fratrædende fæsters (også enkens) pligt til at arbejde på gården, så meget han (hun) evner¹⁵). I 1741 havde Povl Bakken i Gerrild afstået sin gård og påtaget sig at arbejde for efterfølgeren mod en fastsat løn i sædekorn og løfte på en vis aftægt i alderdommen¹⁶). Også fra reformtiden er der eksempel på de gamle arbejdsforpligtelser. I Seem på Kellerup gods deler enken dug og disk med søn og svigerdatter, ligesom hun får husværelse og varme, »da hun igen forretter ham til nytte overkommelige husgerninger«¹⁷).

I Haldrup ved Horsens afstår Jens Jespersen og hustru i 1755 fæstegård mod aftægt hos datter og svigersøn, men de må »råde, så længe som de vil og kan være de unge behjælpelige«. Da en ny fæster i 1776 overtog gården, havde de gamle begge overlevet svigersønnen og nød stadig aftægt¹⁸). I samme landsby måtte Peder Nielsen i 1797 efter en

11) Volstrup, Niels Nielsen 5. 1. 1701. Der står »og hvis ...«, men det må være en skrivefejl for »alt hvis ...«, 3: »alt, hvad der ...«.

12) Estvadgård, Chr. Nielsen 20. 9. 1774, men den omtalte forpligtelse er dateret 5. 2. 1775 (Sebstrup).

13) Lønborggård, Peder Christensen 7. 1. 1771.

14) Fussingø, Anders Jacobsen Wammen 31. 3. 1758.

15) Benzons (Scheel, Sostrup), Peder Jensen 4. 8. 1759 og Niels Sørensen Lillekrog 2. 9. 1762 (begge Karleby), Chr. Pedersen 15. 10. 1759 (Gerrild).

16) Smstds., Søren Mogensen 14. 7. 1741.

17) Kellerup, Jens Larsen 23. 7. 1804.

18) Stensballegård, Søren Sørensen 14. 10. 1755 og Jens Jensen 20. 1. 1776.

35-årig fæsteperiode gå på aftægt hos efterfølgeren, en sønnesøn, og skulle som vederlag arbejde, så længe han var »tjenlig«¹⁹). I Yding på Skanderborg ryttergods pålægges det Peder Bertelsen, der på grund af svigtende helbred i 1755 afstod gården til steddatter og svigersøn mod »billig ophold« for sig og sin kone, at »være antageren til al mulig hjælp med sit arbejde, så vidt han formår og kan udrette«²⁰). På lignende måde blev Vogn Jensen i Vinkel på Stårupgård gods »forbunden at være både gården og denne sin søn til gavn, i hvis som han kan forrette«²¹).

Særlige forhold kunne bevirke, at en tidligere fæster ikke fik samme aftægt som sin hustru. Peder Jakobsen i Ålum forsad i 1754 sin fæstegård og måtte forpligte sig til at tage tjeneste for kost og løn, enten hos fremmede eller hos den stedsøn, der blev hans efterfølger, hvem han i henhold til fæstebrevet ikke måtte være til byrde. Hans kone Maren Pedersdatter fik derimod ophold, sengested og varme hos fæsteren, hendes søn af 1. ægteskab; hun havde da også i 28 år været madmoder på gården²²). Noget tilsvarende møder man i 1771 på Vrejlevkloster gods, hvor en søn giver sin moder ophold, så længe hun bliver hos ham, mens stedfaderen, der efter en 10-årig fæsteperiode har afstået gården til ham, kun får en tønne rug at tære på, indtil han overtager et hus »eller med anden næringsvej bliver forsynet«²³).

Aftaler af denne art kunne næppe træffes uden herskabets medvirken, og det må formodes, at ridefogden ofte har været mellemmand, når de gamle og de unge skulle nå til enighed. Godsstyrelsen var interesseret i, at fæstegården ikke fik for tunge aftægtsbyrder, men meget vigtigt var det desuden, at indgåede aftaler kunne holde. Derfor regnes der i overordentlig mange kontrakter med to muligheder: helst skulle de to familier i gården spise ved samme bord, ofte vel også sove i samme stue, men kunne de ikke længere enes herom – »ifald (som Gud afvende), at de ikke kunne forenes at spise til fælles med hinanden«, som det højtideligt hedder i et fæstebrev fra Tastum²⁴) – da måtte den nye fæster yde de naturalier, som var nødvendige for de gamles selvstændige husholdning. Ofte fik de gamle også ret til at flytte, hvorhen de ville, i hvert fald indenfor godsområdet. Længere end til et af børnene flyttede de i reglen ikke.

Forældres og da især mødres ængstelse for at få en svigerdatter i huset kommer til udtryk i adskillige aftægtskontrakter, og det hænder, at de(n) gamle får det nye familiemedlems forpligtelser fastslået på

¹⁹) Smstds., Hans Jensen 16. 10. 1797, opholdskontrakt af 15. 10. s. å.

²⁰) Skanderborg ryttergods, Lars Nielsen 11. 4. 1755.

²¹) Stårupgård, Jens Vognsen 30. 8. 1741.

²²) Fussingø, Niels Jensen Holm 2. 8. 1754, jfr. Peder Jakobsen 8. 4. 1741 og Jens Nielsen Holm 9. 12. 1726 (alle Ålum).

²³) Vrejlevkloster, Søren Christensen 15. 3. 1771 (Tollestrup).

²⁴) Stårupgård, Peder Christensen 12. 3. 1736 (søn overtager faders gård).

forhånd i en søns fæstebrev. Anders Jensen i Nr. Vrå lover i 1722 sin moder Malene Villadsdatter ophold, husværelse og varme samt tilsidst en sømmelig begravelse, »og skulle mod formodning falde nogen *dispute* imellem hende og bemeldte hendes søn eller hans kone, ifald han skulle indlade sig i ægteskab, så hun måtte nødes til dennem at fraflytte, da er han eller hans enke forbunden...« (aftægt i naturalier anføres derefter, men moderen kunne også få vederlag i penge »efter herskabets sigende«)²⁵).

De gamle ønskede at sikre sig. Samtidig med at den unge fæster i sit fæstebrev måtte love »i ingen måde« at befatte sig med gårdens drift, så længe faderen levede, kunne han forpligte sig til at imødekomme moderens krav om aftægt, der undertiden gik stærkt i detaljer. Chr. Nielsen (den yngre) i Bærsholm under Estvadgård var det i 1774 ved fæstebrevets »slutning« blevet pålagt »at opfylde, hvad jeg på den tid [da faderen dør eller fratræder gården] til min moder, om hun da lever, årligen bør svare og i andre dele straxen at udlevere«. For at der ikke senere skulle opstå »ulige meninger« om, hvad moderen kunne fordr af ham, når han overtog gården, specificeres aftægtsydelse, og de var ikke ubetydelige for en gård kun lidt over middelstørrelse: »fri og bekvem husværelse med fornøden ildingsbrand af tøv og lyng«, den bedste af gårdens køer samt 4 får græsset og fodret sammen med sønnens egne, endvidere hver mortensdag 12 skæpper rug og 12 skpr. byg. Af gårdens indbo forbeholdt hun sig »en liden jernkakkellovn, en liden kobberkedel«, en kiste, et bord med to stole, sin seng med sengeklæder, et bryggekar, et baljekar, 2 stripper, 6 stavkar, et sold, »en sæk på tønnerum«, en ildklemme, en jerngreb og en skovl. »Fremdeles forstår det sig selv, at fornøden havejord skal blive udlagt til behøvende kål«. – Disse og flere forpligtelser (navnlig udbetaling af 30 rigsdaler rede penge til to yngre søskende) blev tillige underskrevet af to vitterlighedsvidner og dokumentet forevist ved fæstebrevets udlevering. Ifølge forvalter O. M. Laurbergs påtegning skulle moderen beholde aftægten uforandret, selv om hun overlevede sønnen²⁶).

Enken kunne meget vel i en søns eller svigersøns fæstebrev sikre sig, at hun beholdt gården (eller måske kun den halve gård) indtil videre, mens sønnen ikke blev anderledes stillet »end som en tro tjenestekarl hos sin moder bedst egner og anstår«^{26a}). På Kellerup gods beholdt i flere tilfælde en moder gården og fik indført i sønnens fæstebrev, at han først måtte tiltræde efter hendes død²⁷). Også en (yngre)

²⁵) Vrejlevkloster, And. Jensen 9. 3. 1772.

²⁶) Estvadgård (se fæsteprotokollen s. 241 b og 261 b). Chr. Nielsen 15. 11. 1774; hans tilsagn om aftægt til moderen er givet 2. 12. s. å., men åbenbart først indført i fæsteprotokollen 1783 (ved faderens død?).

^{26a}) Kjeldgård, Frederik Andersen 5. 4. 1770 (hos moderen Ane Jepsdatter i Selde).

²⁷) Kellerup, Mads Nielsen i Seem 25. 3. 1775, Søren Christensen i Ø. Tørslev 1. 4. 1775 og Chr. Jensen Nørgård i Seem 7. 5. 1776.

svoger kunne være nødt til at respektere enkens ret til at »råde« over hele gården (denne ret var jo hjemlet i Danske Lovs 3–13–4), således at hun først gik på aftægt, når hun selv ønskede det²⁸). At det ikke altid var let for enken at bestemme sig, turde måske fremgå af et fæstebrev på Stokholmhuset under Engelsholm hovedgård. Efter dets hovedindhold skulle fæsteren ægte enkens datter og forsyne moderen med mad og drikke, så længe hun levede, samt tilsidst sørge for hendes begravelse. »Medmindre enken bliver til sinds selv at ægte Niels Nielsen, og han sligt måtte begære«, slutter imidlertid kontrakten – måske mere overraskende for eftertiden end for samtiden²⁹).

De færreste enker havde sikre forhåbninger om nyt ægteskab (med enkemænd af gårdmandsstand var det anderledes), endsige valget mellem denne udsigt og en nogenlunde god aftægt. For at opnå det sidste måtte enken ofte påtage sig arbejde for den nye fæster. Peder Christensens enke i Øster Børsting fik foruden et hus ved gården en skæppe »grønland« (upløjet jord), og den nye fæster havde lov at give hende en skæppe til, men hun var forpligtet at tjene ham for kost og dagløn, når blot han sagde til betids³⁰). I Sønderbæk på Fussingø gods skulle fæsteren Peder Jakobsen fra 1733 forsyne forgængerens enke med husly og føde hendes livstid, såfremt hun ville »opføre sig skikkelig og tjenstagtig, stæden og beboere til nytte og fornøjelse«^{30a}). – Da Terkild Jensen ved samme tid døde fra en næsten »øde« gård i Lystrup syd for Horsens, fik enken vel en ko og fire får med lam græsset, og hun kunne tage klæder, kiste og en del køkkentøj med sig, når hun inden påske næste år skulle flytte fra gården, men derefter skulle hun selv sørge for livets ophold til sig selv og en datter³¹). I Haldrup under Stensballegård fik en stedmoder et vist underhold, indtil hendes yngste barn selv kunne tjene sit brød, nemlig årligt 4 skp. rug og 4 skp. byg samt det første år daglig en pot mælk, så længe den nye fæster havde køer, der gav mælk³²). I Hammelev på godset Benzon (Sostrup) opnåede Jens Jensens enke, »siden hun er en gammel kone«, at hendes umyndige børn fik nogen understøttelse hos fæsteren, deres (halv)broder, når han giftede sig, men de skulle holde »dug og disk« sammen, så længe de kunne enes, og moderen arbejde for ham efter evne³³).

De fleste eksempler på enkens »arbejdspligt« er fra tiden omkring 1730, og man finder i fæstebreve fra århundredets 1. halvdel nu og da udtalelser om gårdmandsenkers vanskelige stilling. Peder Bødker i Rodskov havde i 1742 »lovet enken sit ophold og husværelse i gården hos

²⁸) Fussingø, Chr. Eriksen i Tånium 28. 4. 1758.

²⁹) Engelsholm, Niels Nielsen 14. 3. 1731.

³⁰) Stårupgård, Peder Nielsen 16. 2. 1728.

^{30a}) Fussingø, Peder Jakobsen 15. 6. 1733.

³¹) Boller og Møgelkær, Jens og Jesper »Sørensønner« 14. 6. 1734.

³²) Stensballegård, Mads Hansen 2. 8. 1771.

³³) Benzon (Scheel), Søren Jensen 24. 5. 1733.

sig, som ellers formedelst fattigdom med en del hendes små børn måtte været tvunget til at tigge, endskønt hun og hendes mand i mange år haver stræbt af yderste formue³⁴). Undertiden var enken kun sikret aftægt, så længe datter og svigersøn levede. Maren Jensdatter i Telling på Volstrup gods, måtte flytte fra gården, hvis hun overlevede sin datter, men fik dog 1 td. rug og 1 td. byg om året, så længe hendes svigersøn levede og havde fæstegården³⁵). På samme gods blev enken Kirsten Knudsdatter i 1785 »til fornøjelse betalt« 1 td. rug og ½ td. byg om året for at fraflytte en gård; også efter et fæsterskifte skulle »stædet« yde hende denne aftægt³⁶). 1741 overtog Chr. Andersen sin faders gård i Over-Feldborg og gav de gamle aftægt. Da stedmoderen formentlig ville leve længst, blev det aftalt, at hun efter sin mands død skulle tage sine sengeklæder og gangklæder med sig fra gården og have udbetalt 10 sletdaler³⁷). S. å. fik en enke i Lindeballe på Engelsholm gods ret til »føde og klæde« hos svigersøn, men her blev aftægten betinget af, at hun blev på gården³⁸).

Enken, der afstod gård, var ikke altid afhængig af sine voksne børn og deres ægtefæller. Oftest havde hun, så længe hun levede, ret til visse aftægtsydelse fra de skiftende fæstere. Mange enker opnåede aftægt i 50-årsalderen. Blandt dem var Margrethe Nielsdatter, der i februar 1759 fik 4 fag hus ved svigersønnen Ebbe Pedersens gård i Gundsømagle på Roskilde Domkirkes gods. Han ydede hende desuden årligt 2 tdr. rug, 1 td. byg, 1 td. malt, 1 fedesvin og 4 rigsdaler, endvidere 10 læs tøv samt græsning og foder til 1 ko og 4 får. 1788 blev gården delt mellem hendes dattersønner Peder og Villads Ebbesen, der måtte yde aftægt såvel til deres forældre som til mormoderen; fra 1793 var Villads enefæster. Margrethe Nielsdatter døde i 1799. Da var hun 91 år og havde i 40 år siddet som aftægtskone!³⁹).

Enkemænds aftægtsperioder var gennemgående kortere end enkers. Mange havde i det længste sikret sig rådighed over i det mindste den halve gård, og der var eksempler på, at en fader påny overtog fæstegården, hvis sønnen døde før han eller blot flyttede til en anden gård⁴⁰). Den endnu erhvervsduelige aftægtsmand var ikke blot en arbejds-, men også en driftsleder-reserve. Den ældre fæster, der på den ene eller den anden måde havde gjort sig fortjent, kunne vente en særlig gunstig aftægtsordning, når han afstod sin gård. Om Jørgen Rasmussen i Over

³⁴) Rosenholm, Peder Bødker 25. 5. 1742; fæsteren ægtede forgængerens datter.

³⁵) Volstrup, Laurits Nielsen Venø 3. 8. 1746.

³⁶) Smstds., Jens Jensen på gården Trængsel i Sale sogn 30. 3. 1785. Kontrakten med Kirsten Knudsdatter er dateret 26. 3. 1785.

³⁷) Engelsholm, Chr. Andersen 20. 10. 1741.

³⁸) Smstds., Jens Hansen 13. 7. 1741.

³⁹) Roskilde Domkirkes gods, Ebbe Pedersen 13. 2. 1759, Peder Ebbesen 2. 5. 1788, Villads Ebbesen 2. 5. 1788 og 28. 4. 1793. Gundsømagle kirkebog 1799. Døde.

⁴⁰) Eskjær (Salling), Peder Jensen Goul i Jebjerg 4. 1. 1744. – Kellerup, Chr. Jensen i Kærby 4. 7. 1764. – Volstrup, Chr. Andersen i Tinkerdal 6. 3. 1772.

Glud på Boller og Møgelkær godser, der i 1793 som fæster efterfulgtes af en fremmed, siges, at »i betragtning af den tjeneste, han som taxeringsmand på godserne under udskiftningen har forrettet«, skulle det være ham tilladt, »ifald han ved fratrædelsen skulle finde for godt, hellere at overlade denne gård til sin kones søsterdatter [navnet] for at [hos] hende at have bedre opvartning og tilsyn«. En søsterdatters mand fæstede virkelig i 1797 fæstegården i Glud, så den gamle kunne få sin aftægt på stedet, hos unge af hans kones slægt⁴¹).

Aftægtsydelsen. Sædeland og korn i skæppen.

Som nævnt gik mange ældre fæstere med til en *gårddeling*, idet den nye fæster i første omgang kun overtog den halve gård eller gik »i fællig« med den gamle. I nogle tilfælde blev der samtidig truffet en foreløbig aftale om aftægt, vistnok oftest med henblik på enken. Christen Madsen i Klotrup på Lerkenfeld gods kunne, i henhold til fæstebrev af 1775, til sin død være »i fællig« med sin søn, hvorefter der foruden arvedeling måtte træffes »fornøden aftale« mellem sønnen Jens og hans moder, enken, »dog på herskabets approbation enten om aftægt eller om gårdens fælles brug for eftertiden«⁴²).

I Åkjær, Fly sogn, skulle enken Mette Clausdatter i julen 1721 dele gården med sin stedsøn Niels Christensen, i hvis fæstebrev der hentydes til en tilsvarende deling af huse, ager og eng »i forrige beboeres tid«. Hvis fæsteren ikke nåede til enighed med enken, så delingen kunne ske »i mindelighed«, måtte såvel bygninger som ager og eng, avl, kreaturer og landbrugsredskaber i godsejerens eller hans fuldmægtiges nærværelse deles »efter dannemænds skønsomhed«. En sådan ligedlingsproces hører man om i fæstebreve fra adskillige jyske godser, men her blev den opgivet eller ændrede formål, idet en anden søn af den afdøde fæster i marts 1722 fæstede halvparten af gården og sluttede aftægtskontrakt med stedmoderen⁴³).

En fæstegård kunne deles på en sådan måde, at den gamle beboer blev reduceret til småbruger med kun en brøkdel af sit tidligere hartkorn i fæste. Her var der virkelig tale om en form for aftægt, der – målt i kornudbytte og kreaturholds værdi – måske ikke indbragte mere, end egentlige aftægtsydelser gennemgående gjorde, men den gamle fæster havde stadig et jordbrug. Da Anders Pedersen Boel i 1739 flyttede fra et lille sted i Tinkerdal på Volstrup gods for sammen med en søn at overtage en forsiddergård i Egelund, betingede han og hustru sig samtidig »husværelse« i vestenden af stuehuset og ret til at beholde

⁴¹) Boller og Møgelkær, Jørgen Andersen 1. 9. 1793 og Søren Jørgensen (af Palsgård gods) 25. 1. 1797.

⁴²) Lerkenfeld, Jens Christensen 23. 1. 1775.

⁴³) Estvadgård, Niels Christensen 29. 12. 1721 og Laurids Christensen 25. 3. 1722.

5 skp. 1 fdk. og 1½ alb. af jorden, såfremt sønnen giftede sig; *han* ville da have nøjagtigt 3 tdr. htk.⁴⁴). I Grosbøl på Lønborggård gods sikrede Niels Mortensen sig i sin søns fæstebrev 1746 4 skæpper hartkorn til »ophold«, så længe han levede; det var knapt ⅙ af gårdhartkornet⁴⁵). Måske var det især ved enestegårde der blev truffet sådanne aftaler. Jordfællesskabet gjorde delinger i landsbyer mere komplicerede, men de forekommer dog i betydeligt tal. I Førstballe under Engelsholm fik i 1739 en ny fæsters svigerforældre 4 skp. hartkorn og hus af gårdens bygning på livstid, men den unge skulle køre gødning på marken og korn i lade for svigerfaderen. Ti år senere døde svigersønnen, og datteren giftede sig påny. Den gamle havde nu kun 2 skp. 2 fdk. 2 alb., idet den yngre fæsters hartkorn åbenbart blev afrundet til 3 tdr.⁴⁶). På samme gods beholdt ældre fæstere i flere tilfælde fra ¾ til 4 skp. af deres gårdhartkorn, men jorden blev helt eller delvis drevet af efterfølgeren, som oftest en søn⁴⁷).

Aftægt i den form, at den tidligere gårdfæster blev husmand med jord, synes på retur i en periode, hvor kornpriserne steg meget betydeligt, og sidst i det 18. årh. forekom den næppe. Men det er sandsynligt, at de(n) gamle ofte har haft adskilligt større høstudbytte på deres småbrug, end et par skæpper agerjord i hver besået mark kunne give. Uden tvivl havde »hartkornsftægten« sin særlige berettigelse i magre egne af Jylland, hvor foldudbyttet var ringe. Et eksempel fra Volstrup gods viser, at flere former for aftægt i jord kunne kombineres. Povl Plomgård afstod her sin halvgård til en svigersøn, men beholdt sammen med sin hustru 2 skp. hartkorn svarende til 2 jordstykker og en eng, desuden fik de ret til 1 skæppe sæd i hver årstægt, men den gamle betalte 1 sletdaler af de 9, svigersønnen skulle svare i årlig afgift⁴⁸).

Interessant ville det være, om man kunne drage en direkte sammenligning mellem de forskellige former for aftægtsydelse, men det er kun undtagelsesvis og endda kun til en vis grad muligt. Enken Mette Christensdatter i Gjedsted Nørgård afstod i 1775 fæstegården til sin søn mod »ophold« ved hans bord eller – hvis de ikke længere kunne enes herom – i stedet et værelse med ildsted m. v., 12 skp. rug og 12 skp. byg samt foder og græs til 6 får, som hun havde forbeholdt sig. Der kunne intet blive tilovers til enkens andre børn – alt, hvad hun ejede, skulle tilfalde »gården, hvoraf hun nyder aftægt«. Allerede 1776 blev fæste-

⁴⁴) Volstrup, Anders Pedersen og søn Christen Andersen 7. 11. 1739.

⁴⁵) Lønborggård (fæste protokol s. 65), Peder Nielsen 29. 11. 1746.

⁴⁶) Engelsholm, Jens Sørensen af Lindeballe 26. 6. 1739, Chr. Christensen 28. 12. 1749 (Førstballe).

⁴⁷) Smstds., Niels Christensen i Lime 8. 1. 1739, Mads Lausen i Lildfrost 24. 11. 1747, Jørgen Pedersen i Rostrup 15. 3. 1748, Niels Pedersen i Nørskov 2. 1. 1754, Mads Jørgensen, sammesteds, 16. 4. 1754. – Avsumgård, Jens Christensen Kobberup 2. 11. 1737.

⁴⁸) Volstrup, Peder Jensen 21. 5. 1719 (den halve Plomgård).

gården efter sønnens død overtaget af en anden gårdmand, og Mette Christensdatter skulle derefter nyde 2 skp. land i hver årsgøde; den nye fæster drev jorden for hende, men selv måtte hun skaffe sæd og gødning. Desuden fik hun årligt et læs høg. De to skæpper sædeland skulle ved hendes død hjemfalde til gården⁴⁹).

Man tør vel regne med, at det under begge former skulle dreje sig om nogenlunde det samme kvantum korn »det ene år med det andet« (datidens udtryk for det gennemsnitlige). Indenfor trevangsbrugets område, hvor der kun var to besåede vange, ville det svare til 6 eller rettere 7 fold, idet 2 skæpper såvel rug som byg jo skulle tjene til ny udsæd. Men landsbyerne i Himmerland havde som langt de fleste jyske byer og enestegårde mindst 6–7 marker eller (ind)tægter, og antagelig blev i dette tilfælde de tre besået hvert år. På Lerkenfeld gods er der ofte i aftægtskontrakter tale om 1 à 2 skæpper udsæd »i hver årsgøde«⁵⁰). Men forholdet er mere anskueligt på et par sydjyske godser.

I Stenderup på Sønderskov gods indgik Rasmus Andersen i efteråret 1765 »udi den hellige trefoldigheds navn« en meget detaljeret skriftlig aftale med svogeren Laurids Hansen, der overtog hans fæstegård. Blandt de aftægtsydelse, den tidligere fæster og hans hustru fra 1766 skulle modtage, var »2 skæpper sæd af hver slags kornsæd udi hver indtægt, som er og skal være besået, og en liden blok i mederne [engene?] og siden årlig 2 skæpper sæd udi grøn jord, som han selv leverer gøde og sædekorn til«. Laurids Hansen forpligtede sig til at køre gødning på de to skæpper sædeland »og samme at pløje og så og harve«. Endvidere skulle Rs. Andersen have 20 læs tørv samt »de tvende stykker engskifter, som han selv forhen haver givet til aftægt, som han dog selv såvel som kornet høster og slår og graver«; først når den gamle »ikke for alderdom eller svaghed det kunne forrette«, måtte beboeren på stædet udføre det for ham, men han skulle køre høg, korn og tørv hjem til aftægtshuset, der iøvrigt efter de gamles død skulle tilfalde fæsteren⁵¹).

Her er det klart, at aftægtsfolkene får høstudbyttet af 2 skæpper udsæd i alle *besåede* marker, antagelig mindst 4, idet Stenderup ligesom de fleste andre landsbyer på godset havde 10 tægter. At aftægtsfolkene selv sørgede for udsæd og gødning (bortset fra det første år), mens den nye fæster udførte det markarbejde, der krævede hestekraft,

⁴⁹) Lerkenfeld, Chr. Christensen 14. 1. 1775 og Niels Larsen Ullits 28. 4. 1776.

⁵⁰) Smstds., Th. Andersen i Glerup 30. 12. 1768, P. Hansen i Vesterbølle 14. 1. 1775, N. Jensen smstds. 4. 6. 1789 og Jens Christophersen i Glerup 24. 11. 1778 (hans fader skal have 1 skp. sædeland i hver årsgøde, udvist i god jord og »i alle måder tilbørlig drevet og behandlet«).

⁵¹) Sønderskov, aftægtskontrakt i forbindelse med Laurids Hansens fæstebrev af 20. 9. 1765.

var det mest almindelige forhold. Ofte er der også tale om en »aftægts-eng«. – Hvert år blev et stykke grønjord (der havde ligget hen med græs) taget ind til korn, mens en anden »indtægt«, der i nogle år havde båret korn, blev udlagt til græsning, som nu omdriften indenfor græsmarksbruget var⁵²).

Flere aftægtskontrakter fra Sønderskov gods viser samme eller lignende træk. 1767 fik Mads Christensen og hustru i Tobøl 2 skp. bygsæd »i hver årsindtægt« samt 3 læs hø som en væsentlig del af deres aftægt, såfremt de ikke længere ville dele dug og disk med svigersønnen. Denne skulle drive jorden og indhøste afgrøden til aftægtshuset. Den længstlevende af de gamle fik kun 1½ skp. bygsæd og 2 læs hø årligt⁵³). Året efter afstod Jørgen Gorrissen i Tobøl sin gård til Hans Thomsen, der kun fik ½ aftægts-eng og 1 skp. bygsæd i hver indtægt; det første år kørte efterfølgeren 20 læs gødning på markjorderne, mens aftægtsmanden om sommeren måtte udføre 6 dages arbejde for Hans Thomsen. En senere tilføjelse siger, at denne »forening« ikke er »så oplyselig skrevet, som ske bør«, og efter Jørgen Gorrissens død sluttede enken kontrakt om aftægtsjorden; hun forpligtede sig til 12 dages arbejde for den nye fæster. To mand fra Tobøl bevidnede som medunderskrivere, at de »efter bedste skjønsomhed« havde udtaget og »aftrinet« den omtalte aftægtsjord⁵⁴). S. å. overlod Christian Christensen i Holsted fæstegården til sin søn; foruden 3 skp. land i hver årsindtægt fik han en nærmere betegnet eng, der tidligere var ydet til aftægt. Også her skulle de gamle hjælpe til, »særdeles i høstens tid«⁵⁵). I Føvling havde Jes Christensen fra Københoved et par år tidligere overtaget sin svigerfader Hans Jensens fæstegård og opført 6 fag hus, »således at mine kjære svigerforældre derudi upåklagelig kan være og bo, når de ikke længere vil være hos mig og søge dug og disk«. De skulle derefter have »grønland« til 4 skp. sæd i hver årsindtægt »og derforuden i alle indtægter af alle slags korn efter fire skæpper bygsæds storlighed«, alt på de sædvanlige betingelser, men det tilføjedes, at svigersønnen skulle køre korn til og fra mølle for de gamle. Den længstlevende aftægtsnyder skulle kun have »grønland« til 3 skp. sæd⁵⁶).

En aftægtskontrakt fra Øster Vrøgum på Hesselmed gods vest for Varde sikrede den gamle Jep Christensen 2 skæpper sædeland i hver tægt, hvorudi dekortes de 5 små stykker land i Ebestoft for 5 skpr.«. Selv om landsbyerne under Hesselmed i reglen kun havde 7 tægter, var aftægtsydelseerne åbenbart udsæd i de 4⁵⁷). – I Borre, Ål sogn, fik en

⁵²) Se Det danske Landbrugs Historie (udg. K. Hansen) I s. 100.

⁵³) Sønderskov, Peder Sørensen Olling 28. 12. 1767; aftægtskontrakten er dateret 18. 2. s. å.

⁵⁴) Smstds., Jørgen Gorrissens og Hans Thomsens kontrakt af 30. 5. 1768.

⁵⁵) Smstds., Chr. Christiansen 15. 10. 1768; aftægtskontrakt af samme dato.

⁵⁶) Smstds., Jes Christensen 15. 8. 1765; aftægtskontrakt 20. 11. s. å.

⁵⁷) Hesselmed, Gregers Eriksen 28. 1. 1757; aftægtskontrakt af 5. 11. s. å.

enke i 1743 anvist 2 skp. sædeland »udi hver tægte« for de følgende 5 år og for de næste 5 to stykker agerjord ved kirken; 1753 er der kun tale om det sidste⁵⁸).

Aftægt i udsæd forekom på de fleste af de jyske godser, der indgår i denne undersøgelse, men langt fra så ofte som aftægt i korn. Og det må stadig fremhæves, at begge former i reglen kun fik praktisk betydning, når der opstod uenighed om fælles husholdning for gamle og unge på fæstegårdene – som når Jens Jensen i Billum 1753 giver sin fader og stedmoder tilsagn om »deres fornødne føde og klæde på mad og mål med sig selv, så længe de lever, eller udi dets sted, om de ej så kan forenes, den dem belovede og tilskrevne ophold eller så kaldet aftægt«⁵⁹). Oftest er ydelsen 2 skp. sædeland i hver mark eller (ind)tægt med korn, også for en enke eller enkemand. Ikke sjældent er aftægten dog på 3 skæpper eller mere. I Brundt på godset Hagsholm er fordelingen 1 skp. rugsæd og 2 skp. bygsæd, som Chr. Mortensen og hustru nyder »een for begge og begge for een, så længe nogen af dem lever uden andet ægteskab«, en betingelse, der undertiden stilles⁶⁰). Aftægtsfolkene bor ofte i et hus for sig selv, og deres kreaturer nyder i mange tilfælde godt af nogle læs hø eller et særskilt engstykke. På Benzon (Sostrup) havde bønderne fra gammel tid fæstet eng i Stensmark, der var hovedgårdstakst⁶¹). Her fik aftægtsfolk ofte et stykke eng. Det gjaldt således i 1798 Rasmus Pedersen og hans kone i Sangstrup, der tillige fik løfte på 7 à 8 skp. land »indkast toft«⁶²). I Veggerslev på samme gods modtog et ægtepar i aftægt foruden kosten 2 skp. rugsæd og 2 skp. bygsæd, behandlet lige med fæsterens, men hvis de ikke længere enedes om »dug og disk«, skulle de gamle have 1 td. rug, 1 td. byg og 1 skp. grønland⁶³).

På Fyn var udsæd i marken vistnok almindelig aftægt på en række godser. I Bastrup, godset Gyldensten, nævnes i 1730'erne 5 skp. sædeland i de to største, 4 skæpper i den mindste mark, og i Ringe, Nr. Nærå sogn, 4 skp. af såvel byg som rug i hver af fæstegårdens marker⁶⁴). Fra Holckenhavn gods i perioden 1719–30 kan noteres en del aftægter på 4 skp. sæd i hver mark; enligstillede aftægtsnydere fik dog ofte kun 2 skæpper. Et par fæstebreve omtaler, hvor ofte jorden blev gødet⁶⁵).

⁵⁸) Smstds., Chr. Pedersen Skjøt af Oksbøl 26. 4. 1743 og Boje Sørensen 3. 6. 1753.

⁵⁹) Smstds., Jens Jensen den yngre 19. 11. 1753.

⁶⁰) Hagsholm, N. Nielsen (Brandsen) fra Vivild 10. 10. 1768, Rs. Christensen i Brundt 18. 1. 1776.

⁶¹) Henrik Pedersens oplysninger i Hist. Tidsskr. 6. rk. VI, s. 9 f. (landmålingstiden) og et meget stort antal fæstebreve fra hele det 18. årh.

⁶²) Benzon, Peder Mikkelsen Møller 29. 3. 1798.

⁶³) Smstds., Peder Rasmussen 30. 9. 1793.

⁶⁴) Gyldensten, Jørgen Christensen i Bastrup 30. 9. 1731, Hans Christensen i Ringe 26. 1. 1739.

⁶⁵) Holckenhavn, Rs. Christensen i Frørup 2. 7. 1721 (marken gødes hvert 6. år), Mads Pedersen i Sulkendrup (der gødes hvert 9. år).

Om aftægtsforholdene på Lolland-Falster findes der forholdsvis få oplysninger. I slutningen af det 17. årh. var der endnu mange ødegårde, hvis jorder efterhånden blev delt mellem de øvrige fæstegårde, og fratrædende ældre fæstere på Falster fik i flere tilfælde deres »ophold« ved (halve) ødejorder⁶⁶). Fra Højbygård og Lungholm godser på Lolland er der først o. 1780 eksempler på aftægt i udsæd, 1 à 2 skæpper sædeland i hver af de årligt besåede marker⁶⁷). Den nye fæster pløjer og sår for den gamle. Her er aftægt (»undertægt«) i tdr. korn dog åbenbart mere almindelig i århundredets sidste fjerdedel.

På Sjælland var aftægt i sædeland ret udbredt, og ligesom i Jylland drejede det sig om vidt forskellige kvanta udsæd. 49 tilfælde, hvor et ægtepar nød aftægt af fæstegården⁶⁸), fordeler sig som følger: 20 med 2 skæpper sæd i hver mark, 10 med 3, 13 med 4 skæpper og 2 med endnu mere; kun tre ægtepar måtte nøjes med 1 skp. i hver af de to kornvange og ét med 1½ skp. Tilsvarende fordeler 20 enligsttilledes aftægter sig således: 10 fik hver 1 skp. sædeland, 8 fik 2 og to 4 skæpper i hver besået vang. Aftægt af varierende størrelse kendes fra flertallet af de godser, undersøgelsen omfatter, men under det gamle driftssystem var 1, 2 eller flere skæpper sæd i reglen et utvetydigt begreb, da en landsby sjælden havde mere end to kornvange. I enkelte tilfælde præciseres det, *hvilke* jordstykker aftægtsfolkene skal nyde, og efter udskiftningen kan det f. eks. dreje sig om *afgrøden af 3 skp. land* af fæstegårdens (nu samlede) jorder, som den nye fæster lader pløje, harve og beså, for senere at høste kornet for den gamle⁶⁹). I de år, udskiftningen gik for sig, kunne der opstå vanskeligheder. Ejeren af Sparresholm godkendte i 1788 en aftægtskontrakt, der til »2 skæpper sæd i hver mark« fjøede »eller 4 skp. årlig«, for at forekomme trætte i udskiftningstiden⁷⁰).

Et ejendommeligt tilbageblik til en tid, da der ofte var jord i overflod, giver et fæstebrev fra Roskilde Domkirkes gods 1693. Om en skriftlig aftægtskontrakt af 19. dec. 1667 (!) hedder det, at den »for tidernes forandring og store skatters udredning ej længere kan holde«. Den gamle fæster og hans hustru får dog vedblivende deres underhold af 2 tdr. land i hver mark (samt en del eng), men skal fremtidig svare skatterne og desuden årligt yde fæsteren ½ td. korn⁷¹).

⁶⁶) Falsterske domænegods, Niels Jensen i Bregninge 26. 2. 1694, Johan Hansen samstedts 6. 6. 1700, Jens Larsen i Horbelev 16. 4. 1708 (ægtepar beholder »den liden jord nr. 11« til deres død).

⁶⁷) Højbygård, Jacob Nielsen i Sjelstofto 28. 3. 1778. – Lungholm, Unge Søren Pedersen 5. 9. 1778 og Niels Rasmussen Lundegård 30. 3. 1782, begge i Hyldtofte.

⁶⁸) De 49 aftægtsforhold er overvejende fra universitetsgodset, Roskilde Domkirkes gods, Giesegård, Holsteinborg, Basnæs, Rosendal (Rosenlund) og Sparresholm godser.

⁶⁹) Holsteinborg, Rs. Hansen i Skafterup 24. 10. 1798.

⁷⁰) Sparresholm, Peder Henningsen i Ravnsbjerg 30. 6. 1788.

⁷¹) Roskilde Domkirkes gods, Laurits Christensen i Gundsøllø 18. 10. 1693.

Det var på de fleste jyske godser navnlig en *kornaftægt* – visse tdr. eller skæpper rug og byg, sjældnere havre – der i givet fald trådte i stedet for fælles »dug og disk« med de unge på fæstegården. Desuden fik de gamle i reglen foder til nogle husdyr og ofte modtog de visse fedevarer. Vigtigst var dog utvivlsomt kornaftægten, der i de fleste tilfælde blev ydet så rigeligt, at de gamle ikke blot havde »fødekorn«, men kunne sælge kornvarer eller for dem tilbytte sig andre nødvendighedsartikler. En kålhave eller ret til så mange kål, de måtte ønske, havde aftægtsfolkene vist så godt som altid, selv om det sjældent udtrykkeligt nævnes i fæstebreve eller aftægtskontrakter.

Kornaftægten specificeres i reglen, og da den forekommer på de al-

Tabel 3. Rug- og bygtafægter.

1. Ægtepar	Rug				Byg			
	Nord- jyll.	Vest- jyll.	Frijsen- borg	Øst- jyll.	Nord- jyll.	Vest- jyll.	Frijsen- borg	Øst- jyll.
Skp. korn								
4				2				
8	3	6	5	10	7	7	14	13
10			3				4	2
12	6	5	13	18	6	3	16	17
14			1				1	
16	20	16	16	19	20	13	14	24
18			1					
20		1	1	1		1	1	
22							2	
24	8	5	25	15	9	1	18	9
32	7	3	1	3	2	4		
	44	36	66	68	44	29	70	67
2. Enker og enkemænd								
Skp. korn								
1					1			
2				1				
4	3	4	1	1	4	11	3	6
5		1						
6	4	1	1	6	3	3	2	9
7		1						
8	21	14	8	32	28	12	9	34
9	1							
10				2	1		1	2
12	6	8	25	28	6	8	16	23
14	1					1		
16	14	13	3	12	8	5	1	3
18								1
20			1				2	
24	4	1			2	1		
	54	43	39	82	53	41	34	78

lerfleste godser, har man her et sammenligningsmateriale. For Jyllands vedkommende anvendes i tabel 3 samme opdeling som i tabellerne 1 og 2, dog er Frijsenborg gods udskilt fra det øvrige Østjylland, der ellers ville blive domineret af de relativt mange opgivelser vedrørende kornaftægt inden for dette store godsområde. Det nordjyske materiale skyldes helt overvejende godser i Vendsyssel og Himmerland. Når kornaftægterne er ret fåtallige i Vestjylland, må det ses i sammenhæng med, at aftægtsfolk på vest- og sydjyske godser som omtalt ofte beholdt nogle skæpper hartkorn, ligesom aftægt i udsæd var temmelig udbredt i disse egne. – Der er forholdsvis få oplysninger om kornaftægt i slutningen af det 17. og første trediedel af det 18. århundrede, men omkring 1750 er antallet stærkt stigende og perioden 1760–90 er bedre repræsenteret end den sidste del af reformperioden (indtil 1807).

Tabel 3 viser, at rug og byg »følges ad« og i reglen ydes hel- eller halvtøndevis. Næsten halvdelen af de anførte nord- og vestjyske aftægter er på 2 tdr. af hver slags, men på Frijsenborg gods er 3 tdr. rug og 3 tdr. byg en mere almindelig ydelse. Også antallet af kornaftægter på 1 og 1½ td. er for begge kornsorters vedkommende forholdsvis stort, og man mærker sig, at de fleste aftægter på 4 tdr. rug såvel som byg forekommer i Nord- og Vestjylland. Mens det næsten overalt var reglen, at den længstlevende ægtefælle kun fik halv kornaftægt, lå de aftægter, der fra første færd blev ydet enker eller enkemænd, gennemgående *noget* højere, navnlig i Østjylland. Fæstegården kunne naturligvis lettere sikre den enligstillede en relativt god aftægt. En gennemsnitsberegning giver til resultat:

	Nordjyll.	Vestjyll.	Frijsenborg	Østjyll.
Td. rug pr. ægtepar	2,4	2,1	2,2	2,0
– – – enligstillet	1,4	1,3	1,35	1,3
Td. byg pr. ægtepar	2,1	2,0	1,9	1,7
– – – enligstillet	1,2	1,1	1,3	1,1

Aftægtsydelserne i rug og byg var altså i Østjylland, bortset fra Frijsenborg gods, mindre end i Vest- og navnlig Nordjylland. Til denne sammenligning må dog bemærkes, at mens havre-, gryn- og boghvedeydelser er sjældne på de nord- og vestjyske godser, forekommer de i stort tal på de østjyske. Af havre ydes der meget ofte en halv eller hel tønde, af havregryn, byggryn og boghvedegryn mere afvekslende 1, 2 à 4 skæpper af hver slags. Ærter nævnes i fire tilfælde. Taget under ét er det på Frijsenborg ca. halvdelen af aftægtsnyderne, der modtager havre, gryn eller boghvede, på de øvrige østjyske godser knapt trediedelen og her overvejende havre, mens Frijsenborg-aftægterne lige så ofte omfatter boghvede. Gennemsnitligt må der til aftægter for ægte-

par på Frijsenborg lægges godt 4 skæpper kornvarer, i Østjylland henved 3 skp., således at kornaftægterne i de to områder kommer op på henholdsvis 4,6 og ca. 4 tdr. overfor 4,5 i Nordjylland og 4,1 i Vestjylland. – Egnsforskellene er ikke påfaldende store, mere overraskende er ofte aftægtsydelsernes afvigende størrelse ved gårde indenfor samme landsby. Det større eller mindre hartkorn motiverer i reglen ikke disse forskelle.

Det tilsvarende materiale fra godser på øerne er ikke så omfattende, at det kan udnyttes statistisk. Aftægt i udsæd var jo her mere udbredt. På universitetsgodset ydes sidst i det 18. årh. ikke sjældent aftægter på 5–7 tdr. rug, byg og malt, og på Roskilde Domkirkes gods får enker og enkemænd gennem det meste af århundredet 3–4 tdr. korn, mens andre godser opviser lavere tal. Aftægt i *hvede* synes almindelig på Lungholm gods i Sydlolland, men varierer fra 1 skp. (enke) – overfor 2 tdr. rug og byg – til $\frac{1}{2}$ og 1 tønne hvede. I Ringsebølle modtog en kvinde enten 1 td. hvede eller penge i forhold til prisen⁷²⁾. – På Fyn ydedes kornaftægten undertiden som mel, malt og gryn. En enke i Freltofte syd for Odense fik således årligt $1\frac{1}{2}$ td. rugmel, 5 skp. bygmalt, lige så megen havremalt samt 1 skp. boghvedegryn; et ægtepar i Stavrbj ved Middelfart modtog 2 tdr. rugmel, $1\frac{1}{2}$ td. malt og af byggryn, boghvedegryn og havregryn henholdsvis 2, 2 og 1 skp.⁷³⁾.

Foder til ko og får. Fedevarer.

Der kan ikke være tvivl om, at aftægtsfolk, der spiste og boede sammen med de unge på gården, ofte havde en ko eller i hvert fald nogle får, som fik græsning og andet foder sammen med den nye fæsters kvæg. Som regel blev de gamles husdyr dog først udskilt fra gårdens øvrige kreaturer, når den fælles husholdning ophørte. En fratrædende fæstebonde kunne ikke vente så gode vilkår som selvejerbonden Christopher Nielsen i Ollerup ved Engelsholm, der 1756 hos svigersønnen betingede sig »af køerne hvilke to vi gamle lyster og bedst synes«, samt 4 får med lam⁷⁴⁾. Sjældent er der tale om mere end én ko, derimod ofte om 5–6 får. Men også på fæstegårdene fik aftægtsfolk nu og da ret til at udtage den bedste ko, oftere dog den næstbedste eller »hverken den bedste eller den ringeste«. Heste og stude havde aftægtsfolk sjældent. Et svin til fedning fik de gamle vel undertiden, men tiere modtog de visse lispund flæsk. 2 fede gæs, sjældnere 3–4 eller kun én, nævnes ofte; antagelig gik de på græs sammen med de øvrige hus-

⁷²⁾ Lungholm, Christopher Iversen 12. 1. 1781.

⁷³⁾ Bramstrup, Hans Jørgensen 23. 5. 1761. – Hindsgavl, Rs. Hansen 1. 3. 1787.

⁷⁴⁾ Engelsholm, kontrakt mellem Christopher Nielsen og Malthe Hansen om en halv selvejergård, aftægt m. v. 28. 10. 1756.

dyr. Høns omtales så godt som aldrig, men de vurderes jo i reglen heller ikke ved bondeskifterne.

Tabel 4 bygger på oplysninger fra 28 jyske godser, hvor *antallet af husdyr*, som aftægtsfolkene får græsset, meget ofte – men langt fra altid – er anført. De fleste opgivelser stammer fra fæstegårde, der også yder kornaftægter. Forholdsvis flest oplysninger giver fæsteprotokoller fra Vorgård, Vrejlevkloster, Nørlund, Lerkenfeld, Overgård, Kellerup, Fussingø, Frijsenborg, Rosenholm og Estvadgård, mens Syd- og Vestjylland er svagest repræsenteret.

Tabel 4. Aftægtsfolkernes husdyrhold.

Ko	Får	Ægtepar				Enker og ægtemænd			
		Nordjyll.	Vestjyll.	Frijsenborg	Østjyll.	Nordjyll.	Vestjyll.	Frijsenborg	Østjyll.
	1								1
	2	3	6		2	9	9	2	8
	3		1			1		1	2
	4		5		11	2	4	1	16
	5				1				
	6	1			1	2			5
	8					1			
	10				1				
1		2	1	4	3	4		6	1
1	1	4	1			2	1	1	
–	2	9		11	5	13	3	15	2
–	3	2		5	1			1	1
–	4	13	11	38	18	11	4	11	14
–	5			1	2				
–	6	8		3	9	3			2
–	8	7					1		
–	10	2			1	1			
2	2		1						
2	8	1							
		52	26	62	55	49	22	38	52

Ligesom det var tilfældet med kornaftægter, er visse kvantiteter fremherskende. Da 4 får utvivlsomt de allerfleste steder blev regnet lige med 1 ko og begge dele lig et fuldt høveds græsning, kan indholdet af tabel 4 også gengives på denne måde:

11	ægtepar	og 28	enligstillede	havde	ret	til	$\frac{1}{2}$	høveds	græsning
26	–	–	34	–	–	–	–	1	–
27	–	–	40	–	–	–	–	1½	–
80	–	–	41	–	–	–	–	2	–
22	–	–	5	–	–	–	–	2½	–
7	–	–	1	–	–	–	–	3	–
3	–	–	1	–	–	–	–	3½	–
1	–	–	0	–	–	–	–	4	–

Af ialt 356 aftægter falder kun 29 udenfor denne inddeling. Tyingdepunktet ligger for begge grupper vedkommende ved $1\frac{1}{2}$ à 2 høveders græsning. Den enlige aftægtsnyder havde relativt megen kreaturgræsning, langt fra altid bortfaldt en væsentlig del af et par aftægtsfolks græsningsret, når en af ægtefællerne døde. Ko og (eller) får var ofte de gamles ejendom – ikke noget de blot havde i brug. Først henimod 1800 sporer man en stærkere tendens til at lade mælk og smør blive den egentlige aftægtsydelse, så koen undertiden forsvinder, ligesom andre fodevarer kan afløse fåret.

Indenfor de enkelte godsområder var aftægtsfolkenes husdyrhold og græsningsret mere ensartet end kornaftægten. Af 62 ægtepar på Frijsenborg gods havde 38 ret til at få 1 ko og 4 får græsset og vinterfodret, mens 26 af 38 enligstillede enten havde 1 ko, 2 får eller 1 ko, 4 får. På de tre Vendsyssel-godser fik ægtepar sædvanligvis 1 ko, 2 får græsset, men i Himmerland oftest 2, 4 à 6 får mere. På godserne længere mod syd, også i Djursland, var 1 ko, 4 får (sjældnere 6) i reglen dominerende; det samme gælder Estvadgård gods. Når der på de svagt repræsenterede vest- og sydjyske godser kun var tale om ret få kreaturer, kan det skyldes, at mange ældre fæstere endnu havde gårdparter i brug eller i hvert fald en aftægts-eng, der kunne give både græsning og hø. Et par fynske fæstebreve fra 1720'erne har også eksempler på, at aftægtsfolk med 2 à 4 skp. udsæd selv måtte sørge for foder til enkelte husdyr^{74a}).

I visse egne fik de gamle mælk og smør efter mål og vægt, mens kreaturhold sjældent omtales. På Bramstrup, Frederiksgave, Gyldensten og Hindsgavl godser på Fyn modtog adskillige fratrådte fæstere bl. a. $\frac{1}{2}$ otting smør, en enkelt dog en hel otting. Det tidligste noterede eksempel er fra 1753 (Søllested på Frederiksgave gods). På reformtiden blev det mere almindeligt, at aftægtsfolk fik et vist mål mælk daglig, oftest 1 à 2 potter. Fra landsbyer syd for Mariager har man en del eksempler. I 1786 fik et ægtepar i Gunderup løfte om 1 pot sødmælk daglig fra pinsedag til kornet var i hus, men fra mikkelsdag til 1. maj skulle de nyde 2 potter daglig; aftægtsfolkene skulle desuden have $\frac{1}{2}$ lispund ost samt græsning til 4 får^{74b}). Mindre værdifuldt var det til sagn, der 1803 blev givet et par gamle i True: 1 pot mælk daglig, når fæsteren selv havde mælk; men $\frac{1}{2}$ lispd. smør og 1 lispd. ost årligt kunne bøde på det⁷⁵). I Fårup fik den nye fæsters svigerforældre valget mellem en ko »at malke« og 1 pot mælk daglig⁷⁶). 1 à 2 lispund ost og

^{74a}) Holckenhavn, Niels Andersen i Kogsbølle 9. 2. 1724 (faderen, der får husværelse op til stuehusgavlen, skaffer selv foder til 1 kvie), Mads Pedersen i Sulkendrup 7. 5. 1725 (aftægtsmanden foder selv et $1\frac{1}{2}$ -2årigt svin).

^{74b}) Kellerup, Thomas Jespersen (Espersen) i Gunderup 22. 4. 1786.

⁷⁵) Smstds., Søren Sørensen i True 18. 11. 1803.

⁷⁶) Smstds., Chr. Thygesen 5. 2. 1785.

lige så meget smør var, hvad mange aftægtsfolk på Overgård og Kellerup godser modtog; en enke eller enkemand måtte ofte nøjes med $\frac{1}{2}$ lispd. smør, men fik som regel mere ost. Tre aftægter fra Overgård gods 1788 omfatter foruden mælk eller smør og ost også 2 fårekroppe. Det sidste forekommer yderst sjældent, men giver vel en antydning af, hvad de gamle havde at tære på, i saltet eller røget tilstand. De fleste aftægtsfolk kunne næsten hvert år have et par får eller nogle lam til salg eller slagting, eventuelt tillige en kalv.

Flæskeprodukter var yndet også af de gamle, og hele såvel som halve fedesvin optræder navnlig i mange østjyske og fynske aftægtskontrakter. Særlig talrige er oplysningerne fra Frijsenborg gods, hvor 2 ægtepar og 4 enlige hver fik $\frac{1}{2}$ svin (el. 1 side flæsk), mens 21 ægtepar og 9 enker eller enkemænd hver fik et helt. Fedesvin kunne dog variere stærkt i vægt, men i 34 tilfælde er denne angivet: 8 ægtepar havde krav på 4 lispund flæsk, 7 ægtepar og ligeså mange enlige betingede sig 2 lispd., henholdsvis 5 og 3 kun 1– $1\frac{1}{2}$ lispd., og 4 aftægter var på $2\frac{1}{2}$ à 3 lispund. Den *vejede* flæske-aftægt androg her gennemsnitligt et lille halvt pund om ugen pro persona. I et betydeligt antal aftægter i Østjylland og på Fyn indgik fedesvin (el. visse lispund flæsk), men angivelserne falder så spredt, at en sammenligning med Frijsenborg er udelukket. Også på sydsjællandske godser som Holsteinborg, Basnæs og Rosendal (Rosenlund) forekommer fedesvin og flæsk ret ofte som aftægtsyndelser, navnlig i skovegne. Fæstebreve viser endvidere, at *fede gæs* (eller gæs, som aftægtsfolkene selv skulle fede) var en meget almindelig ydelse på østjyske og fynske godser: som regel en gås eller to til hver af de gamle; sjældnere fik de en »levegås«⁷⁷⁾. På Sjælland nævner aftægtsbestemmelserne ikke så ofte gæs; hyppigst hænder det vistnok på universitetsgodset, hvor også *høns* mere undtagelsesvis nævnes⁷⁸⁾.

Bolig, brændsel og bohave. Pengeyndelser.

Først når de unge og de gamle på gården ikke længere kunne enes om fælles husholdning, blev spørgsmålet om aftægtsyndelser i udsæd eller korn, kreaturgræsning, fedevarer m. v. virkelig aktuelt, men sikrest var det jo, at det altsammen var aftalt fra første færd og indført i den unge bondes fæstebrev. M. h. t. *bolig* kunne den fratrædende være nødt til straks at træffe en betryggende aftale, da der næppe i almindelighed var plads til to familier på fæstegården. Når en søn forpligtede sig til ikke at gifte sig uden sine forældres samtykke eller først efter

77) Frijsenborg, Rasmus Pedersen 1. 10. 1764 og Jesper Nielsen 8. 10. s. å. (begge i Hammel).

78) Københavns universitets bogtrykkerods, Ole Nielsen i Jersie 10. 4. 1795 og Henrik Larsen i Torslundemagle 28. 12. 1773.

moderens død, var det måske lige så meget et boligproblem som et spørgsmål om husførelse, der motiverede dette punkt i den trufne aftale. Mange fæstegårde havde dog en stue, et kammer eller et lille aftægtshus, der kunne stilles til de gamles rådighed.

Fra godset Lerkenfeld i Himmerland giver mange fæstebreve gode oplysninger om aftægtsfolkenes boligforhold. Det var ikke helt usædvanligt, at den fratrædende fæster selv havde opført det hus, hvori han skulle bo som gammel. I Vejstrup kom et par aftægtsfolk til at bo i et hus, som den gamle og den unge fæster i fællesskab havde opført⁷⁹⁾. Ofte forpligtede den nye fæster sig til at skaffe forgængerens en bolig, eventuelt som en tilbygning til stuehuset. Som regel var der kun tale om beboelseslejlighed, men en sjælden gang siges det udtrykkeligt, at fæsteren også skulle sørge for det nødvendige husrum til de gamles afgrøde og besætning⁸⁰⁾. Det er sandsynligt, at aftægtsfolkene i de allerfleste tilfælde har haft deres kreaturer, korn og foder sammen med fæsterens i gårdens stald og lade, men når de var nære slægtninge, fandt man det næppe påkrævet at præcisere dette forhold. Egentlig hørte jo avl og dyr stadig fæstegården til; en del fæstebreve forbyder aftægtsfolkene at føre korn, foder eller bohøve fra stedet. Ofte kunne ejeren have interesse i at opføre et aftægtshus, som senere blev bortfæstet mod huspenge eller ugedagsydelse. Da Anders Sørensen og hustru i Svingelbjerg på grund af deres høje alder og store fattigdom (restancer på langt over 100 rigsdaler!) måtte gå fra stedet, lod Chr. Lerche opføre et nyt hus med to tofter, den ene tæt ved huset. Her kunne de gamle bo uden afgift, med en ko og nogle får samt en del bohøve. Den længstlevende måtte sidde i uskiftet bo, men når de begge var døde, disponerede godsejeren over arven til fordel for et eller flere af børnene (restancerne blev åbenbart stiltiende eftergivet), men huset var naturligvis herskabets⁸¹⁾.

Aftægtsnyderen måtte ofte yde *sit* bidrag til husopførelsen. Den syge Povl Thomasen i Buddum på Visborggård gods ventede sin snarlige død, og til hans enke skulle da den nye fæster bygge et hus på gårdspladsen, som hun frit skulle nyde sin livstid, »imod at hun tillægger behøvende tømmer og fjæl«; det øvrige og arbejdslønnen skulle den nye fæster bekoste. Omhyggeligt blev det derefter opregnet, hvad enken, der i årlig aftægt skulle have 1 td. rug og 1 td. byg samt 2 læs »bårhø«, måtte udtage til huset: en blakket kvie, 4 får og 3 lam, seng »med behørig sengklæder«, hendes og mandens kister og gangklæder, et bord, 2 stole, en lille kobberkedel, 2 jerngryder, endvidere økse og spade,

⁷⁹⁾ Lerkenfeld, Laust Andersen 10.6.1788. I Jens Povlsens fæstebrev af 5.7.1773 (Svoldrup) omtales et aftægtshus opført af den tidligere fæster.

⁸⁰⁾ Smstds., Chr. Pedersen i Ø. Søkbæk 2.5.1784 (aftægtskontrakt af 27.10.1783).

⁸¹⁾ Smstds., Anders Sørensen og Margrete Gravesdatters fæstebrev og aftægtskontrakt af 27.5.1735.

hammer og »hovtænge«, 5 sække »og af sten- og trækar det fornødne, som hun deraf forlanger«. Jernkakkellovnen skulle efter begges død tilfalde den nye fæster. – Måske lavede den syge kendeligt op, inden punktum blev sat i fire vidners nærværelse, i hvert fald betingede han sig, hvis han igen blev »restitueret«, den dobbelte kornaftægt (til begge) samt fra gården en 3 års »mærplag«, 2 små studenød »og nok et sengested med klæder til en tjenestepige« (de gamle skulle altså have en hushjælp). Den svagelige fæster måtte dog tage det sure med det søde og forpligte sig til, om han levede til foråret, da at udrede »æde- og sædekorn« indtil mikkelsdag (når den nye høst var i hus) samt skatter; derimod skulle den nye fæster selv sørge for folkeløn, fisk, salt, tjære og stål. Udgifterne til de to gamles begravelse skulle dækkes af deres efterladenskaber (som det ofte bestemmes i aftægtskontrakter).

Døden lod sig ikke narre. Povl Thomasen måtte føres af gårde med følge, men uden mærplag og ungstude. Og da aftægtskontrakten midt i marts 1768 blev læst i skifteretten, havde enken Karen Nielsdatter ombestemt sig og ville hellere flytte hen til sin brodersøn Bertel Christensen i Skelund (Skelum). Til »opholds hjælp« fik hun, hvad der var hende lovet, dog kun 1 læs hø, samt 4 af de 8 læs tørv, ægteparret havde betinget sig. M. h. t. kreaturer og bohave blev der »gjort en deling, begge parter til fornøjelse« og i overensstemmelse med aftægtskontrakten, kun at »Bertel i Skelund« købte kakkellovnen af den nye fæster på gården i Buddum⁸²).

Denne beretning om en aftægt indeholder mange typiske træk. Ydelserne var middel, bortset fra den dødssyge fæsters krav på flere kreaturer, og ganske vist fik enken lov at flytte og nyde aftægten andetsteds, men *kun* hos den navngivne slægtning. Det var normalt, at kornydelsen blev halveret efter den ene ægtefælles død, mens den længstlevende beholdt kreaturfoder og brændsel eller i hvert fald størstedelen af disse ydelser. Så længe aftægtsfolkene blev på stedet, nævnes i reglen kun »ophold« eller mere direkte: mad, klæder og varme, hvortil nu og da føjes »fornøden pleje«.

Stue eller kammer for sig selv fik de gamle sandsynligvis i mange tilfælde, hvor det ikke udtrykkeligt nævnes. Sker dette, er der ofte tale om en tilbygning til stuehuset eller om et særligt aftægtshus. De gamles stue var vistnok oftest på 3 fag, aftægtshuset på 3 à 4, sjældnere 5 à 6 fag eller »bindinger«. Jes Christensen, der i 1765 overtog sin svigerfaders gård i Føvling, skulle således til de to gamle opføre 6 fag hus med »ovn, skorsten, loftskud, vinduer og døre etc.«⁸³). Nærmere

⁸²) Visborggård, Chr. Christensen 30. 3. 1768. Afståelses- og aftægtskontrakten er dateret 9. og 11. januar 1768 med tilføjelse 26. 3. s. å.

⁸³) Sønderskov, Jes Christensen 20. 11. 1765.

oplysninger om aftægtshusets indretning gives i reglen ikke. Var huset på 6 fag, kunne der blive plads til kreaturer og foder. Peder Sørensen i Åtte, der fik den næstbedste ko og kvie på gården, havde kun 2 fag »loftskod«, men efterfølgeren (svigersøn) skulle til aftægtshuset hjemføre afgrøden af 2 skæpper udsæd i hver årsindtægt samt 3 læs hø og 28 læs tørv⁸⁴). Den værdifulde jernkakkelovn nævnes nu og da (som ovenfor), men langt oftere det kvantum tørv, der skulle give den næring.

Om *ildebrændsel* hedder det i adskillige egne kun, at aftægtsfolkene skal have »lys og varme« eller »den fornødne ildebrand«. Ofte angives dog, hvor mange læs tørv de gamle havde krav på. På Frijsenborg gods varierer antallet i Hammel fra 6 til 16 læs, i Lading og Noring fra 8 til 12, i Søften fra 10 til 14. En enkelt større aftægt omfatter også et læs træ⁸⁵). Der skelnes på nogle godser mellem hedetørv (lyngtørv, sandtørv) og skodtørv eller klyne (mosetørv). Som regel får aftægtsfolkene flest af de første, men i egne med gode tørvemoser kan forholdet vendes om, eller hedetørv nævnes overhovedet ikke. Ikke sjældent forpligtes de gamle til at være behjælpelige, når tørvene graves og røgtes, men den nye fæster på gården må køre dem hjem til huset. Læssenes størrelse var vel givet med datidens vogne; en enkelt gang nævnes 6 snese hedetørv pr. læs⁸⁶). I de fleste egne af Jylland blev der også bjerget lyng til de gamle. Lyng tjente til brændsel, men også til kreaturfoder og tagtækning.

Aftægtsfolkenes *bohave* specificeres i reglen ikke, og ofte nævnes kun seng, sengeklæder og kiste(r), men de gamle har sikkert beholdt adskilligt mere. Sjældent opregnes deres ejendele så udførligt som i Buddum hos Povl Thomasen eller hos Chr. Nielsen i Bærsholm og hans forældre (se s. 267 f. og 252), men Peder Sørensen og hustru i Åtte havde dog krav på seng, 2 kister og et hængeskab, et bord, »den største handkedel«, 2 tinfade, 4 tintallerkener, 2 baljer, en øltønne samt »små boscab«. – En enke kunne betinge sig ret til at bruge køkkentøjet »efter fornødenhed« samt »fri adgang til og fra ilden«⁸⁷). Af og til omtales spinderok og andre arbejdsredskaber. En aftægtskone i Skårup på Nørlund gods beholdt sin rok og skulle have lov »at bruge på belejlig tid hvis kedel og kar, som endnu er i huset«, men måtte til gengæld være sin søn og svigerdatter »til tjeneste i alle måder«⁸⁸). Mere sjældne ejendele kan forekomme ved siden af det almindelige bohave. Rasmus Andersen i Stenderup på Sønderskov gods overlod sin svoger gården »med alt hvad ude eller inde befindes, undtagen den seng, som vi

⁸⁴) Smstds., Mads Christensen 18. 2. 1767.

⁸⁵) Frijsenborg, Mads Jensen i Lading 25. 3. 1793.

⁸⁶) Kellerup, Thomas Espersen i Gunderup 22. 4. 1786.

⁸⁷) Lønborggård, Peder Christensen i Langkjær 7. 1. 1771.

⁸⁸) Nørlund, Anders Sørensen Skaldborg 10. 10. 1744.

ligger på, 1 kiste, 1 hængeskab, en liden skrin, en gammel egebord, 2 små ølfjerdinger, en 1/2 vinamme, 2 små gamle tønder, 1 jerngryde, 1 messing lystempe, en messing dørslog, en tintallerken, en hollandsk tallerken⁸⁹).

Rede *penge* indgår i en del aftægtsydelse på de store landboreformers tid, men kun i få ældre kontrakter og da ofte som afløsning for visse naturalydelse. På Avsumgård og Volstrup godser, hvor mange aftægtsfolk kun fik 1 à 2 får græsset og fodret, var 2 rigsdaler til et ægtepar eller en enke vistnok den mest almindelige ydelse, men 4 rd. kunne forekomme. I Volstrup by afstod Erik Jakobsen i 1785 den gård, han i 39 år havde haft i fæste, og fik »ophold« hos sønnen, men hvis han overlevede denne, havde han betinget sig husværelse i gården og foruden 1 1/2 td. rug og 1 1/2 td. byg, leveret hver mortensdag, også 4 rd. I samme by fik et ægtepar s. å. ialt 5 tdr. korn og 6 rd.⁹⁰). – På flere jyske godser var det efter 1762 ret almindeligt, at aftægtsfolkenes ekstraskat blev betalt af efterfølgeren på fæstegården. Også fra øerne kendes dette forhold. En enke på universitetsgodset i Jersie opnåede i 1795 som led i en meget rundelig aftægt 4 rd. i rede penge samt ekstraskat og offerpenge betalt⁹¹).

En sømmelig *begravelse* »efter stand og vilkår« var, hvad de fleste aftægtsfolk havde krav på hos den fæster, der til den tid beboede gården. Men da fæsteren i reglen overtog alt, hvad de(n) gamle efterlod sig, når visse arvebestemmelser iøvrigt var opfyldt, gav dette punkt i aftægtsordningen ikke anledning til særftaler.

Anden forsorg på fæstegården.

Som nævnt var det ikke blot den tidligere fæster og (eller) hans kone, men i mange tilfælde også andre medlemmer af hans familie, der nød godt af fæstegårdens forsørgerpligter.

En afdød fæsters efterladte børn blev hjulpet, når den nye fæster giftede sig med hans enke, i det mindste sørgede han for hendes »uopdragne« børn (ordet havde dengang sin rent bogstavelige betydning) med føde og klæder, til de selv kunne tjene til livets ophold. Var begge forældrene døde, måtte efterfølgeren ofte tage sig af børnene, uanset familieskab. 1756 fæstede Rs. Eriksen en gård i Stjær, idet han samtidig påtog sig »de ved stedet værende 2de små og yngste fader- og moderløse børn af 2 og 6 års alder som sine egne at opføde«; også den afdøde fæsters 12 år gamle stedsøn skulle »nyde fornøden hjælp«⁹²). I Emmedsbo på Djursland rykkede i 1742 en husmand og skovfoged ind som gårdfæster med forpligtelse til at give sin forgængers 5 foræl-

⁸⁹) Sønderskov, aftægtskontrakt af 19. 10. 1765 (fæsteprot. s. 368 f.).

⁹⁰) Volstrup, Søren Eriksen 24. 5. 1785 og Mogens Knudsen 5. 12. s. å.

⁹¹) Universitetets bogtrykkerods, Ole Nielsen i Jersie 10. 4. 1795.

⁹²) Skanderborg ryttergods fæsteprotokol 1756 (s. 210 b).

dreløse børn underhold og kristendoms oplysning, som om det var hans egne. Men husmanden slap for at betale indfæstning og skulle ikke hæfte for den afdødes restancer⁹³). I Kjelst ved Ho bugt døde et par gårdmandsfolk fra en endnu større børneflokk. Den nye fæster skulle opdrage de 4 yngste børn »til ære og lære at holde« og give 3 ældre søskende husly og seng, hvis sygdom medførte, at de ikke kunne være blandt fremmede⁹⁴).

Forsørgerpligten kunne række langt. Tjenestekarlen Jørgen Christensen fra Hornum giftede sig med Anne Katrine Hansdatter i Hornborg, hvis forældre begge var døde. Han fik fæstegården, men måtte sørge for de efterladte børn med undervisning og »opdragelse«, til døtrene blev gift og sønnerne fyldte 25 år⁹⁵). – Når så mange (især jyske) fæstere påtog sig at give søstre, svigerinder eller steddøtre et vist udstyr eller i det mindste holde troløvelses- eller bryllupsgilde for dem, stod dette naturligvis ofte i forbindelse med arveaftaler til fordel for den, der skulle overtage en fæstegård. I V. Tørslev på Kellerup gods måtte en ny fæster levere sin søster værdier til 12 rd. (foruden gangklæder og sengetøj), hvis gården var i stand til at udrede det, og en anden søster skulle have husværelse, ildebrændsel, mad som fæsteren selv samt ekstraskatten betalt, »uden nogen udgift for husbonden« (godsejeren), tilføjer fæstebrevet⁹⁶). I Kærby på samme gods fik fæsterens broder, så længe han levede, ret til føde og klæder på gården, hvor moderen nød aftægt, men hvis han med tiden fik eget landbrug, skulle han »efter stedets omstændigheder og husbondens sigende« have en hest og en ko, men ellers ingen arv fra stedet⁹⁷).

Ældre ugifte gårdmandsdøtre blev i datiden ofte forsørget ved fæstegården. Aftægtsfolk med en svagelig søn eller datter opnåede undertiden, at han (hun) blev forsørget på gården også efter forældrenes død. I Bjerregrav på Fussingø gods fik således Anders Madsen Bryndums »dumme« (døvstumme) datter Kirsten ved fæstebrev 1757 og atter 1759 tilkendt »ophold«⁹⁸). I Venning forpligtede en søn af aftægtsnyderen sig til – mod karls løn – at tjene på gården, så længe han kunne gøre fyldest, men i tilfælde af legemlig svagelighed skulle han have underhold ligesom sine forældre⁹⁹). På en gård i Hundsballe (Struer-egnen), hvor søn afløste fader som fæster, fik en yngre søn mad og klæder m. v. hos sin broder, indtil han blev så rask, at han kunne fæste gård eller hus på godset¹⁰⁰).

⁹³) Benzon, Peder Eskildsen 10. 10. 1742.

⁹⁴) Hesselmed, Chr. Hansen 13. 4. 1793 (det var kun »en fjerdepartsgård«).

⁹⁵) Rask, Jørgen Christensen 26. 6. 1788 (skiftebrev af 10. 6. s. å.).

⁹⁶) Kellerup, Chr. Nielsen Overgård 6. 7. 1785.

⁹⁷) Smstds., Knud Jensen 4. 3. 1786.

⁹⁸) Fussingø, Søren Nielsen 4. 1. 1757 og Peder Christensen 12. 11. 1759.

⁹⁹) Smstds., Lars Sørensen 6. 7. 1741.

¹⁰⁰) Volstrup, Oluf Christophersen 10. 7. 1738.

Var en fæstebondes søn eller datter invalid, eller gården skulle forsørge mange beboere, kunne der også blive tale om et tilskud fra anden side. På gården Primdal sydvest for Skive fik den fratrædende fæsters mindreårige børn af 2. ægteskab deres underhold, indtil de kunne tjene deres brød, mens aftægtsmandens blinde søn skulle blive ved stedet med subsidium fra Ribe hospital¹⁰¹). En aftægtsbondes blinde datter i Grønderup under Vrejlevkloster opnåede understøttelse fra Vrejlev hospital, men blev hun hos sin broder, den nye fæster, tilfaldt pengene ham¹⁰²). Sindssyge familiemedlemmer fik vistnok i reglen deres underhold på fæstegårdene, hvor de i mange tilfælde kunne udføre arbejde under tilsyn. Fulgte søn efter fader som fæster, var det naturligt, at der til aftægtsforpligtelsen føjedes en pligt til at give en »vanvittig« søster eller broder »ophold« på gården¹⁰³).

Bondeaftaler og godsejerindflydelse.

Det 18. århundredes aftægtsordninger bygger utvivlsomt på gammel tradition. De mange »opladelser« af fæstegårde i ældre tider, hvor i reglen kun sparsomme stedsmålsregistre oplyser om forholdene, dækker sandsynligvis meget ofte over forudgående aftægtsaftaler, ligesom enkens ret til at beholde fæstegården efter mandens død i hendes egen og andres interesse kunne omsættes til en aftægt ydet af den, der bedst kunne eller helst ville overtage gårdbruget. Oftest var fæsterskifte og aftægtsordning led i en familieaftale, som efter omstændighederne den gamle eller den nye fæster havde mest fordel af. Gårddelinger, med eller uden aftægtsbestemmelser, var i reglen præget af den ældre fæsters beslutning om at fortsætte i det længste, men også de egentlige aftægter vidner især om de gamles overvejelser, båret af det naturlige ønske om tryghed i alderdommen, også i tilfælde af et nyt fæsterskifte på gården.

Den ny fæsters stilling var meget ofte bestemt af, at han – dog ikke altid straks – ville blive mere selvstændig, når den gamle kom på aftægt. Vel hørte aftægtsbyrden til de »uvisse« afgifter, der kunne tynde gården i lang tid, men i starten blev byrden i reglen lettet *enten* derved, at den fratrædende fæster endnu var i stand til at arbejde ved landbruget, *eller* ved afgiftslempelser af forskellig art. Godsets ejer kommer meget ofte ind i billedet som den, der fritager den nye gårdfæster for indfæstning eller restancebetaling, sjældnere yder ham landgilde-nedsættelse, under henvisning til den aftægtsydelse, han skal præstere. Lignende lempelser forekommer dog i talrige tilfælde, hvor der ingen aftægt ydes. De er udtryk for, at godsejer (og ridefoged) vil have nyordningen til

¹⁰¹) Estvadgård, Christen Nielsen 28. 2. 1754.

¹⁰²) Vrejlevkloster, Hans Jensen 10. 9. 1792.

¹⁰³) Boller og Møgelkær, Hans Sørensen i Skjold 29. 7. 1785 (vanvittig søster).

at glide, og kan vistnok lige så lidt som de anerkendende eller formanende ord, der nu og da ledsager aftægtstildelingen, tages som bevis for herskabets afgørende indflydelse på selve aftægten. At fæstebrev og aftægtskontrakt skulle approberes af godsets ejer, ændrer ikke det hovedindtryk, at aftægter og andre forsorgsordninger i det væsentlige var *frie* aftaler mellem den gamle fæster og den nye, hvilende på stedlige traditioner men naturligvis påvirket af den aktuelle situation omkring fæsteforandringen.

Dette synspunkt bestyrkes ved den iagttagelse, at der selv på godser, hvor fæstevilkårene er ret hårde, ikke er tale om, at aftægtsbetingelserne på nogen måde dikteres. Det synes karakteristisk, at godsstyrelsen på Giesegård, hvor fæsteforestillinger og andre optegnelser viser megen herskabsindblanding i bøndernes forhold, blankt synes at acceptere den aftægt, en enke og hendes søn er enedes om¹⁰⁴). At ridefogden (godsinspektøren) i mange tilfælde kan have taget initiativet eller på anden måde har haft indflydelse, når aftægtsspørgsmål skulle afgøres, tiest vel i forståelse med godsets ejer, er dog overvejende sandsynligt. Nyordningen måtte ikke virke alt for økonomisk trykkende for den nye fæster, men da aftalen jo oftest blev indgået mellem en fratrædende fæster (eller fæsters enke) og dennes søn eller svigersøn, voksede den så at sige ud af dagligt samvær og af overvejelser, der i reglen ikke havde hast, og som kunne ændres lige til det sidste, hvad enkeltheder angik. Mange af de mere udførlige fæstebreve eller aftægtskontrakter bærer præg heraf. Nu og da har vel ridefogden optrådt som mægleren, og med sin større sproglige evne har han ofte motiveret overenskomsten i ord, som ikke er bondens, men dog nok i reglen dækker dennes opfattelse.

I enkelte fæstebreve træder godsejeren klart frem som den, der har modtaget den nye fæsters højtidelige tilsagn om, at han vil forsørge for-gængerens, så længe denne lever, og tilsidst give ham en hæderlig begravelse. Godsejeren står da som garant for aftægtsydelsen. Henvendt til en ung fæstebonde udtaler ejeren af Baggessvogn i 1741, at såfremt fæsteren på nogen måde skulle handle imod det (aftægts)løfte, han »i min nærværelse« har gjort sin gamle fader, da skal han »nødes til så meget at fra sig lægge, som jeg til hans [faderens] ... underholdning måtte finde tilstrækkelig«¹⁰⁵). Undtagelsesvis gør fæstebrevet aftægtsordningens overholdelse til en betingelse for, at den nye mand kan beholde fæstegården. I den ordrige kontrakt fra Bærsholm (se ovenfor s. 252) hedder det om aftægt og anden familieordning – bl. a. udbetaling af 30 rd. til fæsterens to yngre søskende – at forsømmelighed i dette

¹⁰⁴) Giesegård m. fl. godsers arkiv, pk. Fæsteforestillinger ... 1734–1865, læg »Papirer vedrørende fæstevæsenet 1744–1865«, optegnelser ang. Jens Hansens enke i Nordrup.

¹⁰⁵) Baggessvogn, Jens Pedersen i Uttrup 30. 12. 1741. Sønnen betalte desuden halvdelen af faderens restancer.

og m. h. t. andre fæsteforpligtelser vil medføre, at alle ved fæstet erhvervede rettigheder bliver forbrudt¹⁰⁶).

Var aftægten ikke i enighed aftalt mellem yder og nyder, blev den, som talrige fæstebreve viser, fastsat »efter dannemænds skønsomhed«, (eller »...sigende«), »efter tvende uvildige mænds skønsomhed«, eller hvorledes nu terminologien varieres, men om den praktiske fremgangsmåde oplyses kun lidt, bortset fra gårddelelinger. Lokal tradition har naturligvis haft betydning, et fæstebrev fra Avsumgård taler således i forbindelse med 2 uvildige mænds skøn om »underholdning efter anden steds brug her på godset«¹⁰⁷). Men der er enkelte eksempler på, at husbonden selv ville fastsætte aftægtsydelsen, hvis den nye fæster ikke kunne komme til enighed med de gamle¹⁰⁸).

Mere betød det utvivlsomt, at den nye fæsters (aftægtsyderens) økonomiske situation som nævnt ofte blev lettet på forskellig vis ved godsstyrelsens imødekommenhed. Direkte forsørgelse af fattige forhenværende fæstebønder påtog godsejerne sig sjældent¹⁰⁹). Men det kunne forekomme. Øllegaard von Rantzau til Overgård skaffede i 1764 en tidligere fæsters forældre et vist underhold, nemlig en halv almisseportion i Udbyneder hospital og senere en hel portion, når en sådan blev ledig, »på det at det ej skal komme den nye fæster til byrde eller tyngsel for fremtiden, siden gården ej vel kan tåle at svare det«¹¹⁰). Den reformvenlige baron M. H. Løvenskiold ængstede sig i foråret 1790 for, at en stræbsom bonde i Hanerup skulle gå fra gården, når han skulle yde sin fader en passende aftægt. Godsejerens beslutning i den anledning fremgår af dagbogen 2. april s. å.: »Tilstået Peder Christensen, at jeg svarer for ham aftægten af hans gård 2 tdr. rug og 2 tdr. byg til hans fader, og at han i året 1790 ikke skal svare skatter eller landgilde af sin gård og i 1791 og 1792 ingen landgilde, i hvilken tid han forbedrer sin lod med afgravning og rydning«¹¹¹).

Uden tvivl var flertallet af godsejere interesseret i, at aftægtsordninger ikke kom driftige gårdfæstere til skade. Men i det 18. århundrede havde de familieaftaler, der bl. a. sikrede gamle fæstere en passende aftægt, i godsejernes øjne den fordel, at de knyttede indsigt og arbejdskraft til gården, »de gamle til råd og de unge til dåd«, samtidig med at sogn og herregård mærkede mindre til fattigforsørgens byrder, når aftægtsordninger var en fast tradition i bondesamfundet.

Fridlev Skrubbeltrang

¹⁰⁶) Se note 26.

¹⁰⁷) Avsumgård, Chr. Pedersen Hjortborg i Sdr. Hjerm 1. 12. 1787.

¹⁰⁸) Lerkenfeld, Mogens Madsen i Svingelbjerg 18. 7. 1865 (forældre). – Kellerup, Jens Albretsen i Hem 26. 7. 1799 (aftægtsfolkene skal forsynes med rug og byg »efter husbondens sigende og stedets beskaffenhed«).

¹⁰⁹) »Husmand og Inderste«, s. 254.

¹¹⁰) Overgård, Hans Christensen Bay i Bjerre 5. 11. 1764.

¹¹¹) Løvenborg godsarkiv, Landsarkivet for Sjælland m. v., Dagjournal ført af Michael Herman Løvenskiold 1790–93, 2. 4. 1790.

MÅLEENHEDER I LANDMÅL OG JORDVURDERING I MIDDELALDERENS DANMARK

Af *Svend Aakjær*

Rigsarkivar dr. phil. Svend Aakjær giver i denne afhandling en oversigt over forskning og teorier angående måleenheder og jordvurdering i dansk middelalder indtil det tidspunkt, hvor han i en række studier fremsatte nye synspunkter. Forfatteren gennemgår dernæst i sammenhæng med den videre forskning egne teorier m. h. t. bestemmelsen af ørtug land, bol, guldvurdering, plov og hafne, korntiende og kornareal samt stud og leding. I et afsluttende afsnit vurderes den nyeste forskning; dennes betydning for forfatterens egne teorier bebudes publiceret ved senere lejlighed.

Oversigt over tidligere forskning og teorier 1821–1931

Landmålingens kunst er gammel i Danmark. Allerede i forhistorisk tid har man kendt til at opmåle landbrugsjorden og vidst, at et jordstykke, begrænset af så og så mange længdeenheder i længden og bredden kunne tage en vis udsædsmængde.

Når man ser den matematiske nøjagtighed, hvormed de i de senere år udgravede anlæg fra vikingetid i Trelleborg på Sjælland, Aggersborg og Fyrkat i Jylland, er opbygget, med anvendelse af den romerske fod, overrasker det ikke, at man også forstod at udmåle agrenes udsædsareal med største akkuratelse.

Fra keltisk jernalder har man fremdraget agersystemer med parceller af mere uregelmæssig form, øjensynlig indrettet til pløjning med den såkaldte *ard*, en krogplov uden muldfjæl. Det skyldes især den nylig afdøde forsker *Gudmund Hatt*, at disse forhistoriske agre er blevet undersøgt og kortlagt.

Først med indførelsen af hjulploven, med muldfjæl, formodentlig i romersk jernalder, blev det agersystem skabt, som eksisterede lige til fællesskabets ophør, der som regel fandt sted engang sidst i det 18. eller først i det 19. årh.

Kun i få tilfælde findes i Danmark gamle kort over landsbyer og deres agerjord. 3 områder [Sdr. Rangstrup h., Rise h., Varnæs birk] i Åbenrå amt er optaget i kartografen Johannes Mejers kort ca. 1641–42, og for nogle sogne i Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt, findes kortskit-

ser over landsbyer fra 1716–18¹⁾. Ellers er det som regel først fra udskiftningstiden i slutningen af det 18. årh., at landsbykort (som regel i målestok 1:4000) er bevaret.

Derimod blev i årene 1681–83 det meste af landet (med undtagelse af Slesvig og Bornholm) opmålt og takseret, til brug for den kommende matrikel 1688, som benyttedes indtil den nugældende matrikel 1844 blev indført.

Denne landmåling, der benyttede sig af landmålingsenheden 1 tønne land, der, formentlig efter svensk forbillede, sattes til 14000 (sjællandske) kvadratalen (0,5516 ha), og af jordvurderingsenheden 1 tønne hartkorn, må derfor naturligt danne udgangspunktet for udforskningen af ældre tiders måleenheder. 1 tønne land var beregnet til at kunne rumme en teoretisk udsæd af 1 tønne (139,104 l) rug, og 1 tønne hartkorn skulle have en teoretisk årlig afgiftsværdi (landgilde, jordskyld) af 1 tønne »hårdt korn« (rug eller byg).

Når den ældre forskning som oftest er gået uden om landmålingen 1681–83, skyldes det bl. a., at dens tal og sammentællinger først er blevet let tilgængelige ved tabelværket *Henrik Pedersen: De danske Landbrug, fremstillet på Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688*, udgivet efter hans død 1928 (Indledning af Svend Aakjær).

Arent Berntsen Bergen, Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, Kbh. 1650–56 er den første, som har interesseret sig for jorddeling og jordvurdering. Han har bl. a. benyttet lensregnskaber o. 1610, som han havde let adgang til som renteskriver, og ligeledes visse lovhåndskrifter, der nu opbevares i Det kgl. Bibliotek i Gl. kgl. Samling. Han er hovedkilden for oplysninger om mål, vægt og taxter på landbrugsprodukter i Danmark i det 17. årh.

Christian Olufsen, som var professor i nationaløkonomi, havde i sine yngre år selv været landmåler, og kendte derfor af selvsyn de gamle agre fra før fællesskabets ophævelse, hvilket sætter sit tydelige præg på hans afhandling, *Bidrag til Oplysning om Danmarks indvortes Forfatning i de ældre Tider, især i 13. Årh.* (Videnskabernes Selskabs filosofiske og historiske Afhandlinger I, s. 264–384, 1821). Han mente, at et bol jord var hvad vi nu kalder en bondegård, så meget jord, som kunne dyrkes med én plov og var tilstrækkelig til at underholde en familie. Han skønnede, at det lå imellem 50 og 70 tdr. land, efter et middeltal 60 tdr. land. Olufsen er også den første efter Arent Berntsen, der fremdrager en gammel jorddelingsliste, der begynder med ordene »24 furer gør en ager«, og ageren lå efter hans erfaringer imellem 9 og 12 alen i bredden, snarest 9, men længden varierede efter terrænet.

¹⁾ Mogens Lebech: *Landmaalingen i Tyrstrup Herred 1716–18*, Sønderjydske Aarbøger 1937.

J. M. Velschow satte i sin doktorafhandling 1831 *De institutis militaribus Danorum regnante Valdemaro secundo*, bolet lig med det fulde bondebrug, lig med hafne (p. 294) eller 1 mark skyld (*marca terre in censu*) eller 48 tdr. land.

Caspar Paludan-Müller behandlede i sin afhandling *Om Kong Valdemars Jordebog*, 2. Stykke af *Studier til Danmarks Historie* i det 13. Aarhundrede (*Videnskabernes Selskabs Skrifter*, 5. Række, historisk-philos. afdeling, IV. 161–270 (1871) både bol, mark skyldjord og mark gulds jord. Han var ikke, som Olufsen klar over, at bolet bestod af agerstrimler, spredt over hele marken, men troede det var et samlet jordstykke. Både han og Olufsen mente, at disse størrelser var fastsat som et kommunalt mål, ikke som følge af indgriben fra statsmagten. Det var af forskellig størrelse fra by til by, men muligvis af ens størrelse i samme landsby. Skyldvurderingens enheder mark jord, øre jord, ørtug jord, denar jord betegner jord, som kan besåes med 1 mark eller 288 skæpper, 36, 12 og 1 skæppe rug eller byg, men skyld (*census*) betyder ikke afgift, men en matrikelstørrelse, der er mere beslægtet med vort hartkorn end med landgilde. Ikke mindst i Roskildebispens *Jordebog* fra ca. 1370 ses det, at der ofte er samme mål for skyld (*census*) og landgilde (jordskyld, årlig afgift), hvilket lader formode, at der engang har været en tid, da skylden og afgiften var lige store, landgilden lig den oprindelige udsæd. Guldvurderingen er et værdimål for jorden af lokal og kommunal betydning, ikke som almindelig statsinstitution. Han anser det for ganske frugtesløst at udfinde størrelsen af det stykke land, som udgør 1 mark gulds jord, mens Velschow sætter en mark guld til 10–11 tdr. land, og han er også den første, der gør opmærksom på, at man af *Århusbogen* fra ca. 1315 kan se, at der sås 2–3 øre korn (6–9 ørtug korn) i 1 mark gulds jord.

Johannes Steenstrup bragte med sin bog *Studier over Kong Valdemars Jordebog*, 1874, studiet af denne vigtige kilde til det 13. århundredes økonomiske historie et stort stykke fremad. Det skete under stærk kritik af Paludan-Müller, som tog ham det ret unådigt op, og udsendte sit stridsskrift *Kong Valdemars Jordebog* i 1874, samme år som Steenstrups bog var udkommet, hvilket affødte et gensvar fra Steenstrup: Professor Dr. C. Paludan-Müller og *Kong Valdemars Jordebog* 1874. Han mente, i modsætning til Paludan-Müller, at bolet på Sjælland var et fast mål, der var 8 ører eller 1 mark skyld, det vil sige jord, hvori man såede 1 mark korn, hvilket var det samme som senere i middelalderen kaldtes 1 læst korn. Han var klar over, at bolet på Sjælland var 1 mark skyld, men på Falster lå det imellem 1 og 8 mark, dog gennemsnitlig $1\frac{2}{3}$ mark. Ligeledes i modsætning til Paludan-Müller, mener Steenstrup, at guldvurderingen var en virkelig, almindelig ansættelse af officiel karakter, som var bestemt én gang for alle, og hvori ingen for-

andring vilkårlig kunne gøres af bønderne. Den kan ikke have været lokal og kommunal, og dens størrelse har ikke været uens i de forskellige byer, men kan godt fra gammel tid være sket samtidig i alle landets byer og efter samme målestok, og være kontrolleret fra oven. Om den absolutte størrelse for bol og mark guld udtaler Steenstrup sig ikke, ud over, at 1 mark guld i Århusbogen ses at kunne rumme ca. 2 øres udsæd.

Oluf Nielsen havde 1873 udgivet *Liber Census Daniæ*, Kong Valdemar den Andens Jordebog, med visse oplysninger i indledningen, der dog ikke har stor selvstændig værdi, hvorimod hans realkommentar, ikke mindst den topografiske, indeholder en fylde af gode oplysninger. Han er enig med Paludan-Müller i, at hverken bolskifte eller guldvurdering er fastsat ved et statspåbud, men er af kommunal natur. I så godt som hele Sjælland var et bol 8 øre eller 1 mark jord i skyld, men på Falster var bolet noget forskelligt i forhold til marken, ligesom bolets forhold til mark guld var meget forskelligt i Jylland. Nielsen mener, at jordvurderingen efter mark guld er den ældste og almindeligste, men begrundet ikke denne opfattelse nøjere.

Kristian Erslev udfyldte i striden mellem Steenstrup og Paludan-Müller til at begynde med rollen som »den ærlige mægler«, die Rolle des ehrlichen Maklers, som K. Rhamm har udtrykt det. Han skrev i *Hist. T. 4. rk. V. 56–116* (1875) artiklen Kong Valdemars Jordebog og den nyere Kritik, men det var især i bogen Valdemarernes Storhedstid, 1898, han tog de forskellige herhen hørende spørgsmål op til grundig behandling.

Bolet, mansus, var en matrikelstørrelse af meget ubestemt og omtrentlig karakter, nemlig som jorder af den størrelse og den godhed, at de kan underholde en familie, hvilket vil sige så megen jord, som kunne bearbejdes med én plov. Enheden var ikke fastsat ved nogen opmåling eller nøjere vurdering. Bol og plovs jord er forskellige udtryk for grundbegrebet »fuld ejendom«. Han siger ikke direkte, men antyder, at bol (og plov) oprindeligt var 1 mark land (s. 52). Han antager, at der til én mark i skyld på Sjælland svarer 3 mark gulds jord i Jylland, skønt han er klar over, at bolet ofte er lig med 8 mark guld og kan gå helt op til 40 mark guld. Da Erslev regner 1 mark skyld for 40 tdr. land (s. 16, 18, 292 ff.), må han altså formode, at dette er størrelsen for bolet og ploven, altså $13\frac{1}{3}$ td. land for 1 mark gulds jord, Erslev undersøger mark land i Falsterlisten (i Kong Valdemars Jordebog) og i Roskildebispens Jordebog, og finder, at der til 1 mark svarer 40 tdr. eller mulig 48 tdr. land (s. 119). Da 1 mark gulds jord i Jyske Lov giver 8 ørtug sølv i skyld, skulle den altså svare til 8 ørtug skyld eller udsæd, da 1 mark korn kaldtes således, fordi den oprindeligt var 1 mark sølv værd (s. 139–140). Selv om guldvurderingen mulig er vokset op på

det rent kommunale område og først kun har tilsigtet en retfærdigere fordeling af de byrder, der påhvilede byens mænd i fællesskab, så har den dog ikke kunnet lægges til grund for ledingsbyrden i Jyske Lov, uden at have fået en vis offentlig sanktion (s. 55). Da $2\frac{1}{2}$ øre land sættes til 12–13 td. ld. (s. 118), skulle 1 øre land altså være ca. 5 td. ld. og 1 mark guld, som var 8 ørtug land, skulle være cirka $13\frac{1}{2}$ td. ld. Dette dog kun, hvis 1 mark land er 40 td. ld., er den derimod 48 td. ld. (s. 119), bliver øren 6 td. ld. og ørtugen 2 td. ld., men 1 mark gulds jord skulle da, ifølge Erslev, blive 16 td. ld.

Den sønderjyske historiker *Peter Lauridsen* tog i en stofmættet og skarpsindig afhandling *Om Skyldjord eller terra in censu* (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1–61, 1903) hele spørgsmålet om de middelalderlige landmål og jordvurderinger op til fornyet behandling, især skyldvurderingen på Sjælland. Allerede tidligere havde han i afhandlingen *Den gamle danske Landsby* (Aarbog for dansk Kulturhistorie, udgivet af Poul Bjerger, 76–185, Kbh. 1899) drøftet bolet i tilslutning til Paludan-Müller. Han mente ikke, at Olufsen og Erslev kunne have ret i, at bolet var en regningsenhed indenfor hver by, en aritmetisk bevægelig størrelse. Det må være et geometrisk begreb, men ikke et sammenhængende stykke dyrket jord, men større, dyrkede jordstykker, fordelt omkring på bymarken. Især byggede han denne opfattelse på undersøgelsen af bolet i Bårse, Præstø amt, dels i landmålingen 1681 (markbogen), dels i sognepræstens oplysning 1652 om, at der er 9 bol jord i Bårse. Lauridsen er altså den første, der går direkte til landmålingen og benytter dens opmålingsprotokoller. I afhandlingen fra 1903 uddyber han emnet yderligere. Alle de gamle inddelinger, bol, otting, mark guld i jord, mark jord i skyld, var inddeling både til skat og ejendom, men ejendommen var det oprindelige, skatten det deraf afledede. Han understreger stærkt, at de alle hviler på rent geometriske arealmål for udsæd. Men idet udviklingen og opdyrkningen dels sprængte, dels udvidede bolet udover rimelige grænser, måtte man skabe nye skattegrundlag. Det gamle slægtbol (terra familiæ, som Beda oversætter det til det danske bol svarende engelske *hide*) gik over til et regningsbol, et bol in censu, et skyldbøl, som var lig med en mark skyldjord, idet bolets indhold fastsattes med aritmetisk nøjagtighed til 288 skp. skyldjord. Han satte Sjællandsskæppen til 1 skp. 1 fdk. 1 ottingkar byg, og til $1\frac{1}{3}$ nuværende skæppe, og den sjællandske marca terre in censu bestemtes til at ligge indenfor et spillerum af 40–48 tdr. udsædsjord. Af samme størrelse var altså, efter Lauridsens opfattelse, skyldbolet. De gamle mål er geometriske landmål, der har lånt deres navne fra sølvet, mark, øre, ørtug, penning (marca, ora, solidus, denarius); men vi kan ikke omsætte disse jordmål i nutidens mål, fordi ejendomsforholdene den gang og nu er incommensurable. Hvor

stor var *1 penning skyld*? Hvilken besåningsevne havde skyldskæppen (debitus modius)? Muligvis var det bygsæden, man regnede med, men hvor stor var Valdemarstidens skæppe? Lauridsen beregner 1 øre jord til 5 td. ld., 1 ørtug jord til $1\frac{2}{3}$ td. ld. Med nogen tvivl beregner Lauridsen 1 mark guld til 7,74 td. land.

Alle de hidtil nævnte forskeres teorier blev på selvstændigt grundlag taget op til drøftelse af *K. Rhamm* i hans værk om det saksiske hus, hvis 2. bind *Die Grosshufen der Nordgermanen, Braunschweig 1905*, har et stort afsnit *Das altdänische Bol* (s. 307–446) med 10. kapitel *Das seeländische Schatzland (terra in censu) und seine Erklärer*.

Rhamm har naturligvis ikke kunnet skaffe sig adgang til de danske arkivers utrykte materiale af jordebøger og landmålingsprotokoller, men han har foretaget selvstændige studier i de trykte udgaver af middelalderens kilder, der ofte har ført til nye resultater. Således ser han, at bol og markland er identiske på Sjælland, men ikke på Falster. Her er bolene størst i torperne. Et sjællandsk bol er 2 mark, men regeringen satte til offentlige formål – deraf udtrykket *in censu* – samtlige bol til 1 mark. Man overførte markregningen på bolet, ligesom man i sin tid havde overført den til kornmålet. Ligesom man da gik ud fra den kendsgerning, som allerede *Velschow* i en afhandling i 1829, *Om Kornprisen i Danmark under Erik Eiegod* (Molbechs Nordisk Tidsskrift III. 378–390) havde påpeget, at til en eller anden tid kostede skæppen én penning, således gik man nu ud fra, at til en eller anden tid var alle bol i hovedsagen af samme størrelse. Begge ansættelser tabte meget snart fodfæstet i virkeligheden og blev til fiktioner, til rent teoretiske ansættelser. Bolet er snart 2 mark in semine (48 ørtug), snart 13 øre (39 ørtug), snart 30 ørtug, (altså gennemsnitlig $35\frac{2}{3}$ ørtug). Oprindeligt var hvert gammelt bol ligesom en plov, lig med 1 mark sædeland. Han sætter et fuldt bol til 8 mark med en udsæd af 16 øre, og da han, med Erslev og Lauridsen, regner 1 øre land til 5 tønner land, beregner han bolet til 80 sjællandske tønner land, d. v. s. 160 preussiske morgen land. Når Erslev sætter bolet i Jylland til lig med en sjællandsk markland eller 3 mark guld, så tror Rhamm ikke herpå. Opdyrkningen var i Jylland stærkere fremskredet. Sandsynligvis var det fulde plovland, som var identisk med bolet, snarere 8 mark guld og ottingen var 1 øre land eller 1 mark guld. Andetsteds sætter han det fulde bol til måske ikke meget under den engelske hide på 80–100 acres eller 140–170 preussiske morgen = 70–85 tdr. ld.

Rhamm regner med et 12-delt bol og et 8-delt bol (tolftingsbol og ottingsbol), af hvilke det første var det største, men ottingsbolet det almindeligste. At også et »stuuf« (en lille *særjord*) i Tilst bliver takseret efter bol, synes at vise, at bolet må betegne en vis gennemsnitsværdi, ikke blot i byen, men i enen, og Rhamm tænker sig, at ot-

tingen, der er lig med 1 mark guld og 1 øre land, er udgangspunktet for guldvurderingen. Bolet bliver gennemsnitlig over 40 ørtug land.

Rhamm behandler også den gamle jorddelingsliste, der begynder med ordene »24 furer gør en ager«, og mener, at den ager, der omtales i denne liste, er grundmålet i vangen, er en »ottingsager«, der har 1 rebs bredde (reb, funiculus, er længdemålet i landmålingen, rebningen) 9 alen, ligesom attungs akær i Östgötalagen (Bygdabalk 10) var 10 alen bred. Det er kun ottingen, der i hele Danmark kan betegnes som en virkelig og ægte bolsenhed, som gennemløber hele vangen i lige stort mål. Ottingen er altså et mindre agerbol, der efter den gamle jorddelingsliste omfattede 32 agre, og bolet følgelig 256 agre, hvilket beregnes til godt 20 hektar rent pløjeland, hvad der stemmer med Erslevs bestemmelse af bolet som 1 mark land på 40 tønnder land.

Georg Hanssen nævner i *Agrarhistorische Abhandlungen I*, Kiel 1880 (s. 449), at et fuldbol i Runtoft (Rundhof) i Angel havde 64–80 tønnder sædeland, og da dette endda kun var 6 mark guld (I. 327), ville et normalt bol med 8 mark guld endda stige op imod 100 tønnder land.

Rhamm fremsætter endvidere den antagelse, at bolet oprindelig var »fuld plovs ærje« (fuld plovs pløjning) og var delt i 8 ottinger, fordi ploven var forspændt med 8 okser, og hver bonde for hver »oksegang« i en fuld »plovsgang« fik tildelt 1 otting i vangen. Ligesom det engelske bol og plovland, *carucata*, var delt i 8 oxgangs (*bovatæ*), således var det danske bol delt i 8 ottinger.

Om skyldvurderingen siger han, at det ikke er den virkelige udsæd, men den »berigtigede«, d. v. s. den teoretiske landgilde (jordskyld), der er grundlaget for ansættelsen. Han går et sted (s. 343 anm. 1) ganske ind på Lauridsens tanke, når han foreslår, at tilføjelsen *in censu* skulle betyde, at den skattemæssige jordvurdering i modsætning til den ellers brugelige udsædsvurdering ikke blev foretaget efter den årlige bedriftsudsæd, men efter fuldudsæden, altså var en virkelig arealmåling. Censustallene har ikke betegnet udsæden, der allerede ved skyldvurderingens indførelse var op imod det dobbelte.

Især på grundlag af Århusbogen fra ca. 1315, undersøger Rhamm udsæd og landgilde for 1 mark guld og 1 otting. Han er klar over, at 1 øre sædeland i Jylland er halvt så meget værd som 1 øre census på Sjælland, men han uddrager ikke den konklusion deraf, at en sjællandsk øre census (*ora terre in censu*) var dobbelt så stor i udsædsareal som 1 øre sædeland (*ora terre in semine*).

På samme måde nævner Rhamm, at 1 plov (*aratrum*) er $\frac{1}{2}$ mark land = 12 ørtug eller 20 ørtug land, og 1 bol er 2 mark sædeland eller 13 øre eller 20 ørtug udsæd (362). Skønt det jo af disse tal fremgår, at ploven var gennemsnitlig 16 ørtug land, bolet gennemsnitlig $35\frac{2}{3}$ ørtug, så drager Rhamm ikke den slutning deraf, at bolet alt-

så er 2 plove, men holder stadig på den gamle påstand hos forgængerne om, at ploven er 1 mark sædeland og det gamle bol, i hvert fald oprindeligt, ligeledes 1 mark sædeland.

Erik Arups opfattelse er fremsat i et foredrag, holdt i Det kgl. Landhusholdningsselskab 15. marts 1916, trykt s.å. i Tidsskrift for Landøkonomi, Danmarks ældste Landbrug, senere indarbejdet i forskellige kapitler af *Arups Danmarkshistorie I* (1925). Han var påvirket en del af *Rhamms* teori, som han dog udvidede til, at selve landsbyens opståen, ikke blot 8-delingen af bolet, skyldtes indførelse af hjulploven, og først fandt sted i det første årtusinde af vor tidsregning. Før den tid fandtes kun en spredt bygd af enkeltgårde. Hver familie dyrkede for sig sin lille jordlod, og bol er i Danmark en så gammel betegnelse for et sådant lille dyrket jordstykke, at vi nok tør føre det helt tilbage til agerbrugets første tider. Til et 8 agers-udsnit af marken knyttedes siden den gamle betegnelse bol, så meget jord, som kunne dyrkes med én plov. Ved indførelse af trevangsbruget, vistnok i det 12. årh. fik bolbegrebet en udvidelse, det blev ikke længere et samlet udsnit på 8 agre i bymarken, men 8 agre i hver vang, i alt 24 agre. En gang i det 11. årh. overførtes møntregningen, 1 mark på 8 øre, hver øre 3 ørtug, til kornmålet, og derfra videre til jordmålet, da det viste sig at passe nogenlunde, når ageren fik den størrelse, at den kunne tage en ørtug rug eller byg i udsæd. Således blev den før ubestemte bolsager, ottingen, nu også til et bestemt arealmål = en ørtug jord, og et helt bols jord med 24 ørtugs agre kaldtes fra nu af en mark jord.

I Jylland fæstnede sig også den enkelte ager i omtrent samme størrelse som på Øerne, men hvad man dér kaldte en ørtug jord, det hed i Jylland en mark sølvs jord. I Jylland blev bolbegrebet tidligt forældet og man indførte derfor guldvurderingen, som omfattede både den dyrkede jord, engarealet og skovarealet til bolet. Hver ager vurderedes til 1 mark sølv, og 8 ørtugsagre, 12 læs hø og oldenskov til 16 svins olden vurderes hver til 1 mark guld. Det areal under plov, der på Øerne kaldtes en mark jord, det jævnstilles i Jyske Lov med 3 mark guld dyrket jord, og det betegnes som »fuld plovs ærje«, d. v. s. netop så megen jord, som man dyrkede med én plov.

Ved ledingsskattens indførelse på Sjælland 1213 og i Jylland og Fyn 1223-24, blev 24 ørtugsagre fuld hafne, på Sjælland 1 mark skyld, i Jylland 3 mark guld (jfr. *Arups* afhandling *Leding og Ledingsskat* i det 13. århundrede, *Hist. Tidsskr.* 8 rk. V. 1914 s. 177 f., 192, 219).

Henrik Pedersen havde allerede tidligere i sin afhandling *Udsæden* og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17. Aarh. (*Hist. T.* 8. rk. I. 101-137, 1907) underkastet Falster en meget dybtgående undersøgelse. Han fulgte *Erslev* i beregningen af marken til 40

tønder land. Fra middelalderen til landmålingen 1682 skulle Falsters agerland kun være forøget med 10%.

Henrik Larsen bragte med sin afhandling *Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer, Aarbøger for nord. Oldkyndighed og Historie* 1918 s. 177–293, trykt 1919, studiet af bolet et meget stort skridt fremad. Ved en indgående undersøgelse af landmålingens opmålingsprotokoller, markbøgerne, sammenholdt med de middelalderlige jordebøger og diplomer, påviste han, at Peter Lauridsens teori om, at samtlige danske landsbyer i middelalderen ved solskiftet var blevet så grundigt omreguleret, at hvert spor af ældre inddelinger var udryddet, ikke holdt stik. Nogle af vore landsbyer havde på landmålingens tid en agerfordeling, der måtte være forholdsvis ung (solskifte), medens andre havde bevaret en agerfordeling, der i sin første oprindelse måtte være fra en meget gammel tid. Han påviste at den beskrivelse Lauridsen i 1899 gav af bolet i Bårse, ikke gjaldt bolet i almindelighed, men et særskilt bol i byen, et såkaldt ornummebol. Omkring år 1000 blev en ny agerfordeling indført af hensyn til ledingen. Bolet var et lægd indenfor landsbyen, som det påhvilede at stille én mand, når leding blev udbudt. Bolene skulle være lige store, men bolene i en by var ikke altid lige store med dem i en anden, og om de nogensinde har været det, er usikkert. Bolenes tilliggende er ikke, som tidligere antaget, samlet, men ligger spredt over hele bymarken og som regel i hvert agerskifte. Bolet var ikke, som Steenstrup (Studier 55) mente, altid takseret til 1 mark, det ses ofte at være 2 mark, og fra marken synes bolet at have modtaget den deling i ørtug, som man undertiden træffer, f. eks. i Skibbinge, Bårse herred. Bolet var ofte delt i 24 mark, hvilket sandsynligvis betyder, at det havde en værdi af 24 mark sølv eller 3 mark guld. Kun ganske få steder udtaler Larsen sig om det absolute areal for bolet, men af de 4 bolstørrelser han opgiver i Sdr. Grimmelstrup på Falster, og de 3 byer på Sjælland Smørum, Søsøm og Svogerslev, ses et gennemsnit på 113,4 td. land, mens 1 mark land sættes til c. 50 tdr. land. Bolet skulle da være 2,3 mark land. I Horbelev sogn på Falster sætter Larsen 2 øre til 10–15 tdr. land. 1 mark eller 8 øre skulle da blive 40–60 tdr. land, og 1 bol i Sønder Grimmelstrup var 2 mark land eller 80–120 td. land. I Bårse var bolet i 1688 vurderet til ca. 19 td. jordhartkorn.

Poul Nørlund imødegår Erik Arups opfattelse af skyldtaksationen i en afh. *De ældste Vidnesbyrd om Skyldtaxationen* (Hist. T. 9. rk. VI. 54–95, 1928). Skyldtaksationen kan ikke knyttes til den personlige ledingsskats gennemførelse i det 13. årh., men kan med stor sandsynlighed føres tilbage til 1160'erne, og den kan være adskilligt ældre. Både guldvurderingen og skyldtaksationen er en ny fastliggende taksering

eller matrikulering. Guldvurderingen giver jordens kapitalværdi, skyldtaksationen dens årlige afkastning beregnet efter den normale eller ideelle landgilde (census), en ørtug af hver marks værdi. Det er meget sandsynligt, at taksationen er en selvgroet institution, i al fald skal den ikke betragtes som en af staten gennemført, almindelig taksation.

Allerede Rhamm havde ofte været inde på forholdet mellem census og landgilde, men her er den mest dybtgående undersøgelse foretaget af C. A. Christensen i en afh. Nedgangen i landgilden i det 14. århundrede (Hist. T. 10. rk. I. 446–465, 1931). Han mener, som allerede antydet af Steenstrup, Erslev og Nørlund, at landgilden omkring 1300 var lig med udsæden, eller, da høstudbyttet var 3 fold, lig med en trediedel af avlen, *tertia de annona*. Han mener, som Erslev, at 1 mark korn havde en værdi af ca. 2 mark sølv; men når landgilden i Roskildebogen gennemgående ligger mellem 1 og 2 øre sølv af hver øre skyldjord, betyder dette ikke, som Erslev og Nørlund opfatter det, en stigning i landgildens størrelse fra det oprindelige forhold af 1 øre sølv i landgilde af hver øre skyldjord, men derimod en nedgang i landgilden på 50% og derover. Han giver en liste over 4 tilfælde af landgilden pr. øre skyldjord 1286–1313, der (med enkelte berigtigelser) giver et gennemsnit af 3,8 øre sølv eller 1,9 øre korn af hver øre skyldjord. Han undersøger tillige forholdet mellem årlig afgift og kapitalværdi fra Århusbogen og Ribe Kapitels Jordebog (Ribe Oldemoder, Avia Ripensis) 1260–1320, og deraf kan man udregne, at den såkaldte kapitalisationsfaktor er 10,87, d. v. s. jordens kapitalværdi er tæt ved 11 gange så stor som værdien af dens årlige afkastning. I en liste giver C. A. Christensen dernæst 33 tilfælde af prisen på 1 øre skyldjord 1259–1330, der efter min beregning af gennemsnittet bliver 5,29 mark sølv pr. øre skyldjord. De 13 af disse tilfælde stammer alene fra det 13. årh., og prisen bliver efter min beregning 1259–99 gennemsnitlig 5,53 mark sølv pr. øre skyldjord.

Ud fra denne undersøgelse af kapitalisationsfaktoren kritiserer Christensen Erslev og Nørlunds bestemmelse af forholdet mellem afgift og kapitalværdi af jorden som 1:24, hvor forrentningen skulle blive $4\frac{1}{6}\%$. I Danmark svinger kapitalisationsfaktoren mellem 15 og 5, hvad der svarer til en forrentning af den i jorden investerede kapital på 7% til 20%, gennemsnitlig 8–12, hvilket svarer ret nøje til forholdene i Frankrig, hvor man kan regne en forrentning på 10% som almindelig. Efter de priser Christensen har fundet pr. øre skyldjord, er minimumsprisen 3 mark sølv, maximumsprisen 11 mark sølv. De allerfleste af priserne ligger dog mellem $3\frac{1}{2}$ og 6 mark sølv eller mellem 28 og 48 øre sølv pr. øre skyldjord. Regnet med tidens kapitalisationsfaktor må der i disse tilfælde være svaret 3–5 øre sølv i landgilde af hver øre skyldjord, og dette viser, at den landgilde Christensen fandt

i 4 tilfælde på gennemsnitlig 3,8 øre sølv eller 1,9 øre korn af hver øre skyldjord var den normale. Mens kapitalisationsfaktoren stadig var uændret, faldt landgilden efter 1330 katastrofalt, hvilket fremgår af en liste med 66 salgs- og pantsummer for skyldjord 1334–1400, hvor landgilden gennemsnitlig lå mellem 1 og 2 øre sølv pr. øre skyldjord eller mellem $\frac{1}{2}$ og 1 øre korn. Af en liste over 21 priser for heste og korn 1257–1398 fremgår endvidere, at 1 hest og 1 mark korn begge var 2 mark sølv værd.

Egne teorier

Ligesom dr. Oluf Nielsen kom jeg ind på problemerne igennem lokalhistorien og topografien. Min gamle slægtsby Fly i Fjends herred var bolskiftet i 5 bol, og guldvurderingen af byen omtaltes i Kong Valdemars Jordebog. I Fly Gaarde (Skivebogen 1919–22) udnyttede jeg bolskiftet til topografiske studier, og 1921 skrev jeg en afhandling i Hist. T. 9 rk. II. 29–77 Fjends Herreds Selvejrbønder, der især handlede om de gamle bondeskatter leding og stud, og de oplysninger herom, som kunne fremdrages af det 16. århundredes lensjordebøger. I afh. Om det olddanske Herred og Sogn (Festskrift til Kr. Erslev 28/12 1927, 1–30) behandlede jeg bl. a. forholdet mellem bol og herred. Ved indledningen til Henrik Pedersens tabelværk De danske Landbrug 1928, kom jeg ind i landmålingsarbejdet 1681–83, og i en afh. Villages, cadastres et plans parcellaires au Danemark (Annales d'histoire économique et sociale. 568 ff., Paris 1929) fik jeg lejlighed til, efter opfordring af prof. Marc Bloch, at behandle landsbyformer, matrikler og landsbykort, ligesom jeg i 3 forelæsninger ved Instituttet for sammenlignende Kulturforskning i Oslo i oktober 1932, behandlede emnet Bosættelse og Bebyggelsesformer i Danmark i ældre Tid, udgivet i Instituttets skrift-række A. XV. Bidrag til Bondesamfundets Historie II. 109–182, Oslo 1933, deriblandt også bolskifte og bolenes størrelse.

Jeg var tidligt klar over, at der krævedes en undersøgelse af kornmål, længdemål og vægt, forinden man kunne bestemme landmålene, og i samlingsværket Nordisk Kultur XXX. 175–284, 1936, skrev jeg om Maal, Vægt og Taxter i Danmark, også et mindre afsnit om landskifte, agerfordeling (221 ff.), og de middelalderlige jordmål (229 ff.) herunder også bolet (234 ff.) og den gamle jorddelingsliste »24 furer gør en ager« (235 ff.). Opfattelsen blev på flere punkter mere præcis i min udgave af Kong Valdemars Jordebog 1926–45, især i Indledning (I. 1–249) og Kommentar (II. 1–567). De to arbejder citeres i det følgende som Maal og LCD. (Liber Census Daniæ), I. (Indledning) og K. (Kommentar).

Jeg har ikke mindst lagt mig P. Lauridsens ord på sinde: »Min Fremstilling er retrospektiv. I en Tid, der ligger os nær, søger jeg at

finde nogenlunde fast Fodfæste for derfra at bevæge mig tilbage til Tider og Forhold, som det uden yngre Oplysninger kunde være vanskeligt at fatte«. Derfor har jeg taget mit udgangspunkt i landmålingen 1681–83. Men jeg står i stor gæld til alle forgængere, der efterhånden er nået så langt frem, som man kan komme, når man holder sig til selve de middelalderlige kilder alene.

Ørtug land

Kornmålet i Danmark havde lånt betegnelserne *marca*, *ora*, *solidus* fra mønten, 1 mark = 8 øre à 3 ørtug = 24 ørtug. Vanskeligheden ligger i, at man ikke kender med fuld sikkerhed skæppetallet på ørtugen. I den sjællandske skyldtaksation er den laveste enhed *denarius*, penning, men i Vestslesvig er den *modius*, skæppe.

I Roskildebogen og andetsteds tales der både om *marca terre in censu* og *marca terre in semine*, mark skyldjord og mark sædeland. Ved at sammenholde de middelalderlige kilder med landmålingen, ser man, at i 14 byer, hvor der i Roskildebogen nævnes ørtug sædeland på Sjælland bliver gennemsnittet 2,287 td. land pr. ørtug (LCD. I. 92; K. II. 469), medens 1 ørtug skyldjord i 98 byer bliver 4,34 td. land (LCD. II. 454, 466, 469; I. 92). Allerede af selve LCD fremgår af oplysninger om landsbyen Viskinge, at udsæden i 1 ørtug skyldjord var 2,3 og helt op til 3 ørtug korn (LCD. K. II. 453). På Falster kan man ved sammenligning mellem Falsterlisten i 98 byer og landmålingen se, at 1 ørtug land, skønt den også her kaldes *terra in censu*, dog var af samme størrelse som 1 ørtug sædeland på Sjælland, nemlig 2,3 td. land (LCD. K. II. 298, 454, 468; I. 92), og det samme er tilfældet i 23 byer på Lolland (LCD. K. II. 318; I. 92). Se tillige min afh. Korntiende og kornareal i det 14. århundrede, Hist. T. 11. rk. II. 462–466, tabel 3, 1949 (med kort Summary på engelsk, H. Tidsskr. 11. rk. III. 208 f., 1950). På Lolland og Falster brugtes fra middelalderen til det 18. årh. betegnelsen *pund land* om 2 ørtug land (1 læst = 12 pund à 2 ørtug = 24 ørtug korn). Sammenligner man arealet for 8 falsterske præstegårde opgjort ca. 1536 i *pund land* med landmålingen 1682, får man gennemsnitlig 4,09 td. ld. pr. *pund land*, altså 2,05 td. land pr. ørtug land (Maal 229; LCD. I. 93; K. II. 293). På Løgum Klosters gods i Slesvig brugtes fra 1267 til det 18. årh. landmålene *mark*, *øre* og *ørtug land*, hvis laveste enhed var skæppe (*modius*), ikke penning (*denarius*). Ørtugen var på denne egn 20 skæpper havresæd eller 10 skæpper bygsæd (Maal 228; LCD. K. II. 487). Da 6 skæpper havresæd var 1 byskæppe land (oprindeligt samme ord som engelsk bushel), som var 0,3365 ha (Maal 227 f.; LCD. K. II. 497), så bliver 1 ørtug land eller 20 skæpper havresæd = $3\frac{1}{3}$ byskæppe land = 0,1121166 ha eller 2,03 td. land (1 td. land = 0,5516

ha, jfr. min afh. Plov og Havne, Festskriftet Med Lov skal Land bygges 1941, s. 261). Ved 6 sjællandske præstegårde opgives i Roskildebogen ørtug sædeland, og hver ørtug svarer i Sjællands Stifts Landebog 1567 til gennemsnitlig 2,12 td. ld. (Maal 233). 1 ørtug sædeland i Århusbogen svarer til 2,18 td. land i 1682 (LCD. K. II. 480 f; I. 93).

Gennemsnitlig svarer 1 ørtug land i 164 byer til 2,19 td. ld. i 1682, og har da formodentlig på Valdemar II.s tid været cirka 2 tønder land, og 1 mark sædeland ca. 48 td. land. En ørtug skyldjord på Sjælland var ca. 4 tønder land, 1 mark skyldjord var identisk med bolet, der gennemsnitlig var ca. 96 td. land (LCD. I. 95)

På grund af den fremadskridende opdyrkning var i de fleste byer arealet vokset pr. mark land og bol. Kun i enkelte gamle byer og egne havde både mark land og bol beholdt et ældre og mindre areal. I 35 tilfælde (LCD. K. II. 5 (2 gange), 7, 174, 249, 293, 294 (2), 295, 296 (2), 298, 300 (2), 314, 454 (2), 456, 458, 462, 465(2), 467, 468(2), 487, 500(3), 503, 504, 505(3), 505 f.) opgives arealerne for 1 mark land; det bliver gennemsnitlig 65,11 td. land. Hvis dette var 24 ørtug land, ville 1 ørtug land blive 2,71 td. ld.; men i de 21 tilfælde, hvor antallet af ørtug land pr. mark land opgives (K. II. 4, 145(3), 249, 293, 298, 300, 314, 453, 454, 455, 456(2), 459, 462, 465(2), 467, 468, 472) bliver gennemsnittet 32,45 ørtug land, og kun i 10 tilfælde er 1 mark land = 24 ørtug land. Hvis 32,45 ørtug land svarer til marklandets gennemsnit 65,11 td. land, bliver 1 ørtug land altså gennemsnitlig 2,006 td. land (LCD I. 95).

I 2 tilfælde opgives jordværdien af 1 mark land i mark guld (K. II. 113, 480): den bliver gennemsnitlig 5 mark guld, og hvis dette svarer til de ovennævnte 32,45 ørtug land, skulle 1 mark gulds jord altså svare til 6,4 ørtug land, hvilket svarer til den størrelse eller det udsædsareal 1 mark guld havde i Århusbogen ca. 1315–17.

I 3 tilfælde oplyses plovens forhold til mark land (K. II. 249, 456, 459). 1 mark land bliver gennemsnitlig $1\frac{1}{3}$ plov, og hvis dette svarer til det ovennævnte 65,11 td. land eller 32,45 ørtug land, skulle ploven altså være 48,8 td. ld. eller 24,4 ørtug land. Dette kunne tyde på, at skyldtaksationen i det 13. årh. allerede havde nogen alder, således at 1 mark land ved opdyrkningens fremadskriden og arealets øgning allerede havde fjernet sig noget fra det oprindelige areal for 1 mark sædeland, medens skatteploven var af nyere dato, rimeligvis skabt i Valdemar II.s tid som en mere tidssvarende skatteenhed, beregnet til at skulle rumme 1 mark sædeland = 24 ørtug land = 48 tdr. land (I. 96 f.; Plov og Havne 277 ff.).

Bol

Men havde 1 mark skyld allerede fjernet sig fra sit oprindelige areal, så havde bolet, som uden tvivl var meget ældre (allerede i Knud den Helliges gavebrev til Lunds Kapitel 1085 nævnes bol og bolsparter i landsbyerne), sikkert ganske sprængt de oprindelige rammer.

Bolets areal oplyses på 68 forskellige steder i LCD. (K. II. 6, 7, 8, 10, 23, 35, 120, 134, 137, 138, 147, 170, 297, 300, 301, 350, 456, 470, 472, 484, 485, 486, 487, 495, 496, 503). Gennemsnittet bliver 100,3 td. ld.; men dette gennemsnit dækker over ret forskellige størrelser. I Forlev var bolet 46 td. ld. (K. II. 134), svarende til det bol på 4 ottinger, man på grundlag af den gamle jorddelingsliste »24 furer gør en ager etc.« kan beregne (K. II. 10), eller til det bol på Falster, som man kan slutte sig til i de gamle byer, hvor ørtugen muligvis havde sit oprindelige areal (K. II. 301), nemlig 48 td. ld. pr. bol. I Asnæs på Sjælland var »gamle bool« kun halvt så store som de øvrige bol i byen, nemlig 42,1 td. ld. imod 84,3 td. ld. (K. II. 472). Gennemsnittet for 14 opgivelser af bolets størrelse i Nørrejylland bliver 99,72 td. ld., og for 8 opgivelser fra Sønderjylland 91,95 td. ld. (LCD. I. 81). I 55 af de 68 tilfælde, altså 80 pct. af opgivelserne, bliver arealet 97,8 td. land, altså omkring 96 td. ld. eller 2 mark land.

Bolet deles i 8 ottinger, 4 fjerdinge, 24 favn eller 2 plove. Der er dog både en stor otting på 26,02 td. ld., og af dem går der kun 3 på bolet og en mindre, men langt mere udbredt otting på 11,77 td. ld. Sammenholdes bolet med de opgivne gennemsnit for disse enheder, bliver det 8 mindre ottinger à 11,77 td. ld., altså 94,16 td. ld.; eller 3 større ottinger à 26,02 td. ld., altså 78,06 td. ld.; 4 fjerdinge à 23,81 td. ld., altså 95,24 td. ld.; 24 favn à 5,59 td. ld. (2,06 ørtug), altså 134,16 td. ld. (49,44 ørtug = 2,06 mark land), 2 plove à 48,09 td. ld., altså 96,18 td. ld. (LCD. I. 82).

Bolet er i 15 tilfælde gennemsnitlig 8,67 mark guld, altså som regel 8 mark guld, men i andre tilfælde mere (K. II. 4, 7, 8, 10, 35, 45, 46, 52, 74, 76, 298, 482, 503).

Hovedresultatet er altså, at det gennemsnitsbol, vi træffer i det 13. årh. kun i gamle og afsides egne var lig med 1 plov eller 1 mark sædeland, men ellers som regel 2 mark sædeland; men da 2 mark sædeland i det overvejende antal tilfælde på Sjælland udgjorde 1 mark skyldjord, så bliver bolet på Sjælland alligevel 1 mark skyldjord, hvilket imidlertid ikke svarer til 3 mark gulds jord i Jylland, men snarere til 8 mark gulds jord, således som allerede K. Rhamm havde hævdet.

I Falsterlisten i LCD ser man, at der er en tydelig forskel på de gamle byer med endelsen inge (7), løse (3), lev (13) og by (14) – og på de 41 torper. I 36 gamle byer er der gennemsnitlig tæt ved 7 bol på

tæt ved 10 mark land, hvert bol har gennemsnitlig 35 ørtug land à 2,1 td. ld., og bolet har gennemsnitlig 71,2 td. ld. med 16,7 td. hartkorn, medens 1 mark land er gennemsnitlig 50,4 td. ld. med 11,5 td. hk.

I de 41 torper har hver by kun gennemsnitlig 1,7 bol på 3,8 mark land; hvert bol har gennemsnitlig 54 ørtug land à 2,2 td. ld., og bolet har gennemsnitlig ikke mindre end 123,1 td. ld. med 20,6 td. hk., medens 1 mark land er gennemsnitlig 52,8 td. ld. med 12,3 td. hk.

Heraf kan sluttes, at der allerede i 13. årh. må være sket en stærk forøgelse af jordtilliggendet til bolet i torperne. Medens mark land og ørtug land har holdt sig nogenlunde uforandret fra 13. årh. til landmålingen i 17. årh., så har bolet allerede inden 13. årh. øget sit tilliggende stærkt, især i torperne (LCD. I. 82 f.). I min kommentar til plovtaleslisten i LCD (K. II. 452–511) har jeg ved de enkelte herreder (K. II. 511–529) oplyst boltal for de sjællandske landsbyer. Her får man i 185 gamle byer, 36 med endelsen inge, 7 um, 26 løse, 12 sted, 50 lev, 54 by, gennemsnitlig tæt ved 7 bol med 6 mark skyld pr. by, hvert bol har gennemsnitlig tæt ved 1 mark skyld (1 ørtug skyldjord er 4,2 td. ld., 1 ørtug sædeland 1,3 td. ld.) og bolet gennemsnitlig 105,8 td. ld. med 23 td. hk. I de samme 185 byer er ploven gennemsnitlig 48 td. ld.

I 147 torper, 133 med endelsen torp, 9 rød, og 5 andre (holt, bølge, bo og Kaldækot) er der gennemsnitlig kun tæt ved 3 bol (42 ørtug skyld), hvert bol har gennemsnitlig 114,7 td. ld. eller 18 ørtug skyld à 6,4 td. ld. Her er 1 ørtug skyldjord 6,4 td. ld., 1 ørtug sædeland er 3 tdr. ld. Bolet har i de 185 gamle byer 23 td. hk., i de 147 torper 26,04 td. hk. Ploven i torpernes kirkebyer er 46,4 td. ld.

Bolene er altså i de gamle sjællandske byer gennemgående større end de falsterske, dog ikke så store som i de falsterske torper. Gennemsnittet for samtlige 332 sjællandske byer (imod 77 falsterske) bliver 4,9 bol pr. by (Falster 4,2), 3,9 mark skyld pr. by (Falster: 6,8 mark), 110,3 td. ld. pr. bol (Falster: 121,5 td. ld.), 24,52 td. hk. pr. bol (Falster: 29,2 td. hk). 1 ørtug skyldjord bliver 5,3 td. ld., 1 ørtug sædeland 2,13 td. ld. (Falster: 2,3 td. ld.). Det er dog især den forskellige beregning af 1 ørtug skyldjord på de to øer, som gør forskellen. Omregner man det sjællandske bol i ørtug sædeland, så bliver det i de gamle byer 48 ørtug sædeland, i torperne 36, altså gennemsnitlig 42 ørtug land, hvilket svarer ret godt til Falsters gennemsnit på 41 ørtug land. Til denne gennemsnitsstørrelse skulle vel i Jylland i det 13. årh. svare cirka 10 mark guld, og dette er just gennemsnittet af de to mest udbredte bolsstørrelser i Jylland: Hafnebolet på 8 mark guld og fuldbolet på 12 mark guld.

Guldburderingen

Allerede i Øm Klosters krønike (Exordium Monasterii Caræ Insulæ, udgivet i *Scriptores Minores* II. 169, 1922) omtales at byen Venge, Hjelmlev herred, er guldburderet 1168, og på Fyn og Sjælland nævnes byer, der er guldburderet (Knud VI's gavebrev 21.3.1183 og Sune Ebbesens gavebrev i Sorø Gavebog kort efter 1186), i LCD ved Vantore og Majbølle Ore på Lolland (K. II. 335–337) og i Hakon Palnesuns liste over gods i Vestsjælland (LCD. K. II. 288 ff.) nævnes guldburderet gods. På Sjælland, Møn, Lolland og Falster blev guldburderingen dog senere erstattet af skyldtaksationen.

I 63 tilfælde nævnes i LCD arealstørrelsen af 1 mark gulds jord (I. 111 med henvisninger). Størrelsen kan gå helt ned til 6 tønder land (K. II. 299, 481, 482, 498), men bliver gennemsnitlig 12,16 tdr. ld. I 22 tilfælde er arealet opgivet i ørtug land. Det er af og til 4 ørtug ld. (K. II. 294, 299, 321, 336, 481, 482, 505), men bliver gennemsnitlig 5,99 altså tæt ved 6 ørtug land (I. 111), hvilket stemmer med den iagttagelse allerede Velschow og Steenstrup har gjort, at der i Århusbogen såedes gennemsnitlig 2 øre korn = 6 ørtug korn i 1 mark gulds jord.

Det er sandsynligt, at 1 mark gulds jord oprindeligt kunne være 4 ørtug land, hvilket også synes at fremgå af Jyske Lovs ledingsparagraffer 1241 (Jy. Lov III. 12–13), og at 1 mark land følgelig var 6 mark guld. Men allerede af Indtægtslisten i LCD sammenholdt med hovedstykket synes at fremgå, at 1 mark gulds jord kunne være 6 ørtug land, idet indtægten af 1 mark gulds jord var 1 mark penninge (K. II. 4,85), der svarede til $\frac{1}{2}$ mark sølv = $\frac{1}{4}$ mark korn = 6 ørtug kornskyld = 6 ørtug land (I. 111). Samme resultat når man til, når man sammenligner Århusbogens opgivelser (c. 1315) med landmålingen 1682–83. Dette fremgår især af de grundige undersøgelser, som *Poul Rasmussen* har fremlagt i sin afh. *Studier i Aarhus Kannikebords Jordebog* fra ca. 1315 (Jyske Samlinger 5. rk. V. 85–137, 1941), der beregner 1 mark gulds jord til gennemsnitlig 12,03 td. ld. (jfr. I. 108). Endnu så sent som 1660–62 ses det af de af sognepræsterne indsendte jordebøger til brug for matriklen 1662 (Rigsarkivet, Skatkammeret), at man brugte mark sølv ved gamle vurderinger af gårde i visse byer i Østjylland, i Galten og V. Lisbjerg herreder. Gennemsnitlig bliver 1 mark sølv her 1,7 td. land, 1 mark guld 13,6 td. land, hvilket stemmer overens med, at Århusbogen oplyser, at 1 mark gulds jord og 1 otting i Jylland og 1 øre skyldjord på Sjælland har samme værdi (Maal 231; K. II. 454, 482; Poul Rasmussen, 130). Gennemsnitlig bliver 1 mark guld i forskellige egne af Slesvig 11,42 tdr. ld. (K. II. 503), og her er ottingen af omtrent samme størrelse, gennemsnitlig 11,14 td. land (K. II. 505).

Når otting eller mark guld var ca. 12 tdr. land, er det sandsynlig-

vis ikke tilfældigt, men bekræftes bl. a. derved, at den svenske attung i flere landskaber havde en størrelse af 12 tønnder sæd (jf. *Hans Hildebrand*, Sveriges Medeltid I. 252; *C. G. Nordman Lundberg*, Bidrag til frågan om äganderätten til prästgårdarne, Luleå, 1914, 9 ff., *E. O. Arenander*, Om attungen i de nordiska landskapslagarnar och dess innebörd, Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala Förhandlingar 1922–24 s. 33; *Folke Dovring*, Attungen och marklandet, Lund 1947, s. 100 ff.; LCD. K. II. 9). Mere mærkeligt er det, at også det gammel-estiske bondebol, hvis tyske navn var Haken, latin uncus, estisk vikat (le), synes at have været jord til 12 tønnder udsæd (*Paul Johansen*, Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 1933, s. 213).

I LCD siges der, at kongen har 400 mark guld secundum antiquam estimacionem, efter gammel vurdering, på Fyn. Medens Steenstrup blot opfatter dette udtryk som tegn på, at guldvurderingen allerede i 1231 var en »gammel« vurdering (s. 56), så har jeg ment at kunne konstatere, at der eksisterede både en gammel og en ny guldvurdering. Den guldvurdering, der omtales i Jyske Lov III. 12–13, efter hvilken 1 tredingshafne havde en jordværdi på 1 mark guld, en skyldværdi af 8 ørtug sølv, og følgelig en fuld hafne havde en jordværdi af 3 mark guld (24 mark sølv) og en skyldværdi af 24 ørtug eller 1 mark sølv, er den såkaldte »gamle vurdering«, der også omtales i flere lovhåndskrifter fra det 14. og 15. årh. (f. eks. AM 37,4^o fol. 62; Stockholm, B 75 fol. 142^v; Stockholm B. 77 fol. 75^v; Uppsala, De la Gardie 44,4^o, fol. 147^v). Efter denne vurdering var en hafne (styrishafne) 24 mark sølv eller 3 mark guld à 8 mark sølv, et fuldt bol var 1½ hafne eller 36 mark sølv. Den nye vurdering var den, hvorefter en hafne var 8 mark guld, et fuldbol 12 mark guld. En rest af den lovbestemmelse, formentlig fra Valdemar II.s første regeringstid, hvorved guldvurderingen ændredes, er muligvis den sætning, som forekommer i flere lovhåndskrifter, at 3 mark sølv er 1 mark guld over al Danmark, altså 3 mark sølv efter gammel vurdering svarer til 8 mark sølv efter ny (K. II. 96). Denne opfattelse kan bestyrkes ved en sammentælling i LCD af gods på Langeland, hvorefter godt 39 mark guld (efter gammel vurdering) er beregnet til »omkring 100 mark guld« (efter ny vurdering).

Forskellen mellem gammel og ny guldvurdering træder tydeligt frem ved en sammenligning mellem mark-sølv tal for 9 af de mest regelmæssige byer i Østjylland (76 gårde) og i Vissenbjerg, Odense herred på Fyn, der ligeledes har en inddeling i »marseller«, i. e. mark sølv (*Karl Rasmussen*, De saakaldte Marseller, Hist. T. 8. r. V. 310 ff., 1914–15). I de 9 jyske byer ligger gennemsnittet pr. mark sølv omkring 1½ tønnde land, altså 12 tdr. land pr. mark guld. I Vissenbjerg derimod omkring 4 tdr. land pr. mark sølv, eller 32 tdr. land pr. mark guld. Herefter skulle Vissenbjerg være vurderet efter gammel vurde-

ring, Østjylland efter ny, således at et hafnebol var 3 mark guld efter gl. vurdering, 8 mark guld efter ny, men i begge tilfælde 96 td. land, ligesom 1 mark skyldjord på Sjælland (LCD. K. II. 8 f., 96; jf. I. 110).

Af LCD og Århusbogen fremgår det tillige, at mark sølv og mark guld brugtes som enhed i en landgilde- og sædelandstaxt, der synes i sine hovedbestanddele at have været den samme, som i det 16. og 17. årh. anvendtes ved »rebning efter skyld og landgilde«, og hvorefter 1 skæppe sædeland, 1 læs hø i eng og 1 svins olden i skov regnedes lige store i værdi. Af Århusbogens oplysninger om Voer i Rovsø herred (Roxeworæ SRD. VI 43) fremgår, at 16 »swins lagh« var 1 mark guld værd. Dette betyder imidlertid ikke, som tidligere forskere er gået ud fra, 16 svins olden, men da 1 laagh eller 1 læg svin i Jylland var 6 svins olden, svarer det til 96 svins olden. Hertil skulle altså svare 96 skæpper sæd, men det er jo netop 12 tdr. land à 8 skpr., normen for 1 mark gulds areal. Om der tillige regnedes 96 læs eng til 1 mark guld, kan foreløbig ikke ses af kilderne (Arup regnede med »muligvis 12 læs«, LCD. I. 104).

I to tilfælde kan derimod mølleskyld guldvurderes (K. II. 36, Oustrup Mølle, Aars sogn og herred; K. II. 46, Velling Mølle, Middelsom herred). Der regnes gennemsnitlig 6 tønner mel i mølleskyld til hver mark guld, og da det vides, at mølleskyld i senere tid kun beregnedes til halv værdi i hartkorn, på grund af de store vedligeholdelsesomkostninger, der var ved vandmøller, til dam, render, kværnsten og jernakser, så er det muligt, at 12 tønner sædeland og 6 tønner mølleskyld i middelalderen har svaret til hinanden i værdi. 6 tønner er jo i åbomål 48 skæpper eller 4 ørtug, og landgilden af 1 mark gulds jordværdi var i følge Jyske Lov III. 12–13 netop 4 ørtug korn eller 8 ørtug sølv. (LCD. I. 112–113).

Plov og hafne

Om ploven har jeg især udtalt mig i noten aratra (K. II. 452–511), som kommentar til den såkaldte plovtalesliste i LCD.

I 59 tilfælde opgives arealet i tønner land. Gennemsnittet bliver 48,09 td. ld., altså 24 ørtug eller 1 mark sædeland, 12 ørtug eller $\frac{1}{2}$ mark skyldjord (LCD. I. 115). I 11 tilfælde opgives arealet i mark guld. Gennemsnittet bliver i 7 tilfælde 4 mark guld, i 4 tilfælde 3 mark guld pr. plov. Mest almindeligt er altså 4 mark guld eller 48 tdr. land. I 7 tilfælde opgives forholdet til otting. Gennemsnittet bliver i 5 tilfælde 4 ottinger, i 1 tilfælde 6, og i 1 tilfælde 3, nøjagtig 4,1 ottinger pr. plov. Mest almindeligt er det altså, at ploven var 4 ottinger eller $\frac{1}{2}$ bol. I 9 tilfælde sættes plov og bol i forhold til hinanden, gennemsnitlig blev bolet = 0,58 plov.

Når Olufsen (293) mente, at en plovs land endnu på hans tid (1821) var gennemsnitlig 60 tdr. land, og at den oprindelig var mellem 50 og 70 tdr. land efter jordbundens beskaffenhed, så stemmer det altså godt med, at Sjælland-Møns skatteplov var 57,8 tønder land (Aakjær, Plov og Havne, Festskrift »Med Lov skal Land bygges«, udgivet af Juristforbundet 1941 s. 279–281), og når *Aksel E. Christensen* (Nordisk Kultur II. 18) sætter kirketal i forbindelse med boltal og plovtal i herredet, og finder god overensstemmelse med plovtallet, men ikke med boltallet, så tyder det på, at ploven er yngst og nærmest i tid med kirkernes opførelse. Boltallet kender vi kun i Horns, Smørum og Tune herreder, plovtallet kender vi i Sjællands 27 herreder. Hvert kirkesogn er gennemsnitlig 12 bol, men 24 plove, altså svarede 1 plov til $\frac{1}{2}$ bol (Plov og Havne 284–285; LCD. I. 116).

Foruden i plovtalslisten i LCD, nævnes plove også i sognelisten i Roskildebogen ved en stor del præstegårde ca. 1370, og sammenholder man arealet i plove med landmålingen 1682, får man et gennemsnit for ploven på 44,9 td. land. Plovtalslisten gav 57,8 tdr. land, og gennemsnit for begge kilder er da 51,3 td. land. I Fårevejle sogn opgives ploven til 12 ørtug skyldjord, og lå altså nærmere ved 1 mark sædeland (LCD. K. II. 463). Ploven, som oprindelig var 12 ørtug skyldjord eller 1 mark sædeland, var, som det fremgår af bispetienden, allerede ca. 1280 vokset til 15 ørtug skyldjord (Aakjær, Korntiende og kornareal i det 14. årh., Hist. T. 11. rk. II. 458), og i 5 byer i Roskildebogen, hvor ploven nævnes uden for tiende- og præstegårdslisten, nemlig Jystrup, Ringsted herred; Fårevejle, Ods h.; Tuse, Tuse h.; Avderød, Karlebo sogn, Lynge h.; Høed, Valsøllille sogn, Ringsted herred, bliver den i de 4 byer 12 ørtug land, i Høed 20, altså gennemsnitlig 13,6 ørtug land (LCD K. II. 469).

I Slesvig ses det, at skatteploven i Haderslev herred i plovskat 1642, var $\frac{1}{2}$ bol = 4 ottinger (à 13,87 td. ld.), og altså omkring ved 1 mark land, ligesom på Sjælland. Det nøjagtige gennemsnit er 3,65 ottinger = 50,65 td. land (LCD. K. II. 492). Det samlede gennemsnit for ottingen i Tyrstrup h., Andst h. og Haderslev h. bliver 14,56 tdr. ld. Ploven bliver gennemsnitlig 47,01 td. land. Regner man med en plov på 4 ottinger = $\frac{1}{2}$ bol, hvad der synes at have været ret almindeligt, bliver ploven $4 \times 14,56 = 58,24$ td. ld., altså som skatteploven på Sjælland (K. II. 496).

Selv en så sagkyndig forsker som kgl. landmåler *L. Bargum* udtaler i sin afhandling *Die Landmaasse in den Herzogthümern Schleswig, Holstein und Lauenburg* (Jahrbücher für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Landeskunde VI. 283, 1863): »Die Berechnung der Pflüge an verschiedenen Orten ist so verschieden, dass sich Nichts über die Grösse eines Pfluges entscheiden lässt«. Dette er næppe rigtigt. Selv om der

i det reelle areal, f. eks. udtrykt i danske tønnder land eller hektar, kan være ret store svingninger i arealet for 1 plovs land, så er disse svingninger i hvert fald næppe større end ved ploven på Sjælland, Møn, Falster og Lolland, og bestemmer man arealet pr. plov i middelalderens eget landmål, i ørtug land, så bevæger den slesvigske skatteplov sig imellem de samme arealer i ørtug land som den sjællandske, og stemmer altså ligesom denne overens med Erik Klippings skatteforordning om hafnen 1284 § 11 (K. II. 477, 506).

Ploven bredte sig også fra Slesvig til Holsten, og gennemsnittet for alle slesvig-holstenske skatteplove fra 43 egne imellem Kongeåen og Elben, imellem Slesvig by og Husum Marsk, i Angel, Eidersted og Dithmarsken, bliver 46,35 tønnder land (K. II. 508; Plov og Havne 283).

Riget var med henblik på ledingsbyrdens fordeling inddelt i skipen. Ordet kommer af skipa »ordne«, og betød et distrikt, som skulle stille et skib med udrustning, mandskab og proviant. Et skipen var igen inddelt i hafne. Ordet betyder det rum, hvor skibskrigeren havde sin plads i skibet, og af hver hafne skulle oprindeligt stilles én mand til skibet; den var et lægd. Antallet af hafne i et skipen var forskelligt. Eriks sjællandske Lov III. 18 regner med 40 hafne i et skipen, og i den abelchristofferske forordning § 24 nævnes 42 hafne i et skipen. Muligvis er 42 hafne et maximumstal, der har sammenhæng med den gammelgermanske betegnelse for en hærs-kare på 42 mand: et hær-red (harj-raido) samme ord som den danske betegnelse for landdistriktet herred (herap). I LCD nævnes der skipen på 42 hafne i Faurås og Årstad herreder i Halland og i Skodborg herred i Vestjylland, men de fleste skipen har lavere hafne-tal (Plov og Havne 268, jfr. Om det olddanske Herred og Sogn, Erslev-festskriftet 1927). I en række lovhåndskrifter (Uppsala de la Gardie 44, 4°, fol. 158 b; Stockholm B. 77 fol. 75 b; Arnæ Magnæani 37, 4°, fol. 65 b; Stockholm B. 75; Gl. kgl. Samling 3122; Gl. kgl. Samling 3137 4°, fol. 195 ff.) siges, at 1 mark guld er 8 mark sølv i jord, og 1 styrishaffne er 24 mark sølv, altså 3 mark guld, medens et fuldbol er 36 mark sølv eller 1½ styrishaffne. Både i Jyske Lov og i LCDs oplysninger om Falster ydede et sådant jordområde 1 mark sølv i landgilde, svarende til ½ mark korn eller 12 ørtug korn. Hallandslisten i LCD oplyser, at der i Halland er 18 skipen med 534 hafne »eller ligeså mange mark sølv og 126 skovtorper« (oppida silvestria) og *Victor Hermansen* har påvist (Erslev-festskrift 1927 s. 171 ff.), at ikke blot hver hafne, men også hver skovtorp ydede 1 mark sølv i afgift, hvorved han bliver i stand til at forklare de sølvsummer, der nævnes ved hvert herred i Halland.

En landgilde af 12 ørtug korn skulle altså have svaret til cirka 24 tønnder korn, og endnu i det 18. årh. ansås 24 og 32 tønnder hartkorn ofte for passende til udskrivning af 1 soldat, således at et jordareal

med denne afgift endnu den gang regnedes for tilstrækkeligt til at udgøre et lægd. Allerede i det 13. årh. synes dog hafnen at være forøget til 8 mark guld og fuldbolet til 12 mark guld. Disse jordværdier skulle altså svare til 32 og 48 ørtug land.

Med denne størrelse af 1 hafne og 1½ hafne synes bestemmelsen i Erik Klippings forordning for Sjælland 1284 § 11 at stemme nogenlunde overens: »Hvo som haver mark skyld eller 9 øre eller 10 øre eller og 11 øre i jord, rede deraf end fuld hafne; men haver han 12 øre skyld, da rede han for halvanden hafne«. Heraf fremgår jo nemlig, at fuld hafne udredes af jord på fra 24 til 33 (måske til 35) ørtug skyld, men af 36 ørtug skyld udredes halvanden hafne. (Plov og Havne s. 276 f.).

Korntiende og kornareal

Efter at jeg i en afh. »Kirkeafgift og Kirketiende i Ribe stift 1321–1682« (Fortid og Nutid XVI. 76–88, 1945) havde behandlet en afgift af sognene (formentlig kathedraticum) i skilling engelsk, og påvist, at den kunne have forbindelse med kornarealet i sognene, hvilket fremgik af en sammenligning mellem sognelisten i Ribe Oldemoder, Avia Ripensis (Ribe Kapitels jordebog, udgivet af Oluf Nielsen 1869, s. 108–113) og landmålingen 1682, tog jeg emnet op igen, og drøftede dels sognelisten i Roskildebogen, dels Ribe Oldemoder i afh. Korntiende og Kornareal i det 14. årh. (Hist. T. 11. rk. II-III. s. 435–466, 1949, og s. 176–209, 1950 med et engelsk summary III. 208 f.). Allerede i kommentaren til LCD (K. II. 463 ff.) havde jeg fastslået, at da høstudbyttet var 3 fold, og landgilden den fulde udsæd (jfr. K. II. 117), så skulle bispetienden, der var 1/30 af avlen, som atter var 3 gange udsæden, blive 3/30 eller 1/10 af udsæden. Der spørges om arealet af sognets byer, udregnet i ørtug land (inquiratur de quantitate huius ville), og bispetienden fastsættes dernæst simpelthen ved at dividere arealet med 10: Var der 20 mark skyldjord i sognet blev bispetienden fastsat (skønsmæssigt) til 2 mark korn, d. v. s. 48 ørtug tiende af 480 ørtug land.

Beregner man på grundlag af tienden kornarealet på denne måde, får man i gennemsnit for alle de opførte 21 herreder: 4 tdr. land pr. ørtug land (H. T. 11. r. II. 458 (tabel 1)). Sammenholder man arealet i ørtug land i Roskildebogen i de 95 byer, hvor vi kender det fulde areal, får vi også 4 tdr. land i gennemsnit pr. ørtug land (H. T. 11. rk. II. 466 tab. 3).

1. Hvad enten man sammenligner de faktiske ørtug skyldjord i jordebogen eller de på grundlag af bispetienden beregnede ørtug land med kornarealet i landmålingen 1681–82, får man altså samme gennemsnit i tønder land, 4 tdr. ld.

2. Hvad enten man sammenligner plovtalet i LCDs plovtaalsliste med de beregnede ørtugtal 1370 i Roskildebispens tiende eller direkte med landmålingen 1681–82 får man samme arealstørrelse i ørtug skyldjord, nemlig 12–15 ørtug.
3. For 6 sogne af Lynges herred, hvis tal er blevet kendt senere, ved C. A. Christensens udgave af et hidtil utrykt fragment af sognelisten, fås samme gennemsnit, 4 tdr. land pr. ørtug (Hist. T. 11. r. II. 448).
4. Roskildebogen opgiver i Holtug sogn, Stevns herred en sum, der betegnes som »sognets tiende i gammel tid« og opgives i »læster korn«, også her fås samme gennemsnit, 4 tdr. land pr. ørtug. Decima hujus parochie antiquitus dabat II lesta cum dimidia annone (SDR. VII. 2; Roskildebispens Jordebog er nu udgivet af C. A. Christensen i Roskildekirkens Jordebøger og Regnskaber, Danske middelalderlige Regnskaber 3. rk. I. Kbh. 1956; her findes oplysningen om Holtug s. 2).
5. Sammenholdes oplysningerne i sognelisten om mensalgodsets størrelse i plovs land med oplysninger i selve jordebogen, ses, at 1 plovs land er 12 ørtug land eller 1 fjerding jord (quadrans terre) = $\frac{1}{4}$ bols jord, og at jord til »rigeligt 1 plovs land« er 15 ørtug land (Hist. T. 11. r. II. 439).
6. Sammenholder man kornarealerne, der på grundlag af tienden er beregnet i ørtug land, og sammentalt, herredsvist, med herredernes plovtalet i LCD, så får man et gennemsnit af 15 ørtug land pr. plov (tabel 1).
7. Sammenholder man herreders plovtalet i LCD med deres kornareal i landmålingen 1682, så får man et gennemsnit af 61 tdr. land pr. plov, hvilket ligeledes svarer til 15 ørtug land à 4 tdr. ld. (tabel 4).
8. Sammenholder man i de 3 herreder, hvor det fulde boltal kendes, dette med herredets kornareal i ørtug land, som det kan beregnes på grundlag af tienden, så får man et gennemsnit af 1 mark skyldjord pr. bol, hvilket alle forskere har været enige om var den normale størrelse af bolet på Sjælland (H. T. 11. rk. III. 179).

Dernæst inddrages sognelisten i Avia Ripensis i undersøgelsen. I gammeldyrkede og frugtbare sogne og herreder bliver der gennemsnitlig omkring 240 tdr. land pr. skilling engelsk. I sogne i Vestjylland, hvor man veed, at arealet er blevet formindsket ved Vesterhavets grådighed, er arealet mindre, i udprægede skov- og hedeegne, hvor der er sket en stærk øgning af jordarealet ved nyopdyrkning, kan gennemsnittet stige fra 240 til over 300 tdr. land pr. sk. engelsk. (H. T. 11. rk. III. tab. 5, s. 194).

240 tdr. land er 120 ørtug land eller 5 mark land. Dette er det oprindelige gennemsnitlige areal for 1 sk. engelsk.

I de slesvigske herreder af Ribe stift kan man ikke fremskaffe tøn-
der land fra landmålingen til sammenligning, da kun en ringe del af
Slesvig blev opmålt 1683. Her er derfor den slesvigske otting og plov
fremdraget til sammenligning. Tidligere har jeg undersøgt den sles-
vigske otting (K. II. 7, 8, 16, 483, 484, 485, 486, 491, 492, 494, 496, 505;
I. 82). Den havde gerne, ligesom 1 mark gulds jord, en gennemsnitlig
størrelse af omkring 12 tøn-der land (nøjagtigt gennemsnit 11,77 tdr.
ld.), og denne størrelse havde den også i to af de sogne, som delvis kom
med i landmålingen 1683, V. Vedsted og Seem i Hvidding herred,
hvor ottingen var 12 og 11 tdr. land. Gennemsnittet for 32 sogne i 7
herreder af Slesvig bliver 20,96 ottinger pr. sk. engelsk (H. T. 11. rk.
III. tab. 6, s. 195 f.). Med det ovennævnte gennemsnit for ottingen bliver
det $20,96 \times 11,77 = 246,7$ tdr. ld., altså tæt ved 240.

1 sk. engelsk svarer til 3,4 eller 3,8 plove, hvilket svarer til 6,16 eller
5,5 otting pr. plov. Med 3,4 plove à 6,16 otting bliver 1 sk. engelsk $3,4 \times 6,16 \times 11,77 = 246,5$ td. land. Med 3,8 plove à 5,5 otting til $3,8 \times 5,5 \times 11,77 = 246,0$ td. ld. Også her ligger størrelsen tæt op ad normen 240 td. land. pr. sk. engelsk (tab. 7).

Umiddelbart efter sognelisten med dens skilling-engelsktal, opføres
en mere summarisk liste over plenum subsidium episcopi, der for hele
Ribe stift opgives til 600 mark. Kirkeafgiften, der sikkert er cathedra-
ticum er 1329 sk. engelsk. Til hver mark subsidium svarer altså 2,2 sk.
engelsk, men da subsidiebeløbene er afrundet til tital, svarer øjensynlig
2 sk. engelsk til 1 mark subsidium. Det vil sige, at 1 sk. engelsk er
5 mark land og 1 mark subsidium 10 mark land. Ligesom der ydes 1
mark tiende af 10 mark land på Sjælland, således også 1 mark ple-
num subsidium episcopi af 10 mark land. Blot må det erindres, at det på
Sjælland er 10 mark skyldjord, hvilket svarer til 20 jyske (og sjælland-
ske, falsterske) mark sædeland.

Vi kan nu opstille 8 nye støttepunkter for teorien om bispetien-
dens beregning.

9. Cathedratum på Sjælland var gennemsnitlig 1,4–1,5 skilling grot
pr. sogn, hvilket svarer til 4,3–4,5 sk. engelsk, idet 1 sk. grot = 3 sk.
engelsk. Gennemsnittet for Ribe stifts sogneafgift ligger netop om-
kring $4\frac{1}{2}$ sk. engelsk.

10. 2 sk. engelsk i cathedratum svarer til 1 mark i subsidium epi-
scopi, 4 sk. engelsk ville svare til 2 mark, og den mest almindelige sats
pr. sogn er på Sjælland 2 mark bispetiende, i Ribe stift 4 sk. engelsk.

11. 1 mark bispetiende på Sjælland ydes af 10 mark land, marce terre
in censu. 1 mark subsidium episcopi ydes i Ribe stift af 10 mark land,
marce terre in semine.

12. Pengeafgiftens beregning opererer med rimelige og runde tal, når man fastslår, at hver sk. engelsk oprindelig svaredes af 5 mark land, hver mark subsidium af 10 mark land. 5 mark land er 120 ørtug, 1 sk. engelsk er 12 sterling eller denarii. Cathedraticum bliver da 1 sterling (denarius) af hver ørtug tiende eller hver 10 ørtug land.

13. Det gennemsnitlige areal pr. sk. engelsk ligger 1682 omkring 240 tdr. land, 5 mark land à 48 tønner, og pr. mark subsidium altså omkring 480 tdr. land, 10 mark land à 48 tdr.

14. Ottingtallet i Sønderjylland (Stiftsregister 1599, udg. af *Johan Hvidtfeldt* i *Sønderjyske Aarbøger* 3. r. I. 1937) viser en norm på 20 ottinger à 12 tdr. land, 240 tdr. land = 5 mark land pr. sk. engelsk.

15. Plovtallet i Sønderjylland i plovskat 1642 synes at tyde på en norm på 5 plove à 4 ottinger à 12 tdr. land, 240 tdr. land pr. sk. engelsk (Hist. T. 11. rk. III. 180, 189).

16. Mest betydningsfuldt er det, at sognets gennemsnitlige areal, både i Sjællands 27 herreder og i Ribe stifts 18 herreder, ialt 45 herreder, bliver 24 mark land, og i 3 herreder på Sjælland bliver der 12 bol pr. sogn.

Af tabel 8 og 9 (Hist. T. 11. rk. III. 197–207) fremgår netop, at sognet gennemsnitlig er 24 mark sædeland, således som jeg allerede i Plov og Havne s. 284 (jfr. I. 120) havde fastslået.

Ialt taler altså 16 fakta for, at min opfattelse af tienden og dens anvendelighed ved beregning af kornavl og kornareal er rigtig.

I festskrift til Erik Arup 1946 (s. 118–133) hævdede *C. A. Christensen*, at summerne i Roskildebogens sogneliste var cathedraticum, ikke bispetiende. Dette besvarede jeg med min ovenfor refererede afh. i Hist. T. 11. rk. II-III (1949–50). I Hist. T. 11. rk. III. 569–582 imødegik *C. A. Christensen* mig, men da han udtrykkelig nævner, at han kun har læst 1. del af min afh., ikke 2. del, hvori de 16 støttepunkter er refereret, kan jeg ikke lægge stor vægt på hans kritik, som vel skulle have formet sig som en kritisk gennemgang punkt for punkt af mine 16 facts.

En af grundene til, at *Christensen* og jeg ikke kan blive enige, er jo det beklagelige faktum, at der stadig, selv efter fundet og offentliggørelsen af de 4 blade, mangler et blad af sognelisten. Heraf ville man have kunnet se, om overskriften over den første sogneliste: *Decime episcopales per singulas prouincias terre Syalendie*, også gjaldt den anden, umiddelbart efterfølgende sogneliste. Heraf kunne man have set, om listen for Stevns herred havde en sum for Holtug sogn på 2 mark 4 øre, der kunne svare til *Decima hujus parochie antiquitus dabat II lestas cum dimidia annone*.

Christensen mener, at summen på foden af listens sidste blad: *Summa universalis centum XVII marce argenti, VIII grossi unus sterlingus excepta Meyonia*, er en sammentælling af sognenes summer i mark og øre. Vi er enige om, at listen ikke stammer fra 1370, men fra slutningen af 13. årh. Den havde derfor kun historisk-statistisk betydning i 1370. Den sammentælling, som direkte har relation til listen, og som står direkte under listen, er *Summa ecclesiarum parochialium per dyocessin Roskildensem, cum terra Ruye, et Roskildis, et Hafnis IIIIC cum XXII ecclesiis*. Herunder har man, med en senere hånd, tilføjet *Summa universalis*, som er *cathedricum*, begge summer vel snarest af historisk-statistiske grunde. Af nogle lister fra Slesvig, som Christensen aftrykker (s. 579–580) fremgår, at tienden opgives i mark og ørtug, men *cathedricum* i skilling og mark. Dette tyder på, at mark sølv, sk. grot og sterling er *cathedricum*, ligesom sk. engelsk i Avia Ripensis, men at det ville være meget påfaldende at omregne summer i mark sølv, sk. grot og sterling til mark og øre penning, som jeg har påvist (H. T. 11. rk. II. 442).

Indtil C. A. Christensen på sædvanlig brugelig vis har svækket mine 16 argumenter, må jeg derfor fastholde min opfattelse.

Stud og leding

Medens den ældre forskning mente, at stud var nathold, afløsning af bøndernes og lensmandens forpligtelse til at underholde kongen og hans følge på deres rejser omkring i landet, kongens gæsteri, *procuratio regis*, kongens forsorg, så påviste *Sture Bolin* i sin banebrydende bog *Ledung och frälse*, Lund 1934, den nye opfattelse, som han allerede havde antydnet i sin afh. *Hallandslistan i kung Valdemars jordebok* (Scandia II. 161–228, 1929), at studen er en afgift hvormed bønderne ligesom med kværsædet engang har købt sig fri for pligten til at gå i leding. Studen hang sammen med ledingsorganisationen og var på en eller anden måde en ledingsskat, som tidligst nævnes 1204 (s. 70 f.).

Studen var en skat i havre, som påhvilede ledingsorganisationens enheder (s. 75). Vinterstuden i *Hallandslisten* svarer til en havreafgift i Nørre-Halland (s. 88), hvis formål formodentlig var at give kongen mulighed for på sine gårde at underholde det antal heste, der krævedes til opretholdelse af en større rytterhær og dermed øge antallet af sine mænd (s. 98); jfr. I. 150.

Når man sammenholder *Hallandslisten* med det 16. årh.s lensjordebøger, bliver det ganske klart, at denne havrestud svarer til den havreafgift, som kaldes hestegæsteri (K. II. 242–244, I. 151 ff.), men også optræder i andre len under andre navne: herregæstning, hovheste, hesteleding, stød og kongstød, rustningshavre (I. 151). I lovhs. Gl. kgl.

Saml. 3170, 4° citeres en dom af kong Christian III af 5/9 1546, der atter støtter sig på en dom fra kong Hanses tid, hvorefter fæstebønder på kronens og bispens gods skulle være pligtige at holde årlig deres herskab én nats gæsteri med 2 heste på hvert pund skyld. Af denne størrelse, 1 hest af hver ørtug kornskyld, synes hestegæsteriet at være i det 16. århundredes lensjordebøger, og da det må gå tilbage til 13. og 14. årh., har vi i antallet af gæsteri-heste et mål for gårdens skyld i ørtug korn i middelalderen. (LCD. I. 154, Plov og Havne s. 271).

Ud fra udtrykket om Tölö kongsgård i Halland, at den giver »20 mark sølv i salt, byg og vadmæl«, fremsatte *Lauritz Weibull* sin teori om, at pengesummerne i Hallandslisten var en vurdering af naturalier efter en fast kronevurderingstakst (L. Weibull, *Kung Valdemars Jordebok*, Lund 1916), en teori, der videreførtes af hans efterfølger Sture Bolin, og viste sig særdeles frugtbar for den senere forståelse af herredsummerne. Efter denne takst var, som nævnt, 1 mark korn eller 1 læst korn 2 mark sølv værd. På ganske samme måde har det vist sig, at da Frederik I.s kansler Claus Gjordsen indkrævede oplysninger om lene-nes indkomster 1523–25, brugtes der endnu en lignende kronevurderingstakst fra kong Hanses tid (ca. 1502–03), hvorefter 1 læst korn, 24 ørtug, var 24 mark penge værd, 1 ørtug korn altså 1 mark penge. ½ mark korn svarer altså til 1 mark sølv 1231–40, og til 12 mark penge 1523–25 (Plov og Havne 271).

Det var ikke at vente, at værdien af kronens visse indkomster af herrederne overalt skulle have holdt sig ganske uforandret fra 1231 til 1523; men i et ret betydeligt antal tilfælde synes det som om de tal man får frem ved at »sølvvurdere« naturalierne i lensjordebøgerne fra det 16. årh. efter Claus Gjordsens takst, kommer meget nær op imod herredsummerne i LCD.

Dette gælder særlig de 6 herreder i Halland: Himle h. 1231: 80 mk. sølv, 1591: 79,3. Faurås h. 1231: 60 mk. sølv »preter alia«, 1591: 64,2. Årstad h. 1231: 50 mk. sølv, 1580: 53. Halmstad h. 1231: 50 mk. sølv, 1558: 44,7. Tönnersjö h. 1231: 40 mk. sølv, 1580: 50. Höks h. 1231: 60 mk. sølv, 1580: 54,3 (K. II. 245, Plov og Havne 274). Men dernæst tillige Gudme herred på Fyn, hvor også selve hafnetallet ses i LCD, 1231: 64 hafne à 1 mk. sølv, 1542, 1563: 64,7 mk. sølv (K. II. 102), og Møn 1231: 100 mk. sølv, 1523: 101,6 (K. II. 177).

Omtrentlig overensstemmelse findes f.eks. ved følgende herreder og godsområder: Horns h. Vendsyssel 1231: 10 mark (korn?) 1523: 8½ mk. korn (K. II. 10), Vennebjerg h. 1231: 30 mk., 1500: 28,7 mk. sølv (K. II. 11), Hvetbo h. 1231: 15 mk., 1523: 16 mk. sølv (K. II. 13). Han herrederne 1231: 20 mk. korn à 2 mk. sølv = 40 mk. sølv + 27 mk. guld à 1 mk. penninge à ½ mk. sølv = 13½ mk. sølv, ialt 53½ mk. sølv, 1562: 61 + 47: 2 = 54 mk. sølv (K. II. 14). Vandfuld h. 1231: 10 mk. korn à 2 mk. sølv = 20 mk. sølv, 1596: 27 mk. sølv (K. II. 25 f.).

Hing og Ulborg h. 1231: 44 mk. sølv, 1574: 42,6 mk. sølv (K. II. 28). Krstrup med tilliggende 1231: 80 mk. guld, hvoraf indtægt 80 mk. penge = 40 mk. sølv, 1664: 36,2 mk. sølv (K. II. 48). Mols og Helgenæs 1231: 40 mk. sølv, 1523: 37,6 (K. II. 52). Tudse h. 1231: 12 mk., sed plus valet, 1523: 13 $\frac{3}{4}$ mark sølv (K. II. 153). Onsjö h. 1231: 12 mk. sølv, 1574: 10 $\frac{1}{2}$ (K. II. 179). Skytts h. 1231: 12 mk. sølv, 1546: 12,9 (K. II. 182). Bjäre h. 1231: 80 mk., 1523: 79,6 mk. sølv (K. II. 185).

I de her nævnte 20 herreder og godsområder svarer 877 $\frac{1}{2}$ mk. sølv i 1231 til 879,2 mk. sølv i det 16. årh.s lensjordebøger, og der synes derfor at være god overensstemmelse mellem de to tiders vurdering af herredernes naturalie- og skatteydelse.

Det synes derimod ikke endnu at være lykkedes at finde, hvorledes ledingsskattens satser kan bruges til bestemmelse af arealet. Erik Arups afh. Leding og ledingsskat i det 13. årh. (Hist. T. 8. r. V. 141–237, 1914) er skrevet ud fra den gamle opfattelse af hafnen, og er på flere punkter blevet kritiseret stærkt af Poul Nørlund (se ovf. s. 283 f.). C. A. Christensen har i en afh. Et bidrag til fortolkning af ledingssatserne og betegnelsen havnebonde i Jydske lov (Festskrift Med Lov skal Land bygges i 1941, 288–314) fremdraget nye oplysninger om hafne og mark guld og satserne for ledingsskatten. Han mener, at mark gulds jord havde en skiftende størrelse efter mønten. Selv om jeg ikke er enig med ham heri, så synes jeg, at Christensen i denne afh. giver særdeles skarpsindige bidrag til tolkningen af Jyske Lovs ledingsparagraffer og til opfattelsen af havnebonden. På flere punkter er C. A. Christensens opfattelse revideret i Poul Rasmussens, Havne og Leding i Aarhusbispen Skiben (Aarhus Stifts Aarbøger XLIII, 18–26, 1950).

Nyere forskning

Poul Rasmussen har især behandlet mark guld og bol. Jy. Saml. 5. r. V. s. 85–137 (1941) Studier i Aarhus Kannikebords Jordebog fra c. 1315 I, og II (Jy. Saml. 5. r. VIII. 1–90 (1947)) giver meget selvstændige bidrag til bestemmelsen af både mark gulds og bols størrelse og værdi, og drøfter tillige udsæd, landgilde, kornskæppens størrelse. Hertil slutter sig afh. Bestemmelse af Mark Guldtal (og Plovtal) for gods i Ning og Hasle samt Ø. og V. Lisbjerg herreder, som har tilhørt Aarhusbispen og hans Kapitel (Jy. Saml. 5. r. VI. 198–227, 1944), Rasmussen kommer også ind på betegnelserne ny og gl. guldvurdering, ligesom han behandler Store og små markguld i Hist. T. 11. r. IV. 352–367 with an English summary, 1954. I Aarby Sogns Landbrugshistorie I ca. 1200–1660, s. 26–71, 1941 behandler han indgående agerfordeling, bolskifte og guldvurdering i sognet, ligeledes i II. 1660–1700, 7–57, 1943. Af mere almindelig landbrugshistorisk karakter er behandlingen af udsæd, opdyrkning og kornavl i Viby Sogns Historie II, 1949, og drøftelsen af

markbøger og matrikler i Tuesbøl og Eskelund Byer (Aug. F. Schmidt, Brørup sogns Historie, 1949). I Aug. F. Schmidt, Brabrand-Aarslev Sognes Historie, V, 1947, skriver Rasmussen s. 1–8 om bolene i Brabrand sogn. Mest indgående er bolskifte, solskifte og gårdgruppeskifte behandlet af Rasmussen i det banebrydende arbejde *De regelbundne landskifter og gårdenes historie i Aarhus Stift I* (udg. af Historisk Samfund for Aarhus Stift, Aarhus 1956). Her er skabt en ny stringent metode til bestemmelse af skifteformerne, i videreførelse af Henrik Larsens afh. fra 1919 og af *Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, Studier over lollandske Markbøger 1681 og 1682*, 1949, (jfr. samme forf. i *To former for landskifte i Markbogen 1682, Fortid og Nutid XVI*. 245–279, 1946). I *Troels Fink, Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*, 1941, omtales også lejlighedsvis mark guld og bol; men især i *Jordfordeling og Udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske Landsbyer af C. Rise Hansen og Axel Steensberg, Videnskabernes Selskabs historisk-filologiske Skrifter bind II 1–485* (with an English summary), 1951 er der en fylde af nye oplysninger om bol og landmåling. I *Poul Meyers bog Danske Bylag* (1949), er flere afsnit (233–342) viet landskiftets former og rebningen. Bol, bolskifte, guldvurdering og skyldtaksation omtales flere steder i *Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie*, 1940 (fortrinligt sagregister).

Bolskiftet i Skåne behandles flere steder i svensk litteratur, f. eks *Sven Dahl, Torna och Bara* (Meddelanden från Lunds Universitets geografiska institution, avhandlingar VI, Lund 1942); men især har emnet fået en ny forsker *David Hannerberg*, der på særdeles skarpsindig vis har taget landmål og bolskifte op til drøftelse i *Die älteren skandinavischen Ackermasse*, Lund Studies in Geography, ser. B. Human Geography nr. 12 (Lund 1955). Forf., der nu er professor ved Stockholms Universitet har i dettes Geografiska Instituts Meddelanden nr. 115, skrevet særdeles indgående om de skånske bolskifter i Skånska bolskiften. Veberöd (Svensk Geografisk årsbok 34, 1958), og tidligere tillige Jordbrukets yttre rationalisering (samme årsbok 1950), Byamål, tomtreglering och odlingsgång med särskild hänsyn till byamål i alnar, Kungliga humanistiska vetenskapssamfundets i Lund årsbok 1955; jfr. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 1958. Hannerbergs elev, *Hilbert Andersson*, har videreført hans studier i sin doktorafhandling *Parzellierung und Gemengelage*, Lund 1959.

Om de ældre former for landskifte, som jeg har kaldt fornskifte har *Gerhard Hafström* skrevet i »Hamarskipt« (skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin, serie II band 1, Lund 1951) og tidligere skrev *Gösta Nordholm* Forn-tida och medeltida åkrar i Kungsmarken (Skånes naturskyddsförenings Årsskrift 1937).

Folke Douring skrev sin lødige og vægtige bog *Attungen och mark-*

landet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige, Lund 1947, (with an English summary s. 356–359), og behandlede heri tillige den danske otting (Attungen i Danmark s. 175). Samme forf. skrev De stående skatterna på jord 1400–1600 with a summary: annual land-taxes in Sweden during the fifteenth and sixteenth centuries (Skrifter utgivna av Kungliga humanistiska vetenskapssamfundet i Lund XLIX, Lund 1951).

Af særlig vigtighed for dansk forskning er dog de skrifter, som *Kjell Runquist* har udgivet, begyndende med hans bidrag, med tilslutning til Sture Bolin, til drøftelsen af forholdet mellem Hallandslisten og hovedstykket i LCD: Hallandslistans förhållande till huvudstycket i kung Valdemars jordebok (Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1946, Lund 1947, 83–115), Kung Valdemars jordebok och Halland (Vår Bygd. Hallands Hembygdsförbunds årsskrift 1949); Rymdmått, vikter och kronovärderingsvärden i kung Valdemars jordebok (Hallands Hembygdsförbunds skrifter III, Halmstad 1950, 13–112); Lax och stutar i kronoskatten på 1200-talet. Ett försök till bestämning av kronovärderingsvärdena (Hallands Hembygdsförbunds årsskrift Vår Bygd, 1951, s. 67–77); men ikke mindst De medeltida danska jordvärderingsenheterna med särskild anknytning till guldvärdering och skyldtaxation under valdemarstiden I–III. Hist. Tidsskrift 11. r. III. 397–449, 510–540, 728–761, med tysk resumé, 1952). Siden K. Rhamm i 1905 drøftede de indtil da førte diskussioner om forskningens problemer er der ikke fremkommet en så værdifuld og grundig oversigt over forskningens nuværende stade, og selv om jeg kan glæde mig ved at finde medhold i de fleste af mine teorier, så kan jeg ikke nægte, at Runquists kritik formentlig må nødvendiggøre visse ændringer i de teorier, jeg har fremsat på de foregående blade. Det samme gælder sandsynligvis C. A. Christensen og Poul Rasmussens teorier. Om plovskat og plovpenning har *Sture Bolin* et foredrag: Skattpenning och plogpenning i medeltidens Danmark (Nordiska Historikermötet i Göteborg 1951).

Af meget stor betydning for studiet af også den danske herredsinddeling er *Gerhard Hafströms* bog Ledung och Marklandsindelning, Uppsala 1949, jfr. tillige samme forfatters kronik i Svenska Dagbladet 4.9.1956: Roden och Roslagen, og hans bidrag til værket Upplands kyrkor III, 1951 Sockenindelningen i Uppland, og Sockenindelningens ursprung (Festskrift til Nils Ahnlund 1949). I et foredrag i Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie 27.11.1952, Sogn og herred, havde jeg lejlighed til at genoptage de teorier, som jeg fremsatte i Erslev-Festskriftet 1927, og ændrede helt dets sidste afsnit (VII. Herred og Hundrede s. 28–30), tildels i tilknytning til G. Hafströms teorier om hundrede, herred og tolf. Jeg håber ved en senere lejlighed at få disse teorier publiceret.

Svend Aakjær.

O. KRAG OM DANSK POLITIK 1914–17

i breve til *Chr. Reventlow*.

Skribenten og politikeren *Chr. Reventlow* (1867–1954) efterlod sig et ret omfattende arkiv, hvis brevsamling navnlig rummer korrespondance fra hans år som bladmand og politiker inden for Højre, som løsgænger og som medlem af Venstre. Denne del af brevsamlingen standser i 1914, da Reventlow forlader redaktionen af »Lolland-Falsters Stiftstidende« – Folketinget var Reventlow trådt ud af i 1910. Fra 1914 til 1921 boede *Chr. Reventlow* med sin hustru *Joe Reventlow*, f. *Martins*, på gården *Sjøalt* i *Halland*. Fra denne periode stammer efterfølgende lille brevsamling fra venstrepolitikerens *O. Krag*; den adskiller sig indholdsmæssigt fra brevene fra før 1914 – som *Jysk Selskab* påregner at publicere senere – og er i det hele en enklave inden for *Reventlows* arkiv.

Matematikeren *O. Krag* (1870–1942) var siden 1897 ansat ved latin-skolen i *Nykøbing* på *Falster*. Her lærte han og *Reventlow* hinanden at kende, da *Reventlow* i 1901 overtog redaktionen af byens *Stiftstidende*, som han ledede i en forhandlingsvenlig retning. Efterhånden nærmede han sig mere og mere *Venstre*, som han i 1909 indmeldte sig i, samme år, som *O. Krag* valgtes til formand for *Venstres* organisation i *Nykøbing F.-kredsen*. *O. Krag* havde mange berøringsflader med de radikale og indtog i det hele – ligesom *Reventlow* – en ret selvstændig stilling inden for partiet. I 1914 indvalgte han af *Venstre* i *Landstinget*; skønt således uden anciennitet i *Rigsdagen* kom *Krag* takket være sin store saglige indsigt og sit talent for parlamentarisk arbejde allerede under verdenskrigen frem i første række og fik en tilsvarende position i partiet.

De efterfølgende breve belyser dels stemninger, dels konkrete begivenheder og endelig de personlige brydninger inden for *Venstre*. Når det gælder enkeltbegivenheder – som f. eks. dagene ved krigsudbruddet – er der andre kilder, som står begivenhederne nærmere end *Krags* beretninger; men disse har da deres værdi ved at vise, på hvilket orienteringsgrundlag oppositionens rigsdagsmænd arbejdede. De oplysende noter sigter som hovedregel blot til identifikation af de omtalte personer; om det almindelige begivenhedsforløb henvises til *Victor Elberling: Danmark under verdenskrigen og i efterkrigstiden. Uddrag af aviserne 1914–23* (1940). Enkelte oplysninger om ganske private forhold er udeladt.

V. D.

RIGSDAGEN, København, 20/8 1914.

Kære Redaktør!

Ja, det er jo rigtigt nok, at jeg skylder Dem et ordentligt Brev; men De kan tro, at jeg har ført en meget urolig Tilværelse med Flakken frem og tilbage mellem København og Hals¹⁾, den har – om jeg saa maa sige – næsten taget Pippet fra mig. Nu i Dag er vi bleven færdig med Lov om Adgang til Betalingshenstand paa Grund af Krigen, og nu tænker jeg saa næsten, at der kommer mere Ro. Skolen er jo ogsaa nu begyndt, saa jeg maa i Gang med at passe den, indtil jeg faar ordnet Forholdet med Hensyn til Vikar. Jeg er nemlig et »Offer« for Krigenes Rædsel. Ti Grundloven, som skulde have været færdig nu, hvorefter der intet Rigsdagsarbejde vilde blive i Resten af dette Aar, den ligger nu hen uden i Grunden at være kommen et eneste Skridt videre. Følgen er, at den ordinære Rigsdagssamling vil begynde til Oktober, og jeg maa derfor strax søge at træffe en Ordning med Hensyn til Vikar.

Naa – gamle Jakobsen²⁾! Det isenede helt op i Haarrødderne paa mig, da jeg saa, at han var død. Jeg vilde – efter at have set ham sidst – have holdt 10 mod 1 paa, at han endnu havde adskillige Leveaar tilbage. Ærgerligt er det, at han kastede saa mange Penge ud ad Vinduet. Men Verden gir jo Stød, og ogsaa dette maa jo tages. Om Krigen ogsaa har ham paa sin Samvittighed, som De synes at mene, tør jeg ikke udtale mig om; men i disse Tider gaar der jo mange paa Dusinet af døde, og det kan godt være, at han maa regnes som en af dem.

Saa er der Stillingen her. Nu er der kommen Ro i Gemytterne; men der var et Par Dage, da Nervøsiteten var ved at koge over. Ministrene rendte rundt som Kakerlakker i en Hornlygte og vidste aabenbart hverken ud eller ind. I al Almindelighed er det jo ikke hyggeligt at skulde revidere sine Principper; men naar Kuren er saa radikal, som den D'Hrr. i disse Dage var underkastet, saa kan De nok forstaa, at dens Virkning – i hvert Fald i Øjeblikket – er frygtelig.

Munch saa et Par Dage nærmest tilintetgjort ud; at skildre for Dem den Forvandling, der var foregaaet med ham, og den fuldkomne Mangel paa Evne til at beherske Stemme og Minespil, som han viste ved Forelæggelsen af Forslaget om de ekstraordinære 10 Mill., det formaar jeg ikke. Men De forstaar det sikkert uden nogen Forklaring.

Dagen efter Udlægningen af Minerne i Storebelt var i Henseende til Uhyggestemning den værste, jeg har oplevet. Om Onsdagen – Da-toen erindrer jeg ikke – Kl. 7 om Morgenen henvendte den tyske Gesandt sig med Forespørgsel om, hvad vi agtede at foretage i Storebelt, og han lod samtidig forstaa, at hvis Beltet ikke blev spærret, vilde

Tyskland spærre det. Svar inden næste Morgen Kl. 7 udbad man sig; men det blev udtrykkelig betonet, at det kun var en Forespørgsel og intet Ultimatum. Statsraad blev strax sammenkaldt og i dette deltog Viceadmiral Kofoed-Hansen og Generalerne Gørtz og Palle Berthelsen. Kongen og Admiralen holdt aldeles bestemt paa, at Beltet skulde spærres, hvorved Udsigten til øjeblikkelig Krig vilde mindskes og vi dog faa Tid til nogen Forberedelse, derimod stod Generalerne bestemt paa Kravet om at afslaa den indirekte tyske Anmodning om Spærring og tage Krigen. »Man maatte hellere«, som de udtrykte sig, »springe over paa den rigtige Side end krybe over paa den gale«. Ministeriet – ja blandt dets Medlemmer var Meningerne delte, med andre Ord – de vidste hverken ud eller ind. Om Storebelt er internationalt Farvand i det Løb, der kan besejles af store Skibe, er omtvisteligt. England har ikke villet gaa ind paa at erklære Beltet internationalt, men har holdt Spørgsmaalet aabent, og man mente derfor ikke at være udsat for en øjeblikkelig engelsk Protest, naar man spærrede, særlig da det oplystes, at Spærringen kunde foretages *saa at sige* (!) helt paa dansk Søterritorium. Mødet varede i flere Timer, og Kongen var til sidst meget exalteret og forlangte bestemt sin Opfattelse respekteret, idet han tilføjede, at han ved øjeblikkelig at telegrafere til Czaren og Kong Georg vilde garantere for, at vi derigennem vilde faa Tid til at træffe Foranstaltninger.

Saa blev altsaa Spærringen under stor Angst og Bæven – forstaaeligt nok – besluttet og samtlige Magters Gesandter underrettet om den. Navnlig frygtede man England. Den engelske Gesandt Lowther havde ganske vist, da han modtog Meddelelsen, sagt: »Very nice!«, men han skal være meget lidet respekteret indenfor den engelske Regering og uden al Indflydelse.

Det gik foreløbig godt. Men hvad der vil ske den Dag, Minerne ligger Englænderne i Vejen – ja, – det er det store aabne Spørgsmaal. Den kendte danske Sorgløshed har – selvfølgelig – allerede holdt sit Indtog, og ingen eller kun faa skænker nu Landets alvorlige Stilling mange Tanker ud over dem, der nødvendigt melder sig som Følge af de økonomiske Forstyrrelser, Krigen volder.

Af de 10 Mill. er vist allerede største Delen brugt. Til Udbedring af Fæstningen er anvendt c. 2 Mill., herfor har altsaa nu alle Partier stemt. De c. 60.000 Mand, vi har paa Benene, koster dgl. mange Penge, vistnok henad 200.000 Kr.

Jeg har i Dag sammen med nogle andre i Krigsministeriets Bil kørt langs hele Fronten; det var en meget interessant Tur og for adskillige af de radikale Deltagere var den vistnok velgørende. Men den faar jeg ikke Tid at skrive om i Dag. Jeg kradser med en rædsom Pen, men haaber dog, at De kan læse det.

Forhaabentlig har baade De og Fruen igen faaet Bentøjjet i Orden!
Skriv nu et Brev til mig og fortæl mig lidt om, hvordan De har det.
Venligst Hilsen til Dem begge.

Deres hengivne

Kragh.

¹⁾ Oluf Krags fødeby. ²⁾ Hans Jørgen Jacobsen (1833-1914). Redaktør af »Lolland Falsters Stiftstidende« 1877-1901.

Nykøbing F, 25/9 1914.

Kære Hr. og Fru Reventlow!

Jeg skulde for længst have takket Dem for de to brillante Dage paa Sjøalt. Viljen har saamænd ogsaa været den bedste; men jeg har siden min Hjemkomst bogstavelig talt staaet paa Hovedet i uopsætteligt Arbejde, og det er Grunden til, at jeg først skriver i Dag. Jeg synes nemlig, at et Kort med »Tak for Mad« er en Smule for fattigt, og Tid til en længere »Straale« har jeg først faaet i Dag.

Altsaa – Tak! – og Tak for Hilsen og den tilsendte Avis. Lad mig om dens »mærkede« Telegram strax sige! Vi gjorde – og De gør endnu – de danske Blade og Regeringen Uret, da vi formodede, at Telegrammet om »L'Echo de Paris«s Fordring¹⁾ til et Blad i Gøteborg ikke havde staaet i danske Blade, og at det altsaa formodentlig var undertrykt. Det var saa langt fra Tilfældet – de danske Blade havde blot været foran de svenske! Det franske Højreblads Krav, »Le Temps« og »Times« Svar derpaa havde et Par Dage i Forvejen staaet i de danske Blade, »Politiken« havde haft en ledende Artikel derom, – saavidt jeg erindrer i Mandags eller Torsdags i forrige Uge. – Jeg har opsøgt det Nummer af Bladet og forvissat mig om Rigtigheden.

Derimod er Zahles Vidsomsord til Svenskerne hidtil bleven skjult for vore Øjne. Tak for dem; det var en saare fersk Mundfuld! – Naa – det kan ikke altsammen være »Saltmad«, men unægtelig har Zahle gentagende og i lidt for høj Grad taget sin Tilflugt til »det ferske« – Men Herregud! Hvad skal en stakkels Mand gøre, naar han ikke har »Saltmad« i Huset og finder det nødvendigt at servere for Gæsten?

I Tirsdags sluttede vi altsaa Rigsdagen – i al Stilfærdighed efter at have »forsikret« de danske Varer, der flyder paa Sø og salten Vove i danske eller neutrale Skibe. Den til Undergang snarlig (?) viede Grundlov lod vi naturligvis ikke »leve«; medens Folketinget raabte for

Konge og Fædreland paa Opfordring af Markvorsen²), indskrænkede vi os i Landstinget til et gammelmandsrystende

KONGEN LEVE

udbragt af Jørgen Pedersen³), ledsaget af ni Hurraer, der klang som Faarekyllingepip. Naa – der er jo saavist heller intet særlig at begejstres for eller falde i Stemning over! Men vi er nu alligevel her til Lands formløse – en Smule for meget, synes det mig! Vi naar snart til Ende med de næste 10 Mill., Regeringen bruger nu løs paa forventet Efterbevilling. Politisk var der iøvrigt ikke nogetsomhelst af Interesse. – Grundlovssagen pakkedes ind i en intetsigende Beretning, som de radikale er meget vrede over, til Trods for, at »Trier⁴) fecit«! Naa, lidt mere kunde den uden Skade have indeholdt, men J. P. vilde ikke, at den maatte indeholde mere! Partiet blev – selvfølgelig – ikke spurgt. J. C. syntes, at saa skulde det være, og Kalifens Ord er Visdom! Visdom er det dog ikke, alt hvad der kommer fra Folketinget.

Som en Slags »Nachtisch« fik vi op en Lov om »Statsbidrag til Krigsforsikring af Fiskefartøjer« saa umulig, at den vilde have foranlediget en sikker Strøm af blanke Kroner fra Statskassen over i Fiskernes Lommer; men – det blev ændret i Landstinget (Dalsgaard⁵). Nu skal Staten ikke blot deltage i Udgifter, men ogsaa være med til at dele eventuelt Overskud.

Da jeg kom fra Sverrig var der i Rigsdagen intetsomhelst af Interesse. Jeg tog derfor hjem samme Aften. I Toget traf jeg »Klaus«⁶), der skulde til Møen. Vi fik en fortrolig Passiar! Jeg fik Lov – tror jeg da – at kigge baade i hans Hjærtetekammer og Vaabenkammer! Begge var interessante – i Vaabenkammeret findes alle slags Mordvaaben, lige fra de fineste Dolke til 42-cm. Mørsere! Disse sidste tænkes anvendte paa J. C., naar Tiden er inde! Ja, der findes selvfølgelig ogsaa Salutkanoner – de er i stadig Brug. Jeg blev gentagende »hilst« med dem! Aa – Herregud ja! Hvor længe mon man skal være aktiv Politiker for at blive tilstrækkelig durkdreven –, og mon man har Anlæg for »Videnskaben«?

J. C. ser i »Tiden« i Dag sin »Samlingstanke gro i »Folkehjertet«. Og Amtsforvalteren⁷) kører paa næste Side op med en lang Straale, indeholdende giftige Pile mod de Venstreførere, der ikke kunde goutere Samlingstanken og en grausame Slutningsbravade indeholdende Taksigelse til den, der har fostret den ædleste og største politiske Tanke, der i en overskuelig Aarrække er kommen til Verden i dette Land!!

Slebsager⁸) – Moltesen⁹) – Starcke¹⁰) – Pinstруп¹¹) – og nu Amtsforvalteren - - det er snart nok til J.C.'s Afløsning af Zahle. Bare J. C. nu ikke narrer dem. Jeg synes, han har en gammelkendt Tilbøjelighed til at forbigaa dem, der i Forvejen har bundet sig. Det

vilde virkelig for de ovennævnte fromme Mænd være Synd, om J. C. handlede saadan næste Gang. Naa – qui vivra, verra! – for at tale med Boetius¹²⁾ (han sendte mig forleden 4 velskrevne Sider! Gak hen og gør ligesaa!)

Jeg ved, at alle disse »Udgydelser« hengemmes i *Fortrolighed* i Deres Indre og vil aldrig befindes værdige til – selv brudstykkevis – at faa Plads i Deres om 100 Aar berømte Memoirer!

...

Venligst Hilsen og Tak for sidst!!

Deres hengivne

Oluf Kragh.

¹⁾ »L'Echo de Paris« havde krævet Danmarks tilslutning til en af magtgrupperne. Politiken 16/9 og 17/9 1914. ²⁾ *Niels Markvorsen* (1844-1920). Folketingsmand (venstre) 1895-1918. ³⁾ *Jørgen Pedersen* (1841-1920). Landstingsmand (venstre) 1886-1920. Formand for udvalg angående grundlovsforslaget i landstinget 23/7 til 18/8 1914. ⁴⁾ *Herman Martin Trier* (1845-1925). Folketingsmand (venstre, det radikale venstre) 1884-1909, landstingsmand 1910-1925. Trier havde 18/8 1914 erstattet Jørgen Pedersen som formand for udvalg angående grundlovsforslaget i landstinget. ⁵⁾ *Jens Peter Dalsgaard* (1853-1923). Folketingsmand (venstre) 1883-1902. Landstingsmand 1902-1923. ⁶⁾ *Klaus Berntsen* (1844-1927). Folketingsmand (venstre) 1873-1884 og 1886-1926. Minister 1908/9, 1910-13 og 1920-24. ⁷⁾ *Niels Peter Jensen* (1867-1938). Amtsforsvalter, statistiker. Medlem af folketinget (venstre) 1906-13 og 1919-29. Nært knyttet til J. C. Christensens standpunkt i forsvarssagen. ⁸⁾ *Marius Nielsen Slebsager* (1874-). Folketingsmand (venstre) 1909-1932. Trafikminister 1920-1924, handelsminister 1926-28. ⁹⁾ *Laust Moltzen* (1865-1950). Dr. phil. Folketingsmand (venstre) 1909-1913, 1920-26 og 1929-32. Udenrigsminister 1926-29. ¹⁰⁾ *Carl Nicolai Starcke* (1858-1926). Professor. Folketingsmand (venstre) 1913-18. ¹¹⁾ *Peder Pedersen Pinstrup* (1861-1934). Folketingsmand (venstre) 1903-32. ¹²⁾ *Vilhelm Boëtius* (1862-1942). Lærer ved Nykøbing F.'s latinskole fra 1886-1909. Rektor ved statsskolen i Randers fra 1909.

Nykøbing F, Jul 1914.

Kære Venner!

Lad mig nu allerførst faa besørget formalia: Altsaa: Glædelig Jul for Dem alle og – som det hedder i Forretningsproget – lykkebringende Nytaar !!

Dernæst – dette skulde jo være et langt Brev. De sender af og til et Kort, og jeg takker Dem, Kære R. derfor, ja, oprigtig talt: jeg bliver rørt hver Gang, jeg faar et saadant fra »hinsidan«. Men skrive et langt Brev, naar man sidder lige midt i den Formular, der anvendes til den Fandens Opfindelse, der hedder Julekort, det er i Virkeligheden ikke let, og Vanskeligheden hidrører foruden fra »Julekort-Stemningen« fra Mangel paa Tids Havelse.

Imidlertid – undlade det tør jeg ikke – pro primo: har jeg min Kones strænge Ordre, som ingen, og absolut ikke jeg, tør sidde over-

hørig; pro secundo: har De Ret til (det mener De da) en lang Straale; pro tertio: er De en slags Svensker (foreløbig vel heller ikke mere) og i disse Dage er jo Feltraabet: Alt for Svea¹⁾! – Ork, ja! Jeg kunde blive ved – Grundene ere mange, altfor mange, de brænder som Gløder paa min – desværre – mere og mere skaldede Isse; saa hvad skal jeg arme gøre – Spyt i Næverne og tag fat for Satan (jeg vilde have skrevet »for S.«, men det gaar mig, omtrent som det gik »gamle Mester« i hans sidste Aar, eller rettere paa en Maade omvendt: Hans Hoved vilde stedse løbe foran Benene! Derfor faldt han af og til. Mit Hoved vil af og til løbe*) bag efter Pennen, derfor – undskyld! (Dette Skrabud gælder naturligvis Fruen, som maaske faar Lov at »titta«!) Lad mig derfor uden Omsvøb og Dikkedarer gøre en ydmygende Tilstaelse!!

Jeg har hverken set eller læst Deres *fortrinlige* Artikler²⁾! – Men Skylden er ikke min! Den ene stod i Berlingske paa en Tirsdag Aften, den anden – ja, det ved jeg ikke; men Onsdag Morgen rejser jeg til København og ser derfor ikke Aftenaviserne – det er bogstavelig sandt, om end det lyder som noget Vrøvl – – hvad det vistnok ogsaa er!

Imidlertid – jeg kan ikke være det bekendt, indrømmet! Nu ringer min Kone, jeg skal hente hende i Bogladen. Jeg faar alligevel ikke Brevet færdig før i Morgen. Jeg kan i Læseforeningen finde Artiklerne i Morgen Formiddag, læse dem, skrive Brevet færdig, faa det med Eftermiddagsposten. De gaar »Juletur« til Ørkeljunga med Sønnerne, De faar Brevet Juledag, De vilde alligevel ikke faa det før!

Altsaa, – jeg standser med rolig Samvittighed, henter min Kone og fortsætter i Morgen.

2. Juledag. »Rolig Samvittighed«! Nej, desværre, den er meget daarlig! Det har været mig en Umulighed at komme til at skrive. Fremmede ind og ud! I Selskab ude og hjemme! Denne Tilstand fortsætter endnu nogle Dage; her er jo nemlig fuldt op baade af gammel og ny Familie, for efter at min Kones Søsterdatter er bleven gift med Direktøren³⁾ paa Svineslagteriet i Skjelskjør (en Søstersøn af Fru Yding⁴⁾) paa Slagteriet her) er »Familien« bleven forøget med Ydings. Det unge Par er hos Y. paa Besøg, og i den Anledning gaar det altsaa los! Puh! Imidlertid – jeg har en Timestid til Disposition, og den skal nu benyttes til at gøre Brevet færdig. Tak for Deres Julebrev, som jeg fik i Morges. Ja, jeg maa – det forstaar jeg godt betragtes som en afdød. Sige Dem bestemt, hvornaar jeg »afdøde« er vel baade umuligt og overflødigt. Betragt mig, naar De faar disse Linjer, som genopstanden.

*) En underlig »lapsus« ikke sandt!

Noget af særlig Interesse at fortælle, har jeg i Grunden ikke. Deres Artikler i Berlingske har det været mig ganske umuligt at faa fat i. Hvad jeg mener om dem kan jeg altsaa ikke skrive. Jeg har læst nogle Bemærkninger til Dem i sidste Nummer af »Ugens Tilskuer« fra Overlærer Teisen i Odense, men Deres forudgaaende Artikel⁶⁾ har jeg ikke set. – Naa – Emnet: Gud og Krigen, ved De nok, interesserer ikke mig i synderlig Grad. Jeg fandt, at De fik sagt og sagt godt, hvad der fornuftigvis kunde siges om den Sag i Deres Artikel i »Gads Magasin«⁶⁾, og den megen Efterdiskussion bryder jeg mig i Grunden mindre om. For længst er den megen gudelige Tale fra dem, der leder Myrderierne, bleven mig ligefrem komisk. De har formodentlig set, at nylig bad den tyske Kronprins i sin Juleproklamation til Soldaterne Gud om, at han vilde bevare i Soldaternes Erindring Mindet om Juleaften i Skyttegravene! Jeg er tilbøjelig til at tro, at dette Minde vil staa uudsletteligt hos dem, der har oplevet denne Juleaften, og det uden nogensomhelst Assistance, enten den saa gives af Hs. kgl. Højhed eller af den af ham paakaldte Gud.

Det »lukkede« Rigsdagsmøde med Foredrag af Udenrigsministeren blev for mange en stor Skuffelse, for mig ikke! Jeg havde ikke ventet mig den mindste Smule ud af den Ting. Foredraget bestod væsentlig af Oplæsning af Noter, vexlede mellem den tyske og den danske Regering og den engelske og den danske om handelspolitiske Begivenheder, der i det væsentlige i Forvejen var velkendt, til Dels ogsaa i Enkeltheder. Englands Bestræbelser for at standse baade direkte og indirekte al Export over Danmark og Sverrig til Tyskland bliver fra Dag til Dag mere haandfast. Man har – mellem Linjerne – ladet os vide, at man meget vel vilde kunne bære at undvære vort Smør og Flæsk, naar det skulde være Prisen for at opnaa følelige Resultater overfor Tyskland gennem Standsning af alle Varer i danske Skibe. Og Tyskland – ja, derfra har vi faaet at vide, at Esbjerg ligger indenfor tysk Magtomraade paa Søen, og at man vilde være i Stand til gennem Strejftog op i Skagerak praktisk talt at umuliggøre vor Export til England, – om man vilde gøre det vilde »til Dels« bero paa, med hvilken Ligelighed i Henseende til Handelssamkvem overfor E. og T. vi maatte optræde. Det har slet ikke været lette Tider; men alt i alt finder jeg, at Scavenius er optraadt klogt og med et passende Kvantum Fasthed overfor al for stor Paatrængenhed. – Jeg ser nu heller ikke, at nogen af de krigsførende Parter egentlig har skjellig Grund til at beklage sig over os, naar man i det Hele taget tillader (eller er nødt til at tillade) den neutrales Handel med Fjenden. – Ikke mindst Besvær foranlediges ved Personer som den Aarhus Konsuls⁷⁾ og Generalkonsul Johan Hansens⁸⁾ Optræden, ved en Affære som den nu forleden med »Ruby«⁹⁾, der jo endnu ikke er fuldt oplyst, og ved de mange entre-

prenante Gullaschfabrikanters og Hestehandleres Nederdrægtigheder og Svigten givne Ord. Eller f. ex. følgende: Et stort Skotøjsfirma i København aftager aarlig fra en engelsk Skotøjsfabrik c. 1000 Par Støvler af en bestemt Sort, anvendelige til Militærbrug; i Oktober Maaned bestilte Firmaet i England 10000 Par. Den engelske Fabrik vilde ikke levere, med mindre Firmaet paa Tro og Love erklærede, at Støvlerne ikke vilde blive eksporterede. Nu var der lige kommet Lov om Bøde for Brud paa givet Ord i slige Sager. Firmaet turde derfor ikke afgive Erklæringen, men overdrog to Forbindelser i Odense hele Oplaget (de nævnte Skotøjsforretninger plejede aarligt hver at aftage c. 50 Par); derefter erklærede man, at den hele Bestilling paa Forhaand var afhændet til indenlandske Forbindelser. Men fra Odense gik Støvlerne selvfølgelig direkte til Tyskland. Saa fik vi – post festum – Forbudet mod Export af Støvler. Af den Slags Exempler kunde der nævnes uhyre mange. Og alt sligt kommer saa at sige omgaaende til den engelske Legations Kundskab. Det ene Firma anser det for særdeles fortjenstfuldt at angive det andet, ikke – som der endda kunde være Mening i – overfor vor Regering, men til den engelske Legation, som ligefrem har et Kontor til Behandling af Klager og Fremsættelse af Besværinger overfor den danske Regering i den Anledning. – Partimøderne i Rigsdagen optages næsten udelukkende af den Slags Oplysninger, saa de vækker ikke mere samme Sensation som i den første Tid. – Vort eget militære Beredskab er uden al Tvivl bleven i meget høj Grad svækket ved Forsvarsministerens Bestemmelse om Hjemsendelserne af det gifte Mandskab, man greb selvfølgelig paa den Maade ind i et meget stort Antal Afdelinger og ødelagde, hvad der var opnaaet af Uddannelse og Soldateraand (hvis der da var naaet noget i saa Henseende) og opnaaede endvidere at skabe meget stor Utilfredshed i alle Afdelinger blandt det store Flertal, der jo ikke er gifte. Men hindres kunde det ikke. I Landstinget stod Munch endog frem og paastod ved Debattens Slutning, at den store Utilfredshed indenfor Hæren var skabt, ikke ved selve den Hjemsendelse af de gifte, som nu blev gennemført, men derimod ved Rigsdagens Diskussion af Sagen; det var derfor de politiske Partier (Rad. og Soc. selvfølgelig undtagne) og ikke Ministeren, der maatte bære Ansvarer derfor!

Betegnende for den Indflydelse, som Folkerepræsentationen har, naar det drejer sig om udenrigspolitiske Spørgsmaal, er ogsaa dette, at Regeringen ikke i det lukkede Møde fandt sig foranlediget til at meddele det allermindste om det forestaaende Kongemøde i Malmø til Trods for, at det var kommen til Regeringens Kundskab forlængst, at et saadant Møde skulde afholdes. Men hvad der paa et saadant Møde bestemmes af den uansvarlige Konge og hans ansvarlige Ministre, det binder dog. Hvad Hensigt, man i Sverrig har haft med Indbydelsen til

Mødet, aner jeg ikke, hvad der i Virkeligheden kom ud af det, heller ikke udover, hvad det officielle Referat indeholdt. Men mærkeligt og meningsløst er det, at medens Rigsdagen beskæftiger sig med alle mulige indenrigske Petitesser, holdes den ganske uvidende om Konsekvenserne af slige Forhandlinger, indtil de maaske en skønne Dag melder sig som saare ubehagelige Kendsgerninger, der maa accepteres. – Her var et praktisk Omraade, som Fredsvennerne burde betræde, og hvorved de vilde hale deres Bestræbelser for det Land »Utopien« over i en Verden, hvori der arbejdes med Realiteter. Bort med Diplomati og hvad dertil hører i dets gamle Form, bort med Fyrsternes direkte Indgriben i Folkenes Skæbne. Naar Ulykken er sket, som nu i Sommer, ja – saa faar man travlt med at udsende Prokuratorindlæg og paakalde »Gud«. Men man skulde have overladt til Folkenes frie Bestemmelsesret, hvorvidt de vilde kaste sig ind i disse Frygteligheder eller ej, vel at mærke ikke ved Ophidselse, efter at Sagen i Virkeligheden er afgjort, men ved at lade Repræsentanter valgt af de respektive Landes Rigsdage, med fuld Pligt til at holde Forsamlingerne à jour – føre an i mellemfolkelige Forhold –, kom man dertil, saa tror jeg, at Krig var forbi. Skulde det tyske, franske, engelske o.s.v. Folk selv have bestemt sin Skæbne i Sommer paa Basis af fuld Viden om, hvad Forviklingerne og den aarelange økonomiske Kamp, der var gaaet forud, drejede sig om – og ikke som nu Fyrster og Diplomater, ja – saa tror jeg sikkert ingen Krig vi havde faaet.

Naa, De mener maaske – formodentlig – noget andet! Men – Krigsnødvendigheden har jeg ikke kunnet faa Øje paa, heller ikke Nødvendigheden af de store nationale Stridsspørgsmaal saa lidt som de økonomiske; de er, tror jeg, for en ikke ringe Del Traditioners og samvittighedsløse Personers Værk!

Hvad Enden vil blive kan ingen se. Formodentlig er den endnu saare fjærn. Vi lever alle i Haabet om at kunne forblive udenfor, og foreløbig er der da heller intet, der tyder i Retning af, at det ikke skulde lykkes. Men Tiderne kan jo saare hurtigt skifte. Faren kan komme, inden man aner det, og selv om der under den nuværende Fase af Krigen ingen Fare synes at være, kan en saadan maaske komme, naar vi nærmer os Afslutningen, og en af Parterne ligger slagen. Men – hvilken vil det blive? – Tysklands Kraft synes jo ubegrænset. Og – man mene nu om Bombardementet af de engelske Kystbyer, hvad man vil – med Englands Titel af »Havets Beherskerinde« er det forbi. Og ingen Englænder har vel nogen Sinde i sine vildeste Drømme tænkt sig Muligheden af, at sligt kunde ske!

Ja – dermed: Stop! De gider ikke læse hele denne Udgydelse. Men De vil heraf se, at helt afdød er jeg ikke.

Lad mig nu, da dette jo bliver et Nytaarsbrev og ikke et Juledo slutte med at ønske Dem alle et glædeligt Nytaar!

Fra min Kone og Kirsten skal jeg hilse flittigt og bringe de bedste Ønsker for 1915.

Vil De gaa ud af 1915 med Sverrigs Jord under Fødderne? Jeg begynder at tro det!!

Deres hengivne

Kragh.

...

1) Der hentydes til trekongermødet i Malmø d. 18-19/12 1914 mellem de tre nordiske konger. 2) Berlingske Tidende 8/12 1914, aftenudgaven. Krig og fred. Brev fra en eneboer. 3) Direktør for Skjelskør og omegns svineslagteri, Harald Aagaard. 4) Fru Yding, gift med direktør O. Yding, Lolland Falsters svineslagteri, Nykøbing F. 5) Ugens Tilskuere 11/12 1914. De kristne kirker og krigen. 6) Gud og krigen, Gads danske magasin 1914/15 s. 1. 7) *Chr. G. Hansen* (1863-1941). Norsk vicekonsul i Århus 1906-15. Direktør for Korn- og Foderstof Kompagniet. Denne var indblandet i den såkaldte Skjoldborgaffære – en parallel til Rubyaffæren. Jvf. nedenfor. 8) *Johan Hansen* (1861-1943). Generalkonsul 1910-15. Direktør i rederiet C. K. Hansen. Minister for handel og søfart 1908-09. 9) I efteråret 1914 søgte man under dansk firmanavn at bringe det amerikanske skib »Ruby« med en ladning amerikansk hvede til tysk havn. Skibet blev standset i dansk havn.

p. t. Hals, 8/8 1915.

Kære Ven!

Jeg har længe haft en Fornemmelse af, at jeg skylder Dem et Brev; men om Fornemmelsen er rigtig, er jeg ikke ganske sikker paa. – Imidlertid – jeg driver den af herovre efter alle Kunstens Regler, og enten jeg nu har hørt noget fra Dem, siden De var i Nkbg. F eller ej, skal De dog have et Par Ord; gider De ikke læse dem ved Ankomsten, kan De – De gaar ikke Glip af nogen øjeblikkelig Nydelse eller Belæring – gemme dem til bedre Tider. – Jeg havde paa Deres Tilbagetur til Sverrig ventet at træffe Dem paa »Cosmopolite« i St. f. sad der i min Dør en Seddel med Oplysning om en »rasende Banken«, som jeg, der altsaa heraf ses at sove den gode Samvittigheds trygge Søvn, slet ikke havde hørt.

Iøvrigt opdager jeg nu, at jeg slet ingen Ting har at fortælle, Ferieoplevelserne er smaa og fattige; men da Moder¹⁾ aldrig vil rejse til os, maa vi holde her i Sommerferien, og Hals er, hvad angaar Mennesker, med hvem man kan faa en Passiar, der rækker en Smule ud over Dagen og Vejen, at sammenstille med – ja — undskyld — f. Ex. med de Trakter i Svenskens Land, hvor De søger den Fjærnhed fra denne Verden, som De saa meget længtes efter, og som jeg ser paany

har givet sig Udslag i en Artikel i »G.M²)«, en Artikel, jeg paa dette opløftende Sted endnu ikke har haft nogen Adgang til, men som jeg glæder mig til at læse, naar jeg med næste Uges Udgang vender tilbage til »Civilisationen«. Jeg har i Feriens Løb været rundt til Møder forskellige Steder i Landet, og skjønt jeg selv synes, at jeg har været meget fredsommelig, har jeg dog ved mine spagfærdige Udtalelser optændt en hellig Vrede hos de Radikale og deres – og vores allesamens – udmærkede Regering. Jeg ved ikke rigtig, hvad det er for en Følelse, der opfylder snart sagt hele dette udmærkede Parti –. I Flg. den nye Grundlov er Kongen »fredhellig«; men det synes som om Regeringen og dens Støtter mener sig at være det samme. Det mindste Ord om radikal Fortid og Nutid – straks er de paa Stikkerne. – Hvad er det dog for Nederdrægtigheder denne Person tillader sig? – Er Regeringens Opgave ikke mere end vanskelig nok i Forvejen –, skal den ikke være fri for chikanøse Bemærkninger? Er Zahle ikke vor Vimpel og Ballast? Har vi ikke givet *ham* radikale Stemmer? Væmmelige Person! – Herregud, hvilken forloren Højtidelighed! Jeg er knusende ligeglad –, de radikale Førere er ét, de radikale Vælgere noget andet, og det bliver dog næppe muligt at fastholde en radikal Kurs – paa Odenseprogrammets Grund – i Theorien, men praktisk optræde paa en hel anden Maade; »Kalifens Ord er Visdom«; om dem maa der ikke tales, og paa dem maa der ikke tvivles, og »Kalifen« er snart Zahle, snart Rode, og snart – Gud bedre det – Hr. Borgbjærg!

Havde vi blot ikke vor »sure« Ende i Venstre, den, hvorfra Kritiken og Benspænderiet i Tide og Utide udgaar, saa tror jeg, at saa vilde Jordbunden inden saa grumme lang Tid være tjenlig herhjemme til at bære en ny Venstrepolitik. Men »Surheden« har vi, det kan ikke nægtes. Og til »den anden Side« i Venstre, den hvortil der fries, ja – til den maa man jo slutte sig; men dens Ledere: Klaus og Neergaard har jeg ingen Fidus til. Klaus er – med samt sit Grundlovskrus – gaaet til Bunds i Virakens og Taksigelsesernes Malstrøm, den sidste Tot Haar forsvandt fra Overfladen, da Zahle gjorde Afbigt for alt, han af slemt har sagt om Forliget og dets Mænd, og paa Fyns fede Jord udbragte et Leve for det største, denne havde frembragt: Klaus. – Og Neergaard – ja, han afviste Frieriet værdigt, skriver +³) i »Tiden«; men kan man stole paa hans Navigering, naar en Afgørelse skal træffes; og den Tid vil utvivlsomt komme, da de nuværende politiske Konstellationer næppe længer kan holdes i Live –, og hvad saa?

Nu – nok om dette! Jeg venter snart at høre en Smule fra Dem. – Min Kone er i Aalborg og besøger sin Moder⁴); jeg har været paa forskellige Smaarejser, sidst ved Hirtshals og Tannishus. Der var dejligt deroppe; men der fandtes ikke en eneste Udlænding – jo, paa Tannishus én Svensker. Folk holder sig hjemme, Blodbadet er tilstrække-

ligt. – Hvad skal Enden blive? De ved, hvorledes jeg ser paa vore sydlige Naboer og deres Andel i denne »Sværd«tids Forhistorie; men beundre dem, maa man. Der er ikke Ord, men Handling. I England er der Ord nok, men ingen Handling. – Skulde Kejser Wilhelm kunne besejre hele Verden? Adskilligt tyder derpaa. Sker dette, ja, saa tror jeg, at Smaafolkenes Tid er forbi, saa vil »Preusseriet« lægge sig med et knugende Tryk over alt og alle; – naa – selv om Verden er ved at være et Helvede, staar der dog ikke endnu skrevet over den, som over Dantes: Her lades Haabet ude!

I. A. Jensen⁵⁾ er draget til Vestfronten: . . .

De venligste Hilsner til Dem og hele Familien fra

Deres hengivne

Kragh.

¹⁾ Ane Johanne Kragh (1846-1928). Bosat i Hals. ²⁾ Gads danske Magasin 1914/15, s. 659. Kampen om Dardanellerne. ³⁾ Pseudonym for skribent i »Tiden«. ⁴⁾ Dorteia Schultz (1836-1918). ⁵⁾ J. A. Jensen (1862-1926). Redaktør af »Lolland-Falsters Venstreblade« (Nykjøbing Dagblad med aflæggere) 1903-14. Fælleskorrespondent til den radikale venstrepressen fra 1914.

Nykjøbing F, 9/9 1915.

Kære Redaktør!

Efter at jeg i Dag har faaet det andet Kort fra »Midnatssolens Land« er jeg af Farve som en Kamæleon, – rød af – ja – af Skam over, at jeg ikke fik skrevet til Narvik, og gul – brandgul – af den sureste Misundelse. Hvor storartet maatte en saadan Tur ikke være; det er netop Egne, som jeg altid har haft en brændende Lyst til at se. Men man skal baade have Tid og Penge, og selv om time is money, saa er det dog ikke nok med Tiden alene. Den har jeg forøvrigt haft nok af i Sommer. – Tak for »lappfamilien« –, meget malerisk inden Døre er der vel nok hos saadan en »family«, men noget synderlig hyggeligt Sted at være Gæst, er det dog sikkert ikke. Mit Kendskab til et saadant Telt med »Indhold« har jeg iøvrigt kun fra »Skansen« ved Stockholm.

Jeg havde tænkt paa at tage en Tur til Bornholm i den kommende Uge; men nu ser det ud til, at vi skal have Møder i Tinget i denne Uge og formentlig derefter sendes hjem. Bornholmsrejsen bliver saa næppe til noget denne Gang.

Politisk er her – siden jeg skrev til Dem sidst – intetsomhelst sket. Dagens Diskussion staar i Maximalprisernes og Udførselsforbudenes

Tegn. J. C. angriber – af et godt og »ærligt« Hjerter*) – hver Uge i »Tiden« og »Aalborg Amtstidende«. Og Ministrene giver Svar paa Tiltale paa Møder og i »Politiken«. – Gid Fanden have hele denne hyperagrariske Venstrepolitik med Fru Marie¹⁾), J. C., Pinstруп og P. Th.²⁾ i Spidsen. Den vil jage fra Venstre den sidste Husmand til Fordel for den Zahleske Faarefold. Ti Sagen er efter min Mening den, at der næppe er nogen anden Vej til at bremse en altfor lebendig Vindesyge end den at fastsætte Maximalpriser. Nu er der dog en nogenlunde rimelig Pris paa Svineaffaldsvarer, paa Flæsk og paa Brød; det kan den store Befolkning forstaa, og at det er Maximalprisen, der har virket, kan den ogsaa forstaa. Derimod vil den næppe kunne begribe, at Landbruget hylér op, som det gør, naar den ser de Priser, der tages hjem for den aldeles overvejende Del af Produktionen, som exporteres. Nogen rigtig Sangbund for Besværingerne over, at der er en billigere Pris paa Landbrugets Varer til Forbrug i Indlandet end paa Exportvarerne, tror jeg ikke kan fremskaffes. Og at Landbruget betaler en stor »Skat« gennem Forbudet mod fuldt ud at udnytte Konjuncturerne paa Verdensmarkedet, synes mig en noget »søgt« Paastand, ikke mindst, naar man ser, hvilke Priser der for Tiden daglig gives for Ejendomme her i Landet, – op til 3 à 4 Gange Ejendomsskyldvurderingen. – Et Par Forbud volder stor Staahej her, som De nok kan forstaa, naar De hører, at det er Bygudførselsforbudet og Sukkerdo.

Disse to Forbud vil for disse Egne betyde et Tab af mere end 2 Mill Kroner. Sonne³⁾) og jeg har gjort et Forsøg paa at faa hævet Forbudet mod, at dansk Byg maa anvendes til Bryggeribrug, men forgæves. Dansk Byg sælges for Tiden til c. 16 Kr. pr. Td., medens californisk Byg, som siges at være ringere end vort, indføres af Bryggerierne til 21 à 22 Kr. pr. Td. Maltforbruget udgør ca. 15 pct. af vor Bygproduktion, og det er, som De ved, særlig disse Egne, der leverer »Maltbyg«. Naar der er Overflod af Foderstoffer her i Landet og al mulig Udsigt til, at Importen kan fortsættes uhindret, forstaaer man ikke et saadant Forbud; men Rode er foreløbig hverken til at hugge eller stikke i, han dækker sig bag Prisreguleringskommission og raadgivende Landbokommission, og vel er vi alle Jyder for Vor-Herre, men ikke for disse Kommissioner.

Og hvad Sukkeret angaar, har vi jo en betydelig Overskudsproduktion, saavidt jeg husker c. 60 Mill. kg. ifjor, hvorfor der saa ikke maa ske Udførsel overhovedet – den kunde jo da begrænses – er ikke helt til at forstaa. Somme mener, at »De danske Sukkerfabrikker« gennem Forbudets Opretholdelse fuldstændig kan tage Livet af »Vestsjælland«⁴⁾), og det er maaske ikke helt umuligt, at der ligger Hunden

*) I Henh. til Devisen af Klods-Hans forleden! »Det er en daarlig Fugl, der besudler sin egen Rede«, sagde J. C., han lod en Klat falde i Zahles!»

begravet. – Ak, ja – Jorden er en Jammerdal, men den flyder i visse Kredse herhjemme med Penge! Børsjobberiet drives efter en hidtil ukendt Maalestok, og der tjenes Penge som »Skidt« – aah! – Ja, det staar der jo nu. Jeg kender en Mand, der – som det hedder i det tekniske Sprog – »gik ind« i Spekulation (Dampskibe) med 4000 kr. Aug. 1915; nu har han tjent 20.000 kr. – Desværre – det er ikke mig!!

Og imens myrder man videre, det er jo ogsaa Basis for det hele. Paa Fred inden dette Aars Udgang tør man formodentlig slet ikke haabe, ja – maaske, og det er vel det sandsynligste – vil der gaa baade Aar og Dag, inden normale Forhold vender tilbage. Russerne sværger paa at ville holde ud til Sejren, naa – store Ord og fedt Flæsk o.s.v.; men nu er da Storfyrsten⁵⁾ jaget hen, hvor Peberet gror, det vil sige, til Kaukasus. Og Czaren selv som Generalissimus! Gud bedre det! Men det er vel ogsaa kun for udadtil at finde en Form for Storfyrstens Fjernelse; heldig har han jo heller ikke været. Den tyske Præstation er eminent; men hvor mange Menneskeliv mon Galizien og Polen har kostet? 747 engelske Ammunitionsfabrikker sorterer nu under Lloyd George, Japan laver Skyts og Ammunition til Rusland –, og alt dette skal Tyskerne vedblivende tage det op med, jeg tror, de maa knække sammen til sidst og – i Modsætning til Dem – jeg haaber det! Her hjemme er alt saare vel, siger Munch. Vi behøver ingen Krigsforsyningskommission. Og »Nationaltidende« bukker ærbødigt for Ministeren og siger: Undskyld! Og dog ved Gud og Hvermand, at vi har hverken Bøsser eller noget at komme i dem før til Februar næste Aar. Men alt sligt maa næppe tænkes, endsige siges – det er landsforræderisk Tale; men – desværre – det er sandt!

Blot alt maa gaa, som vi haaber og har Lov til at haabe, at vi maa forblive udenfor! Hvis ikke – ja, saa –! Saa gælder det blot om, om Benene er rappe nok til at løbe fra Ansvar! – Og vi deler det jo i Grunden alle! Ustandseligt gentager man for sig selv, at der næppe er Grund for os til at frygte Fremtiden, for vi faar Lov at blive i Ro, – det beroliger – – Samvittigheden hos dem, der endnu har nogen!

...

Deres hengivne

Kragh.

¹⁾ Marie Lassen (1864-1921). Udgiver af Aalborg Amtstidende. ²⁾ P. Th. Nielsen (1863-1916). Hypotekbankdirektør. Folketingsmand (venstre) 1898-1916. ³⁾ Ole Christian Saxtorph Sonne (1859-1941). Landstingsmand (løsgænger, frikonservativ) 1902-18. ⁴⁾ A/S Sukkerfabrikken Vestsjælland, Gjørlev. Oprettet 1912. ⁵⁾ Nikolaj Nikolajevitsch, russisk generalissimus til september 1915.

Nykøbing F, 4/6 1917.

Kære Ven!

Man skal være god ved »de umælende« – er man det, viser det en Side af Karakteren, som vækker berettiget Forventning om meget andet værdifuldt hos vedkommende. –

Og De er »god« ved »en umælende« – jeg tror forøvrigt ogsaa ved »de umælende« – –, – De forstaar da, at jeg venter meget af Dem –, og navnlig meget af Interesse om Deres Rejse¹⁾, som jeg antager har været lige saa interessant som lidet hyggelig. – Det er en almenmenneskelig Egenskab, at Sympatien vender sig mod den besejrede, – mon De ikke ogsaa er udrustet med denne Egenskab? Eller – for De ved jo nok, at jeg altid under Krigen har fundet Dem lidt vel langt ude til den ene Side – mon Rejsen i saa Henseende skulde have ført Dem endnu videre? – –, af Deres første Artikel i Berlingske fik man jo intet derom at vide.

Belgien og Tyskernes Optræden dér indtil Dato – det er for mig Dommen over – ikke det tyske Folk –, men over det hidtidige Regimente fra A til Ø. – Jeg haaber derfor paa en ny Verden efter Krigen, i hvilken Magtfordelingen ogsaa udadtil og navnlig i Tyskland bliver en anden.

Der tales og skrives saa meget om Freden – jeg tror, den er fjærn, hvis ikke afgørende Begivenheder i Tyskland fremkalder en helt ny Situation, men paa saadanne Begivenheder har man jo nu længe ventet og ventet forgæves. Ribot²⁾ har sikkert Ret i, at Freden ikke kan blive et enkelt Partis Sag. Socialisternes Stockholmer Kongres betragter jeg ikke som Duen med Fredens Olieblad, men udelukkende som en tarvelig Manøvre, hvis Hensigt er af ren og skær partipolitisk Karakter. Internationales uhyre Sammenbrud skal derigennem tilsløres, og for Masserne indenfor hvert enkelt af de krigsførende Stater skal, naar Freden en Gang kommer, og den maa jo komme, de socialdemokratiske Førere staa som dem, der har banet Vejen. Det er den store Humbug systematiseret.

Det var jo Vand paa Borgbjergs og Staunings Mølle, da de franske Socialdemokrater besluttede ogsaa at ville til Stockholm, – om de kommer der er vel endnu uvist, men Kongressen er jo i hvert Fald i den endelige Skikkelse bleven noget helt andet, end Tanken var, da Stauning og Borgbjerg gav den Tilslutning og drog i Leding for den. – Trods al Misbilligen indenfor baade Højre og Venstre blev jo Aktionen mod St.³⁾ indenfor Ministeriet til en Storm i et Glas Vand – –, Havde Rottbøll⁴⁾ og J. C. fastholdt Krav om Zahles Indgriben mod S., saa var vel Borgfreden bleven til en Valgkamp –, naa, den Ulykke tror jeg ikke vilde være stor; men mon Stauning ikke – noget tyder i hvert Fald derpaa – vil holde sig lidt mere i Skindet, end Tilfældet hidtil har været.

Jeg saa forleden i Snapstinget hele den tyske Delegation med Scheidemann⁵⁾ i Spidsen, og igaar havde »Socialdemokraten« et Billede, taget paa Bladets Kontor, fremstillende vore egne »Langskæg« i broderlig pøle mèle med de tyske. Hvis dette Billede kunde finde Vej til engelsk og tysk Presse, vil det sikkert der styrke Tilliden til vore ubetingede neutrale Følelser og til vor absolutte og ligelige neutrale Optræden og derigennem lette Gennemførelsen af de vanskelige Hverv⁶⁾ i London og Paris, som D'Hrr., der rejser paa Tirsdag har paataget sig. – Ja – Gud bedre det! – Men vi tier jo, og »den, der tier, samtykker!« – Jeg har en klar Følelse af, at der burde ikke ties, men – – –.

...

Faar De Tid en Dag, lad mig saa høre en Smule fra Dem, som siger lidt mere end Goddag og Farvel.

De venligste Hilsner til Dem begge

fra Deres hengivne

Kragh.

Kommer De hertil i Terminen?

¹⁾ Reventlow opholdt sig efter indbydelse i 1917 først ved den tyske, senere ved den engelske front. ²⁾ *Alexandre Ribot* (1842-1923). Fransk statsmand. En tid finansminister og førsteminister under 1ste verdenskrig. ³⁾ I den såkaldte Stockholmkongres 1917 søgte man at samle de socialistiske partier (samt det russiske bolshevikparti) om en fredsaktion. Konferencen blev angrebet i pressen som unneutral. De borgerlige kontrolministre J. C. Christensen og Chr. Rottbøll ville en tid træde tilbage, såfremt Stauning, der havde deltaget i forberedelsen af konferencen, ikke blev udskiftet som kontrolminister. ⁴⁾ *Christian Rottbøll* (1854-1928). Landstingsmand (højre, konservativ løsgænger) 1894-1920. Kontrolminister i ministeriet Zahle 1916-18. ⁵⁾ *Philipp Scheidemann* (1865-1939). Tysk socialdemokratisk politiker, senere minister. ⁶⁾ Det drejer sig om den danske handelsdelegation, der under ledelse af H. N. Andersen i juni 1917 forhandlede med regeringerne i Berlin, London og Paris om Danmarks handelsforhold.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetsadjunkt, cand. mag. H. P. Clausen, arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, lektor, dr. phil. Jørgen Hæstrup, sekretær, mag. art. Klaus Kjølsten, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, professor, dr. theol. P. G. Lindhardt, arkivar, cand. mag. Ole Karup Pedersen, arkivar, mag. art. Knud Prange, arkivar, mag. art. V. Sjøqvist og statskonsulent, dr. phil. Roar Skovmand.

Allan Mohlin: Kristoffer II av Danmark. Förra delen: Välmaktstiden. (Gleerup, Lund 1960) 496 s.

Det foreliggende værk er planlagt til at skulle omfatte to bind, og den nu udkomne første del skildrer Kristoffers liv fra faderens mord 1286 til strax før hans afsættelse i 1326. Behandlingen af kongens udenrigspolitik er dog kun ført frem til 1322, de følgende år samt oprøret i 1326 vil blive behandlet i anden del. Det er en umådelig grundig bog, Allan Mohlin har skrevet. Allerede fortegnelsen over kilder og litteratur fylder 26 sider og fremstillingen ledsages af ikke mindre end 2500 noter. Forfatteren udviser et helt utroligt kendskab til – ikke blot dansk og svensk – men også nordtysk historisk og topografisk litteratur, og bogen giver på mange områder langt flere oplysninger end titlen lover. Det kan desværre ikke undgas, at dette forhold i nogen grad tynger fremstillingen og slører værkets hovedlinjer. Den solide dokumentation, der præger bogen, overdrives undertiden. Der er næppe nogen der vil bestride, at Erik Klipping blev myrdet i Finderup, man havde ikke behøvet en note om hvad ni forskellige kilder oplyser om den sag. Forfatteren opridser tit baggrunden for de begivenheder han skildrer, men man føler undertiden at baggrunden tager magten fra begivenhederne. 1298 fejrede den romerske konge, Albrecht I, overtage-

sen af regeringen ved at samle en række fyrster til et møde i Nürnberg. Eftersom også Kristoffer deltog i mødet skildrer Mohlin de foregående 8 års magtkamp i Tyskland mellem Albrecht og Adolf af Nassau. Om det afsluttende slag mellem disse to tronprætendenter hedder det dog, at der ikke kan blive tale om at redegøre for slagets forløb – omend man får genfortalt en anekdote om, hvad ærkebispens af Mainz sagde, da han efter slaget så Adolfs plyndrede lig. Denne forhistorie fylder ti sider, og det føles derfor noget magert, når der konkluderes: »Kristoffers besök i Nürnberg fick inte genast några storpolitiska följder. Under de närmast följande åren kan intet märkligt iakttagas i förhållandat mellan Danmark och det romerska riket« (s. 85 f).

1319 døde markgreve Valdemar af Brandenburg som den sidste af sin slægt. Det gav anledning til mange diplomatiske og militære forviklinger, som også Kristoffer tog del i, men før det kan ske, orienteres man på 30 sider om forholdene i Nordtyskland.

Grellest virker dog denne brede fremstillingsmåde i det vigtige afsnit om angrebet på Skåne 1322-23. Forfatteren bruger 55 sider til at skildre indre forhold i Sverige, som ikke har nogen særlig relevans for Kristoffer; selve angrebet gøres af på 2 sider, hvorpå følger 9 sider om indre svenske forhold. Når dette afsnit er svulmet uforholdsmæssigt stærkt op, skyldes det nok, at forfatteren tillæg-

ger angrebet urimelig stor betydning – et forhold jeg vil vende tilbage til.

Bogen er inddelt i fire hovedafsnit: Tiden før Kristoffers tronbestigelse, knap 200 sider, Kristoffers inden- og udenrigspolitik 1320-22, godt 150 sider, Knud Porses angreb på Skåne, knap 70 sider og Kristoffers indenrigspolitik 1323-26, godt 40 sider.

Et centralt punkt i første afsnit er Kristoffers fængsling af ærkebisp Jens Grand. Centralt, ikke blot fordi det er den første vigtige begivenhed Kristoffer er indblandet i, men også centralt, fordi vurderingen af Kristoffers optræden og ansvar ved denne lejlighed får betydning for forfatterens syn på Kristoffers hele karakter og hans regering.

Den mest detaljerede kilde til denne begivenhed er fængselskrøniken, »som i mycket bär trovärdighetens prägel .. den är ytterst belysande för Kristoffers karaktär«. Krøniken beretter, hvorledes Kristoffer fængsler ærkebispem under falsk foregivende af at kongen vil tale med ham, hvorledes ærkebispem under brutale og ydmygende former føres til Søborg Slot og holdes fængslet der. Det er hele denne beretning, der er blevet dansk folkeeje gennem Ingemanns historiske roman. Forfatteren skriver: »Man tror på denne berättelse. Kristoffer var sådan. Med tiden utbildade han sig til en formlig expert på lögn och svek«. (Side 20). Synspunktet forekommer bagvendt. Man begynder ikke med at tro på en kilde, men med at undersøge om der er grund til at tro på den, og da er fængselskrøniken nok ikke helt så troværdig som forfatteren mener. Den er meget fjendtligt stemt mod Kristoffer, og den skildrer ærkebispens lidelser i fængslet i så stærke vendinger, at den af lutter iver for den gode sag kommer til at modsige sig selv. Ifølge krøniken anbragtes Jens Grand længst nede i fangetårnet, kun et sparsomt lys nåede ned til ham, og frisk luft manglede helt, og han

fik hverken øl eller »svagdricka« – vand var hans sædvanlige drik. Men samtidig beretter krøniken, at det både dryppede og regnede på fangen, og når fangevogterne hejsede maden ned til ham, spildte de ofte mad og øl på ham! Der kan således være god grund til at tvivle på, om det er helt rimeligt kun at bygge på fængselskrøniken, når man skal vurdere Kristoffers handling og karakter, dertil er den for partisk.

Det er givet, at det var den 17-årige Kristoffer, der foretog fængslingen af ærkebispem, men er ansvaret for handlingen også hans, eller stod hans kongelige broder Erik Menved, som også opholdt sig i Lund da fængslingen skete, bag Kristoffer? Forfatteren er ikke i tvivl. Det hedder, at Kristoffer handlede i Erik Menveds navn »trots att denne inte ens skall ha blivit underrättad om hans planer« (side 17). »Den som framst bär ansvaret för att han hölls kvar i fängelset var fortfarande Kristoffer. Det är t. o. m. osäkert om Erik Menved varit fullständigt underrättad om ärkebispens situation.« (Side 25). Fængslingen »bör ha fåt Erik Menved att fundera över om Kristoffer egentlig var någon god bror« og det antydes, at begivenheden kan have været medvirkende til, at det kom til åben konflikt mellem brødrene.

Hvad er nu kildegrundlaget for denne opfattelse? Sagen om Jens Grands fængsling endte for pavens domstol i Rom, og vi har bevaret parternes indlæg. Det fremgår heraf, at kongens prokurator hævdede, at Erik Menved ikke havde nogen del i fængslingen, han tror heller ikke, at kongen på forhånd var underrettet om den. Han hævder endvidere, at ærkebispem ikke er blevet så hårdt behandlet som påstået af denne (og som omtalt i fængselskrøniken). Mohlin mener ikke, at prokuratoren havde ret i sin sidste påstand, men altså derimod i de to første om ansvarets fordeling. Paven synes imidlertid at være kom-

met til et andet resultat. Mohlin skriver selv at »domen kom på så sätt enbart att drabba Erik Menved. Kristoffer slapp helt från skadestånd. Den enda olägenheten för honom blev bannet, som i och för sig var nog så kännbart« (side 101 f). Det kunne på forhånd synes mindre sandsynligt, at Erik Menved, som påstået, skulle have ladet sig skyde til side af Kristoffer, og prokuratorens ord må vurderes som det de er, indlæg i en retssag. Dersom skylden for fængslingen faldt på kongen, kunne man vente kongen bandlyst, landet belagt med interdikt og tynget af en stor skadeserstatning til kirken. Kunne ansvaret derimod lægges på Kristoffer, undgik man måske de to første af de nævnte straffe og skadeserstatningen ville formodentlig blive langt ringere. En sådan drejning af sagen ville være kongens eneste mulighed for at slippe nogenlunde helskindet fra processen, og den ville indebære åbenlyse fordele for riget. Denne tolkning forekommer rimelig, og jeg kan derfor ikke se, at procesakterne beviser, eller overvejende sandsynliggør, at Kristoffer har ansvaret for fængslingen, og andre kilder til at fastlægge ansvaret findes næppe.

Som allerede omtalt, deler Mohlin Kristoffers regeringstid i to perioder 1320-22 og 1322-26. I den første periode »var förhållandet till kyrkan anmärkningsvärt gott. Han (Kristoffer) förrådda en strävan att stå väl med stormännen. Handfästningen sökte han iakttaga« (side 299). Men i den anden periode præges hans regering efterhånden af anarki, håndfästningen blev brudt, og i begyndelsen af 1326 »var Kristoffers position i Danmark så undergrävd att han inte kunde räkna med att rida ut en allvarlig utrikespolitisk kris.« (Side 457).

Det er vanskeligt at inddele en så kort regeringstid som sex år i perioder, ikke mindst i betragtning af, hvor få og tilfældigt overleverede kilderne er. For at man kan godtage en sådan de-

ling, må der derfor være en ret klar forskel på de to perioder, og der må navnlig kunne påvises en meget væsentlig årsag til den ændrede politiske udvikling. Denne årsag finder Mohlin i Knud Porses angreb på Skåne i vinteren 1322-23. I det store afsnit om dette angreb findes der imidlertid meget lidt om de militære begivenheder, man får endda det indtryk, at der egentlig ikke er sket ret meget. Den pågældende vinter blev nemlig usædvanlig hård, hvad der bidrog til »att förlama alla krigshandlingar« (side 405). Indre begivenheder i Sverige fik Knud Porse til at trække sig bort fra Skåne, og det skete »vid en tidpunkt, då kölden ännu inte släppt sitt förlamande grepp kring invasionshären i Skåne«. (Side 410). På denne baggrund bliver det lidt svært at se, hvorfor angrebet skulle bevirke så stor en ændring i Kristoffers styre.

Men hvorledes forholder det sig så med denne ændring? Det er rigtigt, at Kristoffer i sine første regeringsår synes at have overholdt sin håndfästning – i hvert fald så vidt de bevarede kilder fortæller. Om et væsentligt punkt tier kilderne dog. Kongen havde i håndfästningen måttet love hvert år at holde danehof (parlamentum) i Nyborg, men der findes intet spor af sådanne møder i Kristoffers første tre regeringsår. Mohlin skriver: »... att man inte gärna vill tro, att Kristoffer underlåtit att sammankalla hoffet«. (Side 281). Det lyder lidt af ønsketænkning. Det eneste »parlamentum« Kristoffer vides at have holdt var derimod i 1324, så på dette ikke uvæsentlige punkt støtter de bevarede kilder i hvert fald ikke teorien om et politisk omsving ved 1322-23.

Håndfästningen indeholdt forbud mod, at kongen optog nogen tysk i sit edsvorne råd. Dette overholdtes ikke. Mohlin skriver: »Den utveckling, som resulterade i att Kristoffer i ett avtal med Henrik av Mecklenburg

fick låna dennes män till vittnen, hade börjat med angreppet på Skåne.» (Side 431). 1324 indtog Detlev Wulf (der var hjemmehørende i egnen om Hamburg) en fremtrædende plads blandt kongens riddere. Han døde imidlertid kort efter, og hans optræden var, som Mohlin skriver, kun en episode. Næste gang man finder tyskere i kongens omgivelser er imidlertid så sent som 3. maj 1326 – kun en måned før kongens afsættelse. Det forekommer derfor, som om modsætningerne mellem de to perioder også her er trukket lovlig hårdt op. Mon ikke udviklingen er foregået mere jævnt end Mohlin tænker sig, og mon ikke Kristoffers indblanding i nordtyske forhold med deraf følgende økonomiske vanskeligheder, har været mere katastrofal for Kristoffer end Knud Porses angreb på Skåne?

Når disse indvendinger er anført, må det også nævnes, at Mohlins værker på en lang række punkter giver os øget viden om dansk historie i begyndelsen af 1300-tallet. Der er især grund til at fremhæve en udmærket redegørelse for Erik Menveds bortforleninger og bortpantninger, for Kristoffers privilegiepolitik og for statsfinansernes opbygning og skatternes størrelse fra Valdemar Sejrs tid og fremover. Forfatteren giver mange grundige og skarpsindige tolkninger, og han har først og sidst fremdraget et så uhyre kildestof, at bogen er en guldgrube for enhver, der arbejder med tidens historie, enten man kan slutte sig til forfatterens hovedsynspunkter eller ej.

Knud Prange

Den danske Kirkes Historie. Under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup (†). IV: Bjørn Kornerup: Det lærde Tidsrum 1536–1679. Urban Schrøder: Enevældens første Aar 1670–1700. (Gyldendal, 1959). 443 s.

Den store danske kirkehistorie, indledt for ti år siden med Hal Kochs

skildring af den ældre middelalder (anmeldt Jyske Samlinger I, s. 236 f.), omfatter nu fem af de otte bind, der er bebudet. Hermed er det attende og nittende århundrede behandlet (anmeldt Jy. Saml. III, s. 199 ff og IV s. 325), og dertil er føjet det sidst udkomne bind omhandlende tiden efter reformationen indtil år 1700. Efter planen skulle dr. Bjørn Kornerup have skrevet hele bindet, men døden afbrød hans arbejde i november 1957. Han nåede ikke at få tiden mellem 1670 og 1700 med i sin fremstilling, og Hal Koch bad derefter sognepræst Urban Schrøder i Varnæs afslutte bindet.

Det er naturligvis et tab, at bindet derved ikke er blevet en helhed, men læserne vil sikkert uden undtagelse påskønne, at Schrøder – som han selv udtrykker det i sit forord – »i Stedet for at forsøge at forsyne en meget dygtig Forskers Arbejde med en ikke saa dygtig »Hale« – har ydet et helt selvstændigt arbejde. Hans skildring, der må være blevet til inden for en meget kort frist, er så frisk og levende, at man gerne kunne have undt ham hele bindet. Han er en usædvanlig veloplagt historiefortæller, der har lettere ved at fængsle læseren end den videnskabeligt tungt-udrustede forgænger.

Dette må ikke forstås således, at dr. Kornerups fremstilling ikke hævder sig, – det gør den ved sin grundighed og klarhed, og man kan ikke andet end blive vemodig stemt ved tanken på det tab, dansk historieforskning har lidt ved dr. Kornerups alt for tidlige død. Man mærker, at denne vor lærdeste kirkehistoriker følte sig hjemme i det lærde tidsrum og forstod dets mennesker og problemer. Man påskønner, at han ikke – som Arup i sin Danmarkshistorie – bestandig snakker med selv, når tankegang og handlemåde opfordrer dertil. At Hans Poulsen Resen, den store hovedskikkelse i Ortodoksiens tidsalder, vurderes højere her end hos

Arup, er dog umiskendeligt. I det hele træder personerne i Kornerups fremstilling ikke frem i stærkt relief, men holdes i ave inden for det system, som omspændte dem. Kapitelinddelingen sker ikke efter hovedpersonerne, skønt det er skikkelser af format som Peder Palladius, Niels Hemmingsen, Resen, Jesper Brochmand, men efter kriterier som »Luthersk Nyordning«, »Filippismens Magtperiode«, »Ortodoksiens Storhedstid« og »Enevældens Statskirke«.

Af og til bruger Kornerup dog vendingen: »Det gør et forstemmende indtryk...« Det gælder således s. 193 under omtalen af Kloster-Lasse, jesuiten Laurits Nielsen, der ville forsøge at føre Danmark tilbage til moderkirkens skød. Det forstemmende var, mener forfatteren, »den Mangel paa Virkelighedsforstaaelse«, den begavede Kloster-Lasse røbede ved for alvor at tro, at han kunne bevæge kong Christian IV og hans mænd til at svigte den lutherske religion. En og anden læser kunne dog måske i modsætning hertil mene, at det ikke er forstemmende at se en mand kæmpe for en ærlig overbevisning, men at det forstemmende ligger i, at mænd som Christian IV og Hans Poulsen Resen uden skrupler undertrykte trosfriheden – i Luthers navn. Det må dog retfærdigvis indrømmes, at Kornerup ikke er blind for tidens snæverhed, – s. 255 siger han således, at »et aandeligt Politisystems Spændetrøje kom til at omslutte de enkeltes Livsførelse«. Alligevel står det klart, at Kornerup ser på tiden med sympatisk forståelse: »Den Tidsalder, som man haanligt har affejet som Protestantismens »Middelalder«, ejede sine aandelige Værdier og var trods jernhaard Intolerance og vidtdreven Skolastik Rammen om et bevæget indre Liv.« (S. 224). Men selv om lyssiderne fremhæves og den alvorligste skyggeside – heksejagten – fortønes, virker det billede, som Kornerup tegner, brutalt nok. Afsættelser, fængs-

linger, udvisninger af anderledes tænkende var øvrighedens våben mod kætteriet, ikke blot det katolske, også det »krypto-kalvinske« – et ord, der hos den tids rettroende har fået det til at løbe lige så koldt ned ad ryggen som betegnelsen »trotskister« hos de sande kommunister i vore dage.

I Urban Schrøders afsnit findes et lærerigt eksempel på den konflikt, der kunne opstå mellem rettroenheden og en anden af tidens strømninger, merkantilismen. S. 394 gøres der rede for kommercekollegiets forslag i 1672 om at åbne landet for kristne af andre konfessioner og for jøder, med den begrundelse, at »det fornemste og fast eneste Fundament til et Riges timelige Flor og Velstand bestaar i Mængden af Mennesker; og ... Religionens fri Øvelse jo er et kraftigt Middel til slikt at tilvejebringe«. Men over for dette argument hævder biskop Wandal, at ingen bør foretrække en timelig, jordisk fordel for et himmelsk og evigt Gode!

Det nye bind af kirkehistorien står i det hele på højde med de foregående. Sammenhængen med den almindelige samfundsudvikling er dog ikke så stærkt understreget som i de bind, der er skrevet af P.G. Lindhardt og Hal Koch. Og billedstoffet, der er skønsomt redigeret af den unge historiker Poul Koch, supplerer fremstillingen på et område, der er ladet i stikken af forfatterne: Kirkerummet.

Roar Skovmand.

Georg Nørregård: Efterkrigsår i dansk udenrigspolitik 1815–1824. (Gyldendal, 1960). 207 s.

Dr. Georg Nørregård er at finde blandt de ikke talrige danske historikere, der får noget fra hånden i bogform. Regelmæssigt med seks års mellemrum har han udgivet »Danmark og Wienerkongressen 1814–1815« (1948), »Freden i Kiel 1814« (1954)

og nu senest »Efterkrigsår i dansk udenrigspolitik 1815–1824« d. v. s. frem til året for udenrigsministeren Niels Rosenkrantz' død. I dobbelt forstand er bogen et opgør af boet efter begivenhederne, der førte til Danmarks afståelse af Norge; for det første indholdsmæssigt ved at lægge hovedvægten på en skildring af forhandlingerne om statsgældens deling, og for det andet for Dr. Nørregård personligt ved at føre sin trilogi til afslutning. Bogen peger således snarere bagud end fremad. Det er opmuntrende at se et værk ført til ende, selv om de emner, der nu senest er gjort til genstand for behandling, ikke kan forvente at påkalde samme interesse som de i tidligere bøger behandlede.

Forfatteren, der ikke har haft nogen tidligere samlet og mere indgående fremstilling at støtte sig til, har måttet gennemgå det hjemlige og udenlandske utrykte materiale. Vel ingen dansk historiker har læst så mange indberetninger og ordrer som Dr. Nørregård fra denne periode. Det har tydeligvis vist sig vanskeligt at finde en balance mellem den arbejdsindsats, som med rimelighed kan fordras, og emnets betydning. Et stort materiale er gravet frem ikke mindst fra det uhåndterlige arkiv fra Departementet for de udenrigske sager. Hvor mange arbejdstimer kunne ikke spares danske historikere, såfremt det danske udenrigsministeriums arkiv fra 1800-tallet havde haft et indexsystem svarende til, hvad der findes for det britiske udenrigsministeriums arkiv fra det nævnte århundrede.

Stilen er refererende – stedvis tung – og isprængt forfatterens konklusioner. Ved sit traditionelle stilapparat henfalder han ikke sjældent til selvfølgeligheder, f. eks. »Frankrigs repræsentanter (i København) var ligesom Østrigs skiftende« (s. 25) eller »Man (den politiske ledelse i København) var klar over, at det nu (efter 1815) ikke mere var Frankrig, som

var Europas ledende magt.« (s. 173). Datidens sprog løber forfatteren i pennen ved anvendelsen af moralbegebre til beskrivelse af politiske handlinger, f. eks. zar Alexanders »herteløshed« (s. 173). Den rammede personbeskrivelse er ikke Dr. Nørregårds force, f. eks. får læseren om Preussens gesandt i København at vide, at han var en »værdig og formfuldendt mand« – med kilde i en udtalelse fra den engelske gesandt.

Forfatterens evne til at skildre en konkret udenrigspolitisk sag kommer frem ved gennemgangen af forhandlingerne om den svenske konges forpligtelse til i henhold til Kiefredens art. 6 i sin egenskab af hersker over kongeriget Norge at overtage en del af det tidligere forenede dansk-norske monarkis statsgæld. Statsgældssagen er bogens tyngdepunkt og behandles indgående i flere kapitler, fordi denne sag anses for at være hovedemne for dansk udenrigspolitik i den pågældende periode og en overgang var i forgrunden i europæisk politik. Fremstillingen præciserer enkeltheder i de langvarige og besværlige forhandlinger, der først fandt sin afslutning i 1823. Den ikke overraskende konklusion er, at Norge slap billigt, og at man fra dansk side stillede sig tilfreds med et resultat, der i en fattig tid gav et omend ikke stort tilskud til statskassen, især fordi man fra dansk side overhovedet ikke havde ventet sig et positivt resultat. Det traktatmæssige resultat ved en konvention i 1819 med tillæg fra 1820 blev nået takket være indgriben fra russisk og engelsk side efter dansk ønske, der blev foranlediget ved – en let forklarlig – uvilje fra svensk side mod at opfylde traktaten. Stormagterne intervererede, fordi man ønskede et mellemværende bragt ud af verden, der var en følge af den fastlagte ordning for besiddelsesforholdene i Europa. I forbindelse med gældssagen blev andre dansk-norske mellemværender løst. En diploma-

tisk gevinst var for Danmark det svenske afkald på sundtolden og Nordhavsoerne (s. 77). Med afslutningen af gældssagen var det sidste alvorlige mellemværende Danmark-Sverige imellem bragt ud af verden og en anstødssten fjernet for en officiel forståelse. I forholdet til Norge tog man fra dansk side »afsked med broderfolket så honnet som muligt« (s. 100).

Anmelderen kan ikke slutte sig til forfatteren, når der trækkes en linie fra ordningen i gældsspørgsmålet til skandinavismen i 1840'erne, som »et udtryk for den gode forståelse mellem parterne« (s. 108-109). Der finder en sammenblanding sted af relationerne på officielt og uofficielt plan. Der må skelnes mellem de officielle relationer de to landes regeringer imellem og skandinavismen. På officielt plan kan der trækkes en linie markeret ved konventionen i 1819, handelstraktaten i 1826 og til et interessefællesskab ved et dansk-svensk samarbejde på regeringsplan ved et forsøg på en fælles nordisk neutralitetspolitik i 1833-1834 og atter i 1840 under stormagtskonflikterne. Disse officielle kontakter var udpræget interessebestemte. Dansk-svensk mistillid og gammelt nag gjorde sig vedvarende gældende mellem Frederik 6 og Carl Johan. En anden udviklingslinie er skandinavismen, der tog sit udgangspunkt uden for kredsen af de styrende. Fra officiel side tog man som bekendt afstand fra denne bevægelse, i Sverige ved cirkulæret fra 1837 og i Danmark ved lignende afvisende udtalelser.

Det er i denne forbindelse interessant, at Dr. Nørregård refererer en ordre fra 1817 til den russiske gesandt i København, der beskæftiger sig med muligheden af et officielt dansk-svensk samarbejde, hvad man ikke gerne så indledet i Skt. Petersburg (s. 174). Et lignende synspunkt kom til orde i russisk diplomatisk korrespondance fra tiden 1830-1848.

Hvis dette synspunkt var fundamentalt i russisk politik over for de to nordiske lande – hvad sandsynligheden taler for – må den logiske konsekvens være et russisk ønske om at holde gældssagen gående i 1817 – og ikke at få den afsluttet.

Den foreliggende bog tilfredsstillende ikke læseren, der tager sit udgangspunkt i bogens titel. Hvor man ventede at finde en oversigt over dansk udenrigspolitik, får man en epilog til forfatterens tidligere bøger påhæftet korte kapitler angående andre emner, hvoraf de vigtigste er forholdet til stormagterne – til forbundsdagen i Frankfurt og dertil knyttede problemer samt handel og søfart.

Et enkelt kort kapitel (s. 173 f) omhandler de store linier i dansk udenrigspolitik. Basis for den formulerede danske udenrigspolitik kommer ifølge det fremlagte materiale til udtryk i en ordre fra 1821 til den nye danske gesandt i London og omtaler det danske styres ønske om bevarelse af koalitionen mellem stormagterne til sikring af fredens bevarelse. Ganske lignende synspunkter finder man i ordrer fra 1830'erne til gesandter. Sagen er klar nok: Kernen er Danmarks stilling mellem Rusland og England – og problemerne skulle melde sig i udenrigs- såvel som i indenrigspolitisk henseende i samme takt, som der opstod kriser mellem de to stormagter. Så længe forholdet mellem de to stater var tåleligt, var problemerne for dansk udenrigspolitik kun af mindre størrelsesorden. Senere under konflikterne i 1833-1834 og i 1840 blev det anderledes. Allerede i den i bogen behandlede periode antydes det interessante spørgsmål, som i tiden 1830-1848 kan formuleres som den officielle danske udenrigspolitik bl. a. i forholdet til Rusland i relation til den liberale opinions udenrigspolitiske ideologi, (trykkefrihedsspørgsmålet, skandinavisme etc.). Anmelderen ville gerne vide mere om »stemningen i de dannede klasser« i

Danmark til de europæiske begivenheder vis-a-vis den officielle udenrigspolitik.

Relationen mellem monarkiets ydre og indre politik kommer klarest frem i forfatterens interessante kapitler, der omhandler forbundsdagen i Frankfurt og den holstenske forfatningssag, hvori Slesvig allerede på dette tidlige tidspunkt blev involveret. Man får et indtryk af, at man fra dansk officiel side tilstræbte kun at knytte sig til forbundsdagen i Frankfurt som »sleeping partner«. Tilknytningen var øjensynlig for den danske ledelse nødvendig – men kun i begrænset omfang ønskelig – og søgtes begrænset til et minimum. Det fremgår af dansk standpunkttagen i flere spørgsmål: Den danske repræsentant havde klar ordre til at søge medlemsstaternes indblanden i enkeltstaters indre forhold begrænset mest muligt – man tillod gesandten stor selvstændighed i småsager – man tilstræbte begrænsning og så vidt muligt selvstændighed for monarkiets troppekontingent til forbundshæren. Årsagen er at søge i forbundsaktens art. 13 i forbindelse med det holstenske ridderskabs m. m. forsøg på at udnytte bestemmelsen politisk. Når forfatteren herefter som afslutning på sit afsnit om de i forbindelse med Holsten opståede udenrigspolitiske spørgsmål med følgende vendinger fremsætter en brudteori, har anmelderen svært ved at følge ham. Det hedder: »Medens Danmarks udenrigspolitik i århundreder fortrinsvis havde drejet sig om forholdet til Sverige, blev det fra nu af forholdet til Tyskland, som blev det mest fremtrædende og det vanskeligste. Selv om årene 1822–23 officielt var fredsår, så medførte de dog en meget væsentlig frontændring i Danmark« (s. 155). Hertil kan for det første bemærkes, at anmelderen ikke er bekendt med »et Tysklands« eksistens i 1822–1823; for det andet øjnes ikke det materiale, der specielt lader mo-

tivere en frontændrings fastsættelse til det nævnte tidspunkt, og for det tredje hedder det s. 183 i forbindelse med Rosenkrantz's død i 1824 »Som det foran er omtalt, var det lykkedes at afvikle de alvorligste stridspunkter i forholdet til Sverige, og endnu var det 19. århundredes udenrigspolitiske hovedproblem, forholdet til Tyskland, ikke skudt frem, selv om spirene dertil kunne spores«.

Dr. Nørregård bevæger sig inden for de rammer af traditionel dansk udenrigspolitisk historieskrivning, som E. Holm lagde grunden til. Man finder således foruden den diplomatiske historie på højeste officielle plan korte afsnit om henholdsvis handel og søfart samt diplomatiet. Der foreligger ikke en fremstilling på bredere basis efter eksempelvis fransk forbillede (*Histoire des Relations Internationales*, ed. P. Renouvin), hvor udtrykket »relations internationales« tages i videste forstand som »toutes les relations concevables entre états ou nations« herunder demografiske, økonomiske, diplomatiske og kulturelle forbindelser. Man ville gerne vide mere f. eks. om forbindelserne mellem Danmark-Norge efter 1815 såvel på samhandelens som på de kulturelle forbindelsers område – ganske uanset om den officielle danske udenrigsledelse søgte eller ikke søgte udenrigshandelen fremmet.

Afsnittet om diplomatiet viser sig at være en gennemgang af bl. a. det danske udenrigsstyre på højeste og administrativt plan. Noget væsentlig nyt til belysning af Frederik 6 – lederen af dansk udenrigspolitik – bringes ikke, og kongen får (som sædvanlig) en ganske hård medfart (s. 183). Udenrigsdepartementet affærdiges på en enkelt linie med en bemærkning om, at der ikke her fandtes gode hjælpere (s. 13). Skildringen af N. Rosenkrantz efterlader hos anmelderen et indtryk af en habil embedsmand af gennemsnittet. Gerne ville man vide mere om teknikken i uden-

rigsstyret f. eks. kongens direkte forbindelser med gesandterne. Det er ikke rigtigt, at der i den omhandlede periode fandt et traditionsbrud sted i dansk diplomati, derved at »endnu spillede de holstenske adelige en fremtrædende rolle; men deres sønner beredte sig ikke til at blive deres efterfølgere« s. 22. I perioden 1830–1848 var omkring halvdelen af danske gesandter adelige fra Holsten bl. a. gesandterne på posterne i Skt. Petersburg og i Berlin, et forhold der kom til at spille en rolle i årene før 1848.

Klaus Kjølsten.

Aage Friis et Poul Bagge: L'Europe, le Danemark et le Schleswig du Nord. Actes et lettres provenant d'archives étrangères pour servir à l'histoire de la politique extérieure du Danemark après la paix de Vienne 1864–1879. Tome IV du 1er février 1879 au décembre 1879. (Munksgaard, 1959). 624 a.

Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark. En historisk Fremstilling. 4. Bind. Efter Forfatterens død afsluttet og udgivet af Poul Bagge. (Munksgaard, 1959). 522 s.

Så nåede da efter 40 års forløb det store værk om det nordslesvigske spørgsmål i årene 1865 til 1879 til vejs ende takket være professor Bagge, der efter professor Aage Friis' testamentariske ønske har påtaget sig det ingenlunde taknemmelige arbejde at udsende det sidste bind akter fra fremmede landes arkiver samt fuldføre den historiske fremstilling.

Aktudgaven, der omfatter tiden fra 1. februar til 31. december 1879 og dermed de betydningsfulde begivenheder omkring artikel V.s ophævelse, afslutter den serie af fremmede akter og breve, som Friis begyndte at udsende i 1939, og som i alt består af 4 bind på ikke mindre end 2.172 sider.

Hertil kommer så udgaven af danske akter, 5 bind plus register med i alt 3.212 sider; og for at fuldende billedet må også bogen om »Statsraadets Forhandlinger 1863–1879« på 447 sider tages med, d. v. s. over 5.800 sider akter, der omspænder det korte tidsrum af 15 år. Få lande og næppe nogen af de små kan opvise en lignende aktudgave om et enkelt udenrigspolitisk spørgsmål. Nu, da værket er afsluttet, er det ganske interessant at se tilbage på, hvorledes dette vældige arbejde er blevet til.

Det var i foråret 1919, da forhandlingerne om Nordslesvigs genforening stod på, at Aage Friis fik den i og for sig nærliggende tanke at udarbejde en udførlig fremstilling af den danske udenrigspolitik i det nordslesvigske spørgsmål fra Wienerfredens afslutning til den tysk-østrigske bekendtgørelse i februar 1879 om artikel V.s ophævelse, da bestræbelserne for en genforening måtte opgives. Hans første undersøgelse gjaldt »det danske Program for Nordslesvigs Genforening med Danmark 1866«. I april 1919 holdt han foredrag herom, og i juni s. å. lod han det trykke i »Tilskueren«. I løbet af efteråret 1919 forhandlede han med udenrigsministeriet om adgang til dettes arkiv, idet han skitserede sin arbejdsplan, der gik ud på, at han foruden en udførlig historisk fremstilling også skulle offentliggøre en samling af de vigtigste aktstykker, som fremstillingen byggede på. Foruden de officielle akter skulle tillige den halvofficielle korrespondance mellem grev Frijs, Vedel, Quaade og andre trykkes. Udgaven blev oprindeligt anslået til at omfatte 40–50 ark, og udenrigsministeriet imødekom ikke blot Friis' ønske om adgang til arkivet og ret til at offentliggøre akterne, men påtog sig også at skaffe de fornødne statsbevilninger til dækning af alle omkostninger ved at udsende denne aktudgave. Det tør siges, at sjældent er forhaandsberegninger i den grad slaet

fejl. Bind 1, der kom i 1921, omfattede alene 52 ark. En ny bevilling blev nødvendig til bind 2, der blev anslået til ligeledes at skulle omfatte ca. 50 ark. Til gengæld ville den komme til at indeholde de resterende danske akter *samt* udvalgte akter fra fremmede arkiver. Heller ikke denne beregning slog til. Der kom ikke et, men fire bind til, det sidste i 1946, og bortset fra ganske enkelte fremmede aktstykker indeholdt de kun danske akter. I slutningen af 1920'erne planlagde Friis at udsende de udenlandske akter i to særlige bind, der skulle udgives i fortsættelse af den danske aktudgave og betales af staten. Men nu blev der sagt stop, og efter langvarige og vanskelige forhandlinger endte det med, at Carlsbergfondet, der også bekostede udgivelsen af den historiske fremstilling, påtog sig at udgive de fremmede akter i en selvstændig serie. Det er denne serie, der nu er afsluttet med udsendelse i november 1959 af bind IV.

Denne »udviklingshistorie« fortæller ikke så lidt om den særegne personlighed, som professor Aage Friis var. Man kan ikke andet end beundre den utrættelige energi og ildhu, hvormed han fik indsamlet dette mægtige materiale fra danske og udenlandske arkiver, private som offentlige. Hans evne til at få mere eller mindre vrangvillige bevillingsmyndigheder til at punge ud med mange flere penge, end de nogensinde havde tænkt sig muligheden af, var formidabel. Det må i årenes løb have kostet et betydeligt slid og megen overtalelse at nå til dette resultat. Vanskelighederne må til tider have været så store, at mange forskere ville have resigneret og givet op. Det gjorde Friis ikke, og man kunne have undt ham, at han havde fået lov at opleve den personlige glæde at se værket fuldendt.

Sammen med de tyske aktudgaver om artikel V.s historie og Kriegers dagbøger – udgivelsen af sidstnævnte skyldtes også Friis (samt P. Munch

og Elise Koppel) – er nu alle faser i det nordslesvigske spørgsmål mellem 1865 og 1879 klarlagt. For dette tidsrum og dette specielle spørgsmål kan det trygt siges, at forskningen ikke vil være i stand til at bringe afgørende nyt stof frem. Kun her og der kan der blive tale om at korrigere og supplere visse enkeltheder.

Men når dette erkendes, så må det også siges, at udsendelsen af disse to mammutudgaver er resultatet af en beklagelig fejlvurdering af de historiske begivenheders relative betydning. Når alt kommer til alt, skete der i dansk udenrigspolitik mellem 1865 og 1879 intet, der i betydning kan sammenlignes med begivenhederne i årene 1848 til 1864. Hvor interessant krisen i juli-august 1870 end er, begrundes den næppe udsendelsen af en aktudgave. Hvad artikel V.s skæbne mellem 1866 og 1879 angår, stiller sagen sig noget anderledes. Den berømte artikel fik jo en ikke ringe betydning ikke mindst for nordslesvingerne, men paradoksalt nok mest efter at den var ophævet. Det kunne dog nok forsvares at udsende en aktudgave om artiklen, men udgaven kunne i så fald indskrænkes til at omfatte ca. 2 bind *inclusive* det udenlandske materiale. I stedet er det blevet til i alt 9 bind, og de meget store omkostninger ved at udsende disse må utvivlsomt indirekte have været til skade for andre historiske opgaver, der også kunne have krav på økonomisk støtte.

Det synes, som om stoffet fra første færd har taget magten fra Aage Friis, så at han i stedet for en kritisk udvælgelse har givet sig til at trykke rub og stub, stort og småt mellem hinanden. Dette gælder ikke mindst de udenlandske akter, hvor den tålmodige læser foruden mange interessante og vigtige ting også bliver holdt vidt og bredt underrettet om f.eks. hertugen af Cumberlands korrespondance med sin »theuerste Tante«, dronning Victoria, eller hvad

hertugen af Albany mener om situationen. I det nu udkomne fjerde bind er der også en del af den slags. Først og fremmest brevvekslingen mellem Oscar II, det danske kongehus og forskellige danske personer lige fra 1864 til 1879. Af disse breve er der kun nogle ganske få, der virkelig har betydning for emnet. Men nok om det. Når det nu engang ikke kan være anderledes, så er det i alt fald bedre, at aktudgaven er blevet afsluttet, end at den skulle komme til at stå som endnu en ufuldendt symfoni. Med al sin vidtløftighed rummer den – såvel som de danske akter – så meget betydningsfuldt stof, at dens værdi for historikerne er uomtvistelig. Og fjerde bind har den særlige fortjeneste at indeholde et udførligt register til alle fire bind. Foruden aktudgaven har professor Bagge også taget sig på at udgive det sidste bind af Friis' ikke helt fuldførte historiske fremstilling: »Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark«. Dette bind skildrer hovedsagelig begivenhederne i 1878 og 1879 med vægten lagt på situationen i februar-marts 1879 efter, at man i Berlin og Wien den 4. februar havde bekendtgjort ophævelsen af artikel V eller rettere den del af artiklen, der omhandlede nordslesvigernes eventuelle afstemning om deres tilhørsforhold. Lad det være sagt med det samme, at bindet har vundet betydeligt ved Bagges kritiske gennemgang af manuskriptet. Ganske vist har han i stor udstrækning følt sig bundet til at trykke det, således som det forelå ved Friis' død. Men han har dels i de omhyggeligt gennearbejdede noter dels i kapitlerne III, VI, VII og VIII samt i et tillæg kunnet fremsætte sine egne anskuelser, der ved deres sobre og forsigtige form adskiller sig behageligt fra Friis' ofte temmelig kategoriske standpunkter. Bagges fremstillingsform adskiller sig også derved, at han bearbejder kildematerialet, inden han bringer det videre, hvor Friis

ofte nøjedes med at bringe lange citater og referater fra aktudgaverne. Af særlig værdi forekommer kapitel II og »Tillægget« mig at være.

I kapitel III behandles det vigtige spørgsmål om Nordens stilling under en krig i Østersøen, hvor England, Rusland og muligvis Tyskland var de krigsførende magter. Her er på udmærket måde skildret de meningsforskelle, der bestod ikke blot mellem Danmark og Sverige-Norge, men også de uoverensstemmelser der fandtes inden for de pågældende landes udenrigsledelser. For Danmarks vedkommende var det især striden mellem Estrup og Vedel om den kurs, Danmark burde følge. Konseilspræsidenten var (ligesom Oscar II) stemt for at indlade sig i et snævert samarbejde med Tyskland, medens Vedel holdt igen for ikke at kompromittere Danmarks neutralitet og på længere sigt også dets suverænitet. Diskussionen kom ikke ud over det teoretiske stade, da krigsfaren hurtigt bortvejredes ved Berlinkongressens sammentræden i juni 1878. Episoden har dog ligefuldt sin store interesse, fordi den er et af de få tilfælde, man kender mellem 1870 og 1900, hvor det principielle spørgsmål om Danmarks stilling under en verdenskrig diskuteres på et realistisk grundlag fjernt fra alle ønskedrømme om evig og urørlig neutralitet.

I »Tillægget« gives en særdeles tiltrængt korrektion til Friis' skildring af den danske regerings reaktion på den tysk-østrigske bekendtgørelse om artikel V.s ophævelse. Selv om det ikke er muligt at være enig med forfatteren i alt, hvad der siges i denne fremstilling, så læses den med stort udbytte. Dels fordi den retter nogle åbenbare fejltagelser og viser, at problemet ikke er så enkelt og ligetil, som Friis' fremstilling lader formode, dels fordi den fremhæver, hvor ufuldstændigt og tvetydigt kildematerialet er, skønt det intet mangler i henseende til omfang.

Dette »Tillæg« til fjerde bind samt Friis' egen fremstilling (i tredje bind) af den udenrigspolitiske krise i Danmark i juli-august 1870 er efter min mening de lødigste dele i denne kæmpemæssige historiske fremstilling på over 1800 sider, og der kan være grund til at tro, at de vil beholde deres værdi.

V. Sjøqvist.

Oswald Hauser: Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 42. (Karl Wachholz Verlag, Neumünster 1960).

Med fuld ret kunne denne bog være kaldt »Germaniseringspolitikken i Nordslesvig 1864 til 1914«. Den behandler den preussiske forvaltning i provinsen Slesvig-Holsten, optantproblemet, den preussiske sprogpolitik og slotsforvaltningens forhold til den tyske forening for det nordlige Slesvig i den periode, da den preussiske stat med alle midler forsøgte at for tyske Nordslesvig. I et tillæg bringes en række dokumenter fra den preussiske administrations arkiver. Både behandlingen og offentliggørelsen af dokumenterne er højst fortjenstfuld. Professor Hauser tager ud fra vor tids demokratiske anskuelse afstand fra den preussiske germaniseringspolitik og tager et opgør med fortidens politik ud fra synspunkter, som man på dansk side kan anerkende og glæde sig over, fordi der derved åbnes en mulighed for at tale sammen om tingene.

De særlige problemer, som den preussiske administration var stillet over for i Sønderjylland, har forfatteren imidlertid sat ind i en bestemt teoretisk ramme, således at titlen tilsyneladende angiver et langt større og mere alment emne. Det kan behøve lidt forklaring. Den preussiske tradition er efter professor Hausers opfattelse præget af spændingen mellem

på den ene side autoritære, centralistiske og uniformistiske tendenser med militærmagten som en særlig karakteristisk faktor og på den anden side respekt for retsstatens regler, anerkendelse af borgernes ligestilling i forhold til forvaltningen og en nøgtern retfærdighedssans i behandlingen af sagerne og en iøjnefaldende ansvarsbevidsthed og pligtfølelse hos statens tjenere. Han støtter sig i udredningen af statsræsonens indhold til F. Meincke. Den nationale tanke derimod havde til formål hensynsløst at fremme rigets magtpolitiske stilling. I store træk var statsræsonen vigende og nationaltanken voksende i periodens løb. Statsræsonen var modererende, medens nationaltanken løb mere og mere grassat.

Man kan naturligvis lægge et sådant skema over tyske myndigheders forhold til de danske sønderjyder. Det virker imidlertid ikke synderligt organisk. Der var i den gamle preussiske tradition elementer nok, der kunne forklare den hårde hånds politik i Nordslesvig uden at gøre brug af den nationale tanke i den wilhelmske udformning. Der fandtes på den anden side også en national tysk tanke før denne tid. Den preussiske politik var hård fra første færd, og der er ikke forklaret ret meget ved at give den »nationale tanke« skylden for de mest skæmmende hårdheder. Forfatteren skriver f. eks: »Den nationale tanke betjente sig i sin bestræbelse for at slå igennem af en særlig metode, som næsten gjorde enhver modstand umulig, nemlig den moralske diskriminering«. Nej det er ikke »den nationale tanke«, der her er subjekt, men de mennesker, der forsøgte at opnå deres hensigt ved moralsk diskrimination. Det er næppe heller rigtigt, at der ikke kunne gøres modstand mod sådanne forsøg. Det var et spørgsmål om civil-courage, men den skortede det afgørende på. Man kan egentlig ikke påvise en udvikling i ligeløb fra mindre til større

hensynsløshed. Den preussiske politik i Nordslesvig fulgte i nogen måde en siksak kurs. Et skrappt regimente kunne forbigående afløses af et mildere og det igen af tiltagende undertrykkelse. Retsstaten holdt imidlertid stand, og de danske sønderjyders selvhævdelse mod administrationen forklares ikke mindst ved dette faktum. Svingningerne hang bl. a. sammen med skiftende udenrigspolitiske hensyn. Forfatteren giver et udmærket eksempel herpå ved omtalen af Bismarcks modererende holdning i 1888-89. Sådanne hensyn gjorde det i disse år ønskeligt at vise Danmark en smule høflighed. Men Bismarck kunne til andre tider både før og siden repræsentere hårdheden, hvad enten den så kunne motiveres med statsræson eller statens magtkrav, f.eks. imod unge, der var udvandret fra Sønderjylland for at undgå preussisk militærtjeneste. I 1882 anbefalede Bismarck hårdhed i disse tilfælde: »Ønsket om at vise hensynsfuldhed kan ikke være afgørende« skrev han, »regeringens forholdsregler må indrettes efter de politiske krav.« Dette forhold fortolker forfatteren med følgende ord: »Det var igen engang den ofte ubarmhjertigt hårdt virkende side af statsræsonen, som selvom den var tænkt ganske konservativt i dette tilfælde gik et stykke hånd i hånd med de nationale fordringer«. Eksemplet om sondring mellem statsræson og national tanke slår ikke rigtig til. Det føles som om stoffet er presset ind i en form, der ikke på naturlig vis lader det komme til sin ret. Denne kritiske bemærkning må imidlertid ikke tilsløre, at bogens indhold er yderst interessant, og at der her for første gang ud fra tyske forudsætninger meddeles en videnskabeligt underbygget fremstilling af denne periode i Sønderjyllands historie.

I skildringen af sprogforordningen af 1888, hvorved tysk blev eneherkende i samtlige skoler bortset fra 4 timers religion på dansk, reviderer

forfatteren den på tysk side gængse opfattelse, at generalsuperintendent Kaftan i god forstand adskilte sig væsentligt fra statsmyndighederne i denne sag. Kaftan har i sine erindringer kritiseret sprogforordningen, men når man går nærmere ind på problemerne er forskellen på hans og regeringens synspunkter ikke så stor; en hel del af forklaringen på Kaftans og med ham præsidenten for konsistoriets holdning ligger nok i det forhold, som forfatteren oplyser s. 116 at: »Begge var oprørt over, at hverken konsistorium eller generalsuperintendent, før offentliggørelsen, var blevet konsulteret angående en forordning, der tillige vedrørte den religiøse opdragelse.«

Ud fra en dansk forudsætning ville man med endnu større bestemthed bryde staven over den preussiske skolepolitik og over de forholdsregler, der tjente til at hindre forældrene i ad privat vej at råde bod på det skolen forsømte; med professor Hausers fremstilling er forskningen imidlertid kommet et godt skridt længere frem. Der vil forøvrigt kunne fremdrages endnu et stort materiale svarende til det af prof. Hauser meddelte, når engang det preussiske udenrigsministeriums arkiv, der ligger i østzonen bliver tilgængeligt. Forhåbentligt vil dette materiale engang blive behandlet også af danske forskere.

Troels Fink.

A. Svensson: *Redaktør J. Jessen. III. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, D.B.K. 1960). 399 s.*

Jens Jessen var fra 1882 til sin død i 1906 redaktør af Flensborg Avis og i sine sidste fire leveår tillige sønderjydernes repræsentant i den tyske rigsdag i Berlin. Redaktør A. Svensson har taget den store opgave op at give en levnedsskildring af denne

frygtløse forkæmper for danskhedens sag i Sønderjylland. I tre store bind foreligger den nu afsluttet. Alene i betragtning af forfatterens høje alder – han fylder om få måneder firs – må man med taknemmelighed anerkende den præstation, der ligger i, at værket er ført til ende.

De to foregående bind er tidligere anmeldt, men ved afslutningen kan der være anledning til at se på helheden. Man må først fremhæve den uhyre stofrigdom. Forfatteren har ikke skyet nogen ulejlighed for at samle materiale. Jessen selv har desværre kun efterladt sig såre få optegnelser, og der findes ikke mange breve fra hans hånd, og de, der findes, er af tilfældig karakter. Derimod er han hyppigt omtalt i andres breve, og det har fordret et stort og tålmodigt arbejde at gå de mange brevsamlinger igennem, og det er en krævende opgave at belyse brevene i den sammenhæng, hvorefter de er udsprunget, og det kan altid være diskutabelt, om alle relevante forhold er taget med for at nå til en afbalanceret vurdering af brevenes udsagn. Man har naturligvis Jessens egne artikler og det enorme kildestof, der ligger i selve »Flensborg Avis«, men det er møjsommeligt at slå vand af den klippe, som aviserne er, når man benytter dem i historisk øjemed.

Stoffet har ikke for alle deles vedkommende ligget klart og sigtet ved arbejdets begyndelse. En hel del er kommet til og er blevet benyttet efterhånden; det har medført, at der ved fremstillingen i de senere bind undertiden gribes tilbage til emner, der efter kronologien naturligt hørte hjemme i de tidligere og med det resultat, at værket føles mindre helstøbt; der stilles krav til læseren om aktivt medarbejde for at få det fulde udbytte af bogen, og det samme krav rejser sig tillige som følge af Svenssons metode og hans eget engagement.

Metoden er kendetegnet ved en ret

bred meddelelse af kildemateriale, medens konklusioner og kommentarer er ret kortfattede; og engagementet kan kendetegnes som en beundrende elevs forhold til en stor mester. Engagementet mærkes især i den ret omfattende plads, der i værkets to sidste bind ofres på forholdet mellem Jessen og H. P. Hanssen, og det spores, at forfatteren hørte til den kreds, der forholdt sig kritisk over for H. P. Hanssen også i årene efter Jessens død.

Efter anmelderens opfattelse fremtræder billedet af Jessen i for høj grad som resultat af en mandjævning med H. P. Hanssen. Det er muligt, at kommende generationer af historikere vil tage denne problematik op i større sammenhæng – der kan nemlig, hvad Svensson er opmærksom på, fremdrages yderligere materiale til belysning deraf – men det er også muligt, at kommende historikere vil anse det personlige modsætningsforhold som en detaille, for med så meget større energi at undersøge den historiske udvikling, hvor de divergerende opfattelser med hensyn til strategi og taktik naturligt hører hjemme; uenigheden gjaldt især taktikken, men den blev farvet af de personlige divergencer, og disse divergencer omfattede også andre end de to hovedpersoner.

Som det fremgår af tidligere bind, var Jessens forhold til Gustav Johannsen i lange perioder køligt, og som det fremgår af et kapitel i II. bind, var forholdet til A. D. Jørgensen ikke særlig godt, hvilket ikke på nogen måde udelukkede, at Jessen gav A. D. Jørgensens historiske forfatterskab sin ubetingede anerkendelse. H. P. Hanssen følte derimod A. D. Jørgensen som sin faderlige ven, og blandt alle, der i kongeriget interesserede sig for Sønderjylland, stod H. P. Hanssen ingen nærmere. Den tesis, som Svensson har opstillet i et tidligere bind og delvis opretholder i det foreliggende, at H. P. Hanssen var særlig af-

hængig af »københavnske radikale«, kan alene af denne grund ikke holde. H. P. Hanssen havde politiske venner i København både blandt højre- og venstrefolk, og vel at mærke venstrefolk af alle afskygninger.

Der var skarpe personlige modsætninger mellem de forskellige venstre-retninger. Det vil man få stærke indtryk af, når disse menneskers arkiver bliver mere kendt. Og der var også skarpe uoverensstemmelser mellem de venstrefolk, der interesserede sig for Sønderjylland; f. eks. kom H. V. Clausen og Johan Ottosen til at stå hinanden fjernt, ikke mindst i den såkaldte Krabbe-affære i 1901. (Folketingsmand Krabbe ville ikke tage afstand fra sin datter, fru Wildenradt Krabbe, der omkring 1900 med økonomisk støtte fra de tyske myndigheder redigerede bladet »Dannevirke«. Der blev rejst en heftig kampagne imod ham i forbindelse med folketingsvalget i 1901).

Jessens venner var ikke udelukkede, men fortrinsvis at finde blandt højrefolkene; men også i højrekredse var der modstridende synspunkter. En konservativ mand som Franz v. Jessen stod i årene før 1914 H. P. Hanssen nær, medens han i årene 1918–20 stillede sig i et skarpt modsætningsforhold til denne. Svensson finder Franz v. Jessens skildring af Jens Jessen og dennes forhold til H. P. Hanssen uensartet og ikke altid helt dækkende (s. 211). Uensartetheden hænger sikkert sammen med denne svingning, men i det portræt, Franz v. Jessen har tegnet af Jens Jessen i sine erindringer, er den oprindelige opfattelse fremherskende, og han siger f. eks. efter skildringen af et besøg hos redaktør Jessen i 1899: »Dengang som så ofte senere forlod jeg Jens Jessen med uro og sorg i sindet. Hvilken umage jeg end gjorde mig, ville det ikke lykkes mig at samstemme storheden i hans gerning med småligheden og ubarmhertigheden i hans karaktertræk«. (II s. 107).

Denne opfattelse udelukkede ikke, at Franz v. Jessen i sin karakteristik af H. P. Hanssen havde adskillige kritiske bemærkninger at gøre.

Jessen havde, som det anerkendtes fra alle sider, i sjældnen grad herredømme over sproget, og hans indsats gennem Flensborg Avis har H. P. Hanssen i en nekrolog kendetegnet som »en national bedrift, en af de største, der er øvet i Sønderjylland« (citeret hos Svensson III. s. 336). Jessens herredømme over sproget var forenet med et veludviklet talent for ironi og sarkasme, som han kunne gøre brug af, både over for modstandere i fjendens og i sin egen lejr. Hans kone havde ifølge Jessens eget udsagn et skarpt blik for dette. »Hun siger«, skrev han i et brev til landstingsmand Villars Lunn, der søgte at skabe en bedre forståelse mellem Jessen og H. P. Hanssen: »Du uddeler stiklerier og spydigheder, og når andre ikke kan gøre gengæld med samme mønt, så svarer de med grovheder«.

Der fandtes dog dem, der kunne give igen. Svensson beretter efter familietraditionen om en ung besøgende, til hvem Jessen skal have sagt »De er mere godmodig end god, og De er mere elskværdig end elskelig«, hvortil den unge mand replicerede: »Og De er mere ondskabsfuld end ond«. Denne side af Jessens væsen står i en særpræget kontrast til den overlegne styrke, hvormed han førte sine mange fejder mod de tyske myndigheder. Det fremgår af mange træk, at Jessen havde en stærk kaldsbevidsthed, og det var med megen myndighed, han tog standpunkt i politiske spørgsmål. Præsten Carsten Petersen har kaldt ham »en dommer i Israel«,... »Vi har kun kendt denne ene dommer, den ene Jens Jessen«.

Det er næppe tilfældigt, at Jens Jessens jævnbyrdige blandt danske pressemænd, Viggo Hørup, i nogle ungdomsoptegnelser skrev »Dommer, dommer skal jeg være«. Det var så lidt

som for Jessens vedkommende i den almindelige retsplejes mening. Det er nok et karakteristisk træk for den store journalist, at han anlægger sin egen målestok, når han optræder med en dommers myndighed i sine artikler. Trods skarpe politiske modsætninger ydede Jessen *journalisten* Hørup al respekt.

Hvad enten man vurderer Jessen ud fra den pressehistoriske eller den nationalhistoriske synsvinkel, rager hans personlighed op. Svensson har med sine tre bind ydet en værdifuld hjælp til alle dem, der drages enten af den fase i Sønderjyllands historie, som Jessen var med til at sætte et så stærkt præg på, eller af hans ejendommelige personlighed. Men den endelige dom er ikke fældet, og det bliver den vel aldrig; for der er det særlige ved historiens domstol, at ingen dom er endelig, der er evig appel.

Det kommer blot an på, om nye dommere vil melde sig, om de finder det umagen værd at tage disse personer og forhold op til ny behandling. Det er anmelderens håb, at der bestandig vil komme nye generationer af historikere, der vil gøre det. Ved afslutningen af det store trebindsværk om Jens Jessen skal der lyde en tak til forfatteren for den store indsats, han hermed har gjort.

Troels Fink.

P. Munch: Erindringer I. 1870-1909. Fra skole til folketing, III. 1909-1914. Indenrigsminister og Forsvarsminister. Redigeret af Poul Bagge under medvirken af Torben Damsholt og Erik Stig Jørgensen. (Nyt Nordisk Forlag, 1959-60.) 328 og 279 s.

P. Munch var en sjælden begavelse, men hans begavelse var snæver og hans menneskelige kontakter og interesser begrænsede. Inden for sin begrænsning udfoldede han initiativ og energi og fik derved en indflydelse i

dansk politik langt ud over det almindelige. Hvis man går til læsningen af de foreliggende bind i forventningen om at komme bag den kølige facade for at få klarhed over de engagementer, som bandt P. Munch til opgaver og personer, bliver man skuffet. Hans erindringer er omtrent lige så upersonlige som hans bidrag til Schultz' Danmarkshistorie. Men af de oplysninger, han meddeler, kan den omhyggelige læser nok komme personligheden lidt nærmere, end det hidtil har været muligt.

Formålet med den foreliggende anmeldelse af de to første bind er dels at fremdrage træk, der belyser mennesket P. Munch og dels at undersøge på hvilke felter de foreliggende dele af erindringsværket udvider kendskabet til periodens historie i almindelighed.

Fra en gymnasietid præget af et konservativt livssyn blev P. Munch i studenterårene grebet af en rationalisme, som han yderligere fik udbygget og udviklet under et studieophold i Frankrig i århundredets begyndelse. Han fik stærke indtryk af de kræfter, der søgte frigørelse fra kirkens og militarismens indflydelse, og som nærrede tillid til, at man ved oplysning og udbredelse af viden om samfundet og tilværelsen i det hele taget havde mulighed for at føre folkene frem mod lyset og skabe menneskeværdige forhold. Ved Københavns universitet repræsenterede i P. Munch's ungdom filosofen K. Kromann en sådan opfattelse. P. Munch gengiver den i et samtidigt brev med følgende ord: »Han troede på een eneste ting: den logiske tankes næsten uendelige magt til at reformere menneskene og hele deres natur, og denne tro er bestemmende for hele hans betragtning af pædagogikken«. Og så tilføjer memoireforfatteren P. Munch: »Det er mit indtryk, at man har ment, at jeg selv havde denne tro på den menneskelige tankes muligheder. Men det havde jeg

hverken den gang eller siden«. Der er ingen grund til at bestride den sidste påstand, men det er på den anden side let at forstå, hvorledes mange mennesker kunne få en sådan opfattelse af P. Munch. Når man læser erindringerens første bind støder man bestandig på udtryk, der underbygger antagelsen. Tidligt så P. Munch det som en opgave »at opdrage folket«. Den historiske videnskabs formål var at uddrage nyttig lære for nutid og fremtid. I Frankrig var han især optaget af den folkelige oplysningsbevægelse, som han gerne ville omplante til Danmark, og da han kom hjem fandt han i vide kredse forståelse for det nødvendige i at dygtiggøre folket og oprigtig iver for at skabe sig viden og forståelse. Højskolernes virksomhed så han i dette lys og ligeledes de mange foredragsforeninger, der virkede sammen med dem. Folkeskolens lærere tog deres part i dette oplysningsarbejde, fremhævede han. »Selv tørstede de efter kundskab og forståelse, rede til at bringe den videre«. I dette lys må man også se hans syn på akademikernes opgave. Et foredrag om venstre og socialdemokratiet i 1897 er i denne sammenhæng af særlig interesse. I foredraget delte han oppositionen imod højreregeringen i tre grupper: Det akademiske venstre, landbodemokratiet og socialdemokratiet. Han understregede meget stærkt det akademiske venstres betydning for begge de to andre grupper, så stærkt, at han som memoireforfatter må erkende, at der var rigelig megen akademisk selvfølelse deri. Han så akademikernes hovedfortrin deri, at de var fri for klasseinteresser, at de lededes af en rent logisk retfærdighedsfølelse, der havde ført dem til erkendelsen af alle folkegrupperes ligeret. Man kan godt forstå, at han tilbageskuende finder for meget akademisk selvfølelse i dette, men hertil er to ting at bemærke, for det første, at han i sin ungdom opfattede det akademiske venstre i sin

egen lignelse, og for det andet, at samtiden bedømte ham på grundlag af udtalelser som denne og mange andre lignende; og vel også ud fra en fornemmelse af, at P. Munch ikke havde det let ved at slutte sig nært til andre mennesker bortset fra en snæver vennekreds. P. Munch var klar over denne begrænsning. Han skriver i et brev til vennen J. P. Jacobsen kort efter århundredskiftet om sig selv, at han »i ret stort omfang savner den instinktmæssige samfølelse med andre, som er en så umådelig vigtig forudsætning for at påvirke dem«. Men det var altså for at kunne påvirke andre, han savnede samfølelse med dem.

Det er et gennemgående træk i talrige af disse udtalelser, at P. Munch følte det som et kald at meddele oplysning og viden, at påvirke andre, ud fra en følelse af værdien i nøgtern klar og logisk tænkning, men målet var at delagtiggøre de flest mulige i de værdier som kundskab, indsigt og viden repræsenterede, han ville gerne være med til at dygtiggøre folket, så det kunne udnytte demokratiets muligheder på bedste måde. Men han var ligesom selv utilgængelig for påvirkning efter at han een gang for alle havde fundet sit stade. I memoirerne finder man forklaringen på hans optræden og væsen, således som han selv opfattede sin udvikling, og ud fra de mål, han satte sig. Han kom oppe fra og ude fra, men utvivlsomt i følelsen af et kald. Andre der kun kendte ham efter hans optræden kunne karakterisere ham hårdt. En af dem var historikeren H. V. Clausen, der i politisk henseende hørte til venstre i almindelighed, ikke specielt til den radikale fløj. Han gav i 1897 i et brev til den sønderjyske politiker H. P. Hansen et billede af den unge P. Munch, som er overraskende kritisk, men som må ses i lyset af, at H. V. Clausen havde meget stærke sym- og antipatier. Både P. Munch og Aage Friis var ham i 1897 »æstetisk« imod.

»Munch med hans ophøjede kedsommelighed, en rigtig Robespierrenatur, der spanker om i selvtilfreds velbehagelighed, sværmende for klare og abstrakte tanker, uden al virkelig interesse for mennesker og forladt af alle muser og gratier, i stand til med stor suffisance at tale med om alt muligt, men uden selvkritik, uden ironi over for sig selv eller fænomenerne.« Der er noget af karrikaturen i disse bemærkninger, men der ligger realiteter til grund for vurderingen, og læsningen af erindringerne første bind giver forståelse for, hvorledes H. V. Clausen kunne komme til den opfattelse, som han i brevet til H. P. Hanssen har givet et så temperamentsfuldt udtryk for, men læsningen giver også indtryk af, hvorledes P. Munch bevidst søgte at skabe sig kontakter og etablere de forbindelser, der var en forudsætning for den politiske virksomhed, der drog ham mere end alt andet. Det er fortrinsvis i skildringen af hans ungdom og modningstiden, at P. Munch har lagt vægt på at omtale sin principielle indstilling til livets problemer; i skildringen af tiden fra 1903, da tidsskriftet »Det ny Århundrede« blev grundlagt, og P. Munch trådte aktivt frem inden for venstres radikale fløj, er det hans berøring med tidens almindelige politiske bestræbelser, der træder i forgrunden. P. Munch giver her meget lidt nyt; hans skildring afviger kun ganske lidt fra, hvad andre forfattere inden for det radikale venstre har oplyst. Man kan nok få indtryk af, at samarbejdet mellem P. Munch og Ove Rode var noget bærende i den radikale politik, og man kan se, at P. Munch ikke havde større tiltro til C. Th. Zahles politiske evner, men der savnes en indgående karakteristik af de mennesker, P. Munch måtte samarbejde med, og der findes ingen trang til at gøre op med tidligt indtagne standpunkter eller politisk betingede opfattelser. En sætning som: »Det er imidlertid min op-

fattelse nu, som det var dengang ...« er en meget karakteristisk vending. Skildringen af J. C. Christensen er ganske uden forståelse for denne politikers særpræg eller for de vanskeligheder han mødte, og så helt blottet for sympati. Bind 2 rummer en rolig og afvejet beretning om en fase i dansk politiks historie. I denne jævne strøm sker der dog et stykke inde i 2. bind et brud, takket være en række indskud af samtidige optegnelser. Fra kapitlet om ministerkrisen i 1913, da P. Munch blev forsvarsminister skifter »optegnelser« og »erindringer«. Som kildestof er »optegnelserne« langt de interessanteste, og her er igen forholdet til Christian X det der særlig falder i øjnene. Kongens personlighed og hans stillingtagen til politiske problemer har hidtil været behandlet med naturlig diskretion; men som tiden går, vil historikernes opmærksomhed naturligt rettes også mod kongen. Samarbejdet mellem kongen og den principielt antimilitaristiske forsvarsminister måtte fremkalde vanskeligheder. P. Munch har gjort notater om en række besværlige forhandlinger, hvor kongen repræsenterede de ledende officerers opfattelse og søgte at sætte den igennem imod forsvarsministeren; men til gengæld kom forsvarsministeren og kongen til at stå sammen i krisen ved krigsudbruddet i 1914.

Selve krigsudbruddet i 1914 karakteriserer P. Munch som det store vendepunkt i menneskehedens historie. Et vendepunkt var det naturligvis, men de store dimensioner, som P. Munch tillægger det, skyldes vel også, at det gav et afgørende stød til hans egen grundopfattelse. »Indtil da kunne jeg virke med håb om, at arbejdet kunne lykkes, at fremgang kunne gennemføres, fra da af blev det opgaven at afværge eller dog begrænse ulykker«. Erindringerne er skrevet under anden verdenskrig, og ud fra denne tids indtryk skrev han om denne nye katastrofe, at den »har man-

gedoblet faren for, at menneskeheden fra det kulturens højdepunkt, hvortil den var nået, varigt skal synke tilbage til de værste mørketiders barbari og råhed«. I 1914 faldt ligesom præmierne for P. Munch's grundopfattelse, men han ændrede den ikke af den grund. På den anden side viste han i de vanskelige augustdage 1914 klarhed og handlekraft. Han har i anden sammenhæng skildret augustdagene. Af nyt, der er kommet til, fæstner man sig især ved det indtryk, at Zahle mistede grebet om situationen. Det tyske krav den 5. august om, at Storebælt skulle spærres med miner, fremkaldte en række drøftelser mellem ministre indbyrdes, mellem dem og de militære ledere og med partilederne. Da mødet med partiformændene var forbi, var Zahle meget i tvivl, om minerne skulle lægges ud eller ej, Rode ligeså, P. Munch mente man burde udlægge dem og ligeså mente Hassing Jørgensen. Ministrene tog af sted til kongen uden fast plan. De ventede at finde samme synspunkter hos ham som hos partiformændene, og indtrykket var nærmest, at ministeriet ikke kunne tage ansvaret for at spærre Storebælt. Zahle fremsatte dette synspunkt over for kongen. P. Munch gjorde herom følgende notat: »han sagde det imidlertid besynderlig absolut, åbenbart træt og ikke klar over, hvad han sagde og tilsigtede, flere gange modsagde han sig selv«. Derpå refererede han videre: »Kongen greb nu imidlertid ind stærkt nervøs. Han måtte ønske, at vi ikke nu drog tyskerne over os; vi måtte svare ja, så fik vi pusterum, ellers kunne tyskerne angribe os straks o.s.v. Fra forskellige ministre blev der derpå givet tilslutning til tanken om at miner skulle udlægges i Storebælt og P. Munch konkluderede: »Det kan ikke nægtes, at kongens holdning denne dag fik megen betydning for resultatet. Havde hans standpunkt været det modsatte, er det nok sandsynligt, at det

var blevet resultatet, at vi havde nægtet mineudlægningen, og at ministeriet derpå var gået af«. Så kategorisk har kongens andel i afgørelsen 1914 ikke været karakteriseret tidligere. I de kommende bind vil man forhåbentlig få endnu flere af de oprigtige og umiddelbare oplysninger, som optegnelserne rummer, og som i videnskabelig henseende er det værdifuldeste i de hidtil foreliggende bind.

Troels Fink

L. Bindsløv Frederiksen: Pressen under besættelsen. Hovedtræk af den danske dagspresses vilkaar og virke i perioden 1940-45. (Universitetsforlaget i Aarhus, 1960). 551 s.

I forordet til sit værk, »Pressen under besættelsen«, skriver magister Bindsløv Frederiksen: »Den optimisme, hvormed jeg fra første færd gik i gang med opgaven, viste sig ganske ubegrundet. Problemerne var mere komplicerede end forudset, mere omfattende og talrigere. Materialets omfang var overvældende, dets art og kildeværdi yderst varierende .. Jeg gør mig dog ingen illusioner om, at den løsning, bogen repræsenterer, skulle være den eneste mulige«.

Det er lidt vanskeligt at forstaa B. F.'s forhaandsillusioner overfor en opgave af denne art. Paa forhaand maatte det netop forekomme at være en næsten ufremkommelig opgave at gennemarbejde, overse, placere og vurdere det enorme stof, som 5 begivenhedsmættede besættelsesaar aflejrerede: I selve bladene, i udenrigsministeriets pressebureau, i pressenævnet, i de omfattende kildesamlinger til disse aars historie og i den betydelige litteratur, der nødvendigvis maatte inddrages i undersøgelsen, fordi baggrunden for pressearbejdet – udenrigsk som indenrigsk – hele tiden maatte trækkes op. Og hertil kom-

mer saa den opgave at samarbejde stoffet i overskuelig og læselig form.

Netop derfor er det ikke gørligt at lægge vægt paa B. F.'s beskedne bemærkning om, at bogen ikke repræsenterer den eneste mulige løsning. Selvfølgelig ikke – men dette er helt uden betydning overfor den kendsgerning, at nu foreligger der en løsning. Med B. F.'s værk ejer vi en grundlæggende undersøgelse, ført igennem for hele besættelsestidens vedkommende, af den vitale del af det danske samfundsmaskineri, som pressen – herunder pressens radioavis – repræsenterer. Bogen vil blive staaende som et hovedværk til disse aars historie. Den belyser ikke alene den presse, den direkte har til formaal at skildre, men den kaster lys over tiden som helhed, begivenheder, stemninger og ideer, opfattelser og meningsbrydninger og de vilkaar, besættelsen medførte for alt og alle. Dette gør bogen, uanset at B. F. nøgternt og sikkert ikke uden en vis resignation skarpt holder sig til, hvad han selv har afgrænset som sin centrale opgave: En stort set refererende skildring af pressens vilkaar, og dens reaktioner igennem besættelsestidens skiftende faser og situationer.

At der ved defineringen af opgaven har været tale om en vis resignation, fremhæver forfatteren selv i det afsluttende kapitel, »Problemer og principper«, hvor han kort og koncist gør rede for materiale, metode og opgavens omfang, begrænsning og disposition. Han fremhæver, at han f. eks. har maattet afstaa fra en nærmere behandling af de enkelte pressefolk og præciserer, at han har maattet samle skildringen om de væsentlige situationer og udelade stof, som maaske af andre vil kunne bedømmes som mere væsentligt.

Det bør overfor denne reservation slaas fast, dels at B. F.'s styrke netop har været den, at han har haft evne til at koncentrere undersøgelse og skildring og fastholde koncentrationen

under udarbejdelsen, dels at hans valg af stof netop forekommer indlysende centralt. Uden den første forudsætning var forfatter og bog »druknede« i stofmængden, og uden den sidste var bogen blevet konturløs. Nu staar skildringen fast og præcist og faar farve gennem en righoldig dokumentation, hentet fra avisernes spalter. Man gennemlever en række af besættelsesaa- renes vigtigste episoder og kriser og føres direkte ind i tid og tilstande. Det er tænkeligt, at en og anden vil savne et og andet. Hertil er saa kun at svare, at det altid maa være historikerens pligt at sortere for derigennem at skabe oversigt og mulighed for tilegnelse. En saadan sortering af stoffet er sket i denne bog og stort set foretaget med sikker sans for væsentligt og uvæsentligt. Mindre sikker forekommer en disponering af stoffet, der gang paa gang adskiller forhold, der hører organisk sammen, men det maa paa den anden side medgives forfatteren, at det muligvis har været en uløselig opgave at fastholde baade en fast kronologi og klarhed i fremstilling af sammenhængende aarsagsforbindelser.

Et bredt referat af bogens indhold skal ikke forsøges her. Den tager sit udgangspunkt i selve besættelsessituationen, antyder i et glimt de restriktioner, hvorunder pressen levede allerede før besættelsen og gør derpaa detailleret rede for de skiftende presseordninger og de kvælende vilkaar, disse ordninger skabte for pressen. Derpaa belyser den gennem en nøje redegørelse for en lang række forhandlinger og gennem udførlige citater fra datidens aviser, hvorledes pressen dels – og heldigvis – rejste børster overfor baade ordninger og konkrete enkeltssituationer og søgte at hviske sig et mæle til – ofte gennem det, den ikke skrev, dels fandt sig i at indordne sig under de uundgaaelige vilkaar, besættelsen nu engang medførte. I hele denne skildring forholder B. F. sig fortrinsvis køligt

iagttagende og refererende. Han afstaar fra de omfattende principdebat-ter, stoffet unægteligt giver rig anledning til, ligesom han afstaar fra en direkte vurdering af pressens indsats og fra indgaende personvurderinger.

Der sker ingen skade herved. Bogens brede referat giver læseren et rigt materiale i hænde til selvstændige overvejelser og konklusioner, ikke blot og ikke først og fremmest om pressens holdning og forsøg paa at opretholde en holdning, men bagom dette til konklusioner om hele den forhandlingspolitik og senere modstandspolitik, der bestemte pressens og hele samfundets vilkaar. Bogen beskæftiger sig med pressen, men handler til syvende og sidst om hele besættelsestidens fint nuancerede problematik, overfor hvilken grove domme altid kommer til kort. Heri ligger bogens virkelige perspektiv.

B. F. bygger sin skildring paa stort set alt relevant materiale, bortset fra, at han ikke har anvendt det materiale, der findes i modstandsbevægelsens arkiver, og som bl.a. er centralt til belysning af aktiviteten i Stockholm og presseforbindelserne med Sverige. I sin vurdering af materialet gør B. F. den centrale bemærkning, at »de samtidige kilder er præget af situationens haarde pres. Man maa regne med, at fremstillingen af facts, argumentationen for en handling, skildringen af en indsats og forklaringen paa en undladelse eller en eftergivenhed bærer mærke af situationens imperativ« (s. 513). Dette er en ovenud vigtig og rigtig konstatering. Man maa regne med, at den ikke alene har gyldighed for dette særlige stof, men at den gælder for alt samtidens »legale« materiale. Det vil vise sig, at det alt sammen kan være belastet i kildemæssig henseende af situationens imperativ, i udeladelser som i indhold. Skulle det siges groft og i en kort formel, kunne det formuleres saadan, at det, der skete, ofte ikke staar i

akterne, og at det, der staar i akterne, ofte ikke skete eller ikke skete saadan, som det staar i akterne.

Netop de citater fra datidens aviser, B. F. bringer, er lysende eksempler herpaa. De er taget over en bank karakteriserede derved, at de for saa vidt er uoprigtige, som de sjældent eller aldrig udtrykker, hvad den paagældende journalist ville have skrevet, men altid hvad han i den givne situation kunne skrive eller mente at burde skrive.

Netop derfor er det en lykke, at en historiker, der selv har oplevet denne tid, har taget stoffet op til behandling. Naar B. F. gør reverens for en historisk ortodoksi med en bemærkning om, at »ingen, der selv er barn af samtid og eftertid, kan give en objektiv skildring af pressens vilkaar og virke i perioden 1940-45«, saa kunne den modsatte betragtning med fuld saa stor ret gøres gældende, at »ingen, der ikke er barn af samtid og eftertid« vil kunne grundbehandle dette stof. I det mindste kræver den særlige karakter af kildematerialet fra disse aar, at det baade fortolkes med indsigt og suppleres grundigt. B. F. har da ogsaa med afgjort værdi foretaget en saadan nødvendig supplerung. Han skriver: »...fra talrige aviser har jeg modtaget beretninger til belysning af pressens og journalisternes vilkaar og virke gennem de fem lange aar. Under samtaler med personer fra presse og udenrigsministerium fik jeg ofte uddybet vanskelige problemer og dunkle punkter nærmere belyst«. Gud ske lov for dette uortodokse og samtidige angreb paa stoffet. Værdien heraf fremgaar af talrige henvisninger bogen igennem.

Hermed foreligger et hovedværk til besættelsestidens historie. Det er blevet skabt takket være forfatterens mod, flid og moral overfor opgaven og hans evne til at beherske det og ikke lade sig beherske af det. Karakteristisk for vilkaarene for videnskabeligt arbejde i Danmark er det, at

der i forordet takkes for 3 maaneders arbejdsfritagelse!

Man maa nu haabe, at »Institut for presseforskning og samtidshistorie«, der har overdraget B. F. løsningen af denne opgave, maa faa held til at realisere de planer om et værk om den illegale presse, der bebudes i bogen.

»Pressen under besættelsen« fremlægger vægtigt, under hvilke utaalelige omstændigheder den legale presse dengang maatte arbejde, og det fremlægger ligesaa vægtigt, hvorfor dansk presse og danske pressefolk fra Eskelund og nedefter opnaaede at bevare agtelsen under disse omstændigheder, saa vi slap for det sammenbrud for pressen, der blev konsekvensen af en tilsvarende situation i Frankrig. Men »Pressen under besættelsen« fremlægger ogsaa klart, hvorledes det under de raadende forhold blev gradvis uørgeligt for pressen at være opinionsdannende. Denne opgave overgik til den illegale presse, i stort omfang støttet af de legale pressefolk. Da man i 1942 startede »Frit Danmark« stod det allerede da klart, at fra nu af gik vejen til sand orientering gennem illegalitet. En samlet skildring af det pressearbejde, der da satte ind, vil være en hovedopgave for den kommende besættelsestidsforskning.

Jørgen Hæstrup.

Anders Bæksted: Besættelsen i Tisted 1696-98. I-II (Munksgaard, 1959-60). 429 s., 392 s.

Runologen dr. Anders Bæksted har tilsyneladende en fritidssyssel, der hedder heksejagt og djævlbesættelse. For nogle år siden udgav han i serien Danmarks Folkeminder Johan Brunsmands kendte bog, *Køge Huskors*, og som en art fortsættelse heraf var det hans agt at genudgive og kommentere den lille bog, der 1699

udsendtes anonymt om besættelsesaffæren i Tisted.

Den tistedske besættelse i årene 1696-98 blev jo en landskendt sag, og endnu i Holbergs produktion sætter den spor. På sin højde omfattede sagen godt en halv snes kvinder, der tilsyneladende på det grueligste plagedes af onde ånder, som hekse havde vist ind i dem. Byens præst, magister Ole Bjørn, foldede sig ud som en vældig heksejæger og djævlbesværger, mens hans foresatte var – efter lidt vaklen – temmelig skeptiske over for den påståede besættelse. En kommissionsdomstol kom til det resultat, at de besatte kvinder stort set bevidst havde anstillet sig som besat af onde ånder, og at de var blevet bestyrket i deres bedrageri af præsten.

Sagen nåede helt til højesteret, og da der konstateredes uregelmæssigheder ved dens tidligere behandling, endte det med, at medlemmer af kommissionsdomstolen fik bøder og strenge reprimander. Således gik det ud over biskop Bircherod i Ålborg, der ellers havde været en af de første skeptikere i sagen.

Kort efter højesteretsdommen udsendtes i 1699 på foranledning af oversekretær Matthias Moth en lille bog, der resumerede sagen. Den fremhæver de latterlige sider ved hele affæren: de besattes plumpe bedrageri og Ole Bjørns ubehændige skurkagtighed. Efter dr. Bæksteds mening har denne bog været bestemmende for eftertidens vurdering af Tisted-sagen, og han nærer ingen tvivl om, at den har »en ikke ringe del af æren for den grovere overtro gradvise aftagen i Danmark«.

Alene af den grund er den lille betretning derfor et dokument af kulturhistorisk interesse. Men ved arbejdet med den opdagede Anders Bæksted, at dette trods alt var af sekundær betydning i forhold til det kulturbillede, der lod sig tegne af en by og en hel egn på grundlag af det vældige arkivmateriale, besættelsessagen

har afsat ved sin gang gennem de forskellige instanser. Det er sjældent, man har lejlighed til at lægge et snit tværs gennem et helt samfund, så man kan se, hvad dets medlemmer tænkte og sagde, og hvordan de optrådte. Men det lader sig gøre her, hvor folk fra alle kredse drages ind i hekseaffæren og tager stilling til den. Faktisk kan man beskrive hele det daværende samfunds reaktion på en enkelt begivenhed, og det giver en enestående lejlighed til at iagttage det åndelige milieu, som ellers kun så vanskeligt lader sig udlede af kilderne.

Man må være dr. Bæksted taknemlig for, at han opgav tanken om en nyudgave af den trykte beretning fra 1699 og i stedet påtog sig den enorme opgave at give en ny, kronologisk fremstilling af besættelæssagens gang. Derved har han nemlig givet os en detailrig og levende statusopgørelse over Danmarks åndelige klima og dagligdagens tankeverden omkring år 1700. Takket være den vrimmel af citater fra akterne, der med sikker hånd er føjet ind i den fortløbende fremstilling, kan vi følge datidens mennesker helt ud i deres måde at udtrykke sig på, mundtligt og skriftligt. Vi hører så at sige Holbergs replikker, således som han selv har hørt dem hos sine samtidige.

Det er uden mening at give en re-cension i almindelig forstand af dette værk, der ikke prætenderer at løse problemer eller anlægge synspunkter. Anders Bæksted har sat sig til opgave at give et kulturhistorisk snit gennem det danske samfund ved i enkeltheder at skildre den tistedeske besættelse. Og det må være lykkedes for ham. Ellers havde man ikke så ubesværet kunnet læse de to tykke, tæt trykte bind i sammenhæng og føle sig stimuleret og underholdt ved det. Besættelsen i Tisted er som hekseprocessen ikke særlig spændende. Ingen heks bliver brændt, ja, et par friken-des endog trods deres tilståelse, og

bedrageriet afsløres så hurtigt, at dramatikken går tabt. Men dr. Bæksteds bog om sagen er spændende. Det tør kaldes en bedrift.

H. P. Clausen.

Hans Adolf Brorson: Visitatsberetninger og breve. Ved L. J. Koch. (Lohse, 1960). 445 s.

»Hvad ellers Menighedernes Tilstand angaar, da ere ey allene de allerfleste Lærere upaaklagelige i Embede, og ustraffelige i Levnet, men end ogsaa iblandt dem ikke faa, som med sand Gudelig Iver søger Siæle-nes Frelse. Ordets Frugt anlangende, da kand ikke nægtes, at mange verslig sindede endog tit ved et uordvortes ærbart Levnet viser imod Ordet og Embedet saa stor Foragt, at de endog gjør sig en Ære af at være det bekiendt, ikke desto mindre er det dog tilforladeligt, at paa mange Steder iblandt den gemene Almue ey allene den Grovhed i Lærdom og Levnet kiendelig aftager, men endog den sande saliggjørende Kundskab i sær hos de unge jo meere og mere tiltager, hvilket er i særdeleshed en Frugt af den allernaadigst anbefalede uskatterlige Confirmation og Catechisationer.«

Sådan opsummerer Broson 1758 sit visitatsindtryk fra Ribe stift, og den vurdering der her lægges for dagen turde være nogenlunde typisk for hans opfattelse af stillingen i stiftet: de fleste præster kan han fra sit synspunkt anerkende som rette sjælehyrder og lærere, endnu er der megen vantro, vankundighed og last mellem folk, men i alt fald i ungdommen spores en bedring som må skyldes den statskirkelige pietismes lykkelige reformer. Endnu på den tid da ligesindede kirkeledere længst var begyndt at frygte »naturalismens« snigende gift i kirken kunne man i Ribe se forholdsvis lyst på både dagen og fremtiden. Tør man slutte fra visitatsindberetningerne (der jo send-

tes til regeringen) til selve visitatserne må Brorson have været en mild og elskværdig, men ingenlunde ukritisk iagttager, og det er meget vel tænkeligt at hans »formaninger« har haft mere brod end man efter det foreliggende vilde tro; han har ikke gerne bidraget til at blamere nogen, men den måde hvorpå han snildt graduerer de karakteriserende adjektiver giver den opmærksomme læser (dengang og nu) et levende indtryk af at han må have haft ørerne godt med sig. Både visitatsberetningerne og de mange breve, mest embedsskrivelser, tegner et smukt og klart billede af salmedigteren som embedsmand. Han har afgjort været af de habile, og ikke en der tog let på sagerne. Den desværre ikke fuldstændigt udgivne samling af akter i Tøxen-sagen giver et indtryk af Brorson som teolog og debattør; her stod han betydeligt svagere, og Hersleb beholder nok væsentlig ret i sin dom, at Brorson kom til kort overfor Tøxen.

Det er ikke blot vort kirkehistoriske persongalleri som er blevet rigere gennem denne bog, den fylder en stor plads ud i vor almindelige kirkehistoriske litteratur, og for jyske lokalhistorikere vil den simpelt hen være uundværlig. Dr. L. J. Kochs indledning er ypperlig, og de mange noter – hvori et kæmpearbejde er nedlagt – er forbilledlige. Både udgiveren og Det danske Sprog- og Litteraturselskab har krav på megen taknemmelighed fordi man ikke blot har skabt en mønstergyldig udgave af Brorsons digtning, men også har ofret et tykt bind på hans visitatsberetninger og breve. Man kommer til at tænke på om det ikke var en ganske selvfølgelig ting at udgivelsen af en mands værker så vidt muligt altid ledsagedes af en tilsvarende publikation af (mere eller mindre) private papirer. Selv den der ikke hylder den psykologisk-genetisk metode kunne vel bifalde denne idé.

P. G. Lindhardt.

Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. (Rosenkilde og Bagger, 1960). 152 s.

Ret beset er det et tragisk og rystende kapitel til kulturhistorien, den nyudnævnte landsarkivar for Sjælland her har skrevet. Træhesten og hundehullet har – ikke mindst takket være skolebøgerne – stedse stået som overskrifter for skildringer af bondefolkningens historie helt frem til landboreformerne; de har domineret traditionen, og de har domineret litteraturen, også skønlitteraturen, når den har beskæftiget sig med landboliv i fortiden. En egentlig tilbunds-gående undersøgelse med en statistisk behandling er mærkeligt nok aldrig forsøgt; men det ville sikkert også være en meget stor, for ikke at sige uoverkommelig opgave, hvis resultater ville være truet af den kendsgerning, at det i reglen kun er det grelle, der nedfælder sig i arkivalierne.

Gunnar Olsen har i første række bygget sin undersøgelse på trykt materiale; men han har suppleret det med utrykt, særlig fra rets- og godsarkiver, der har givet en række konkrete eksempler til belysning af forholdene. Med stor beherskelse har han undgået at lade sig rive med til den forargelsens skildring, emnet ellers let kunne indbyde til; men selv den objektive form har sin styrke, ikke mindst når det fremhæves, at problemet skal ses i sammenhæng med en række datidige samfundsforhold, som f. eks. den almindelige straffelovgivning og tidens syn på straffelser særlig af korporlig art. Det sidste er vigtigst, for pryglene var langt det mest fremherskende træk i den omfattende bondemishandling, der på trods af alle kildemæssige reservationer, givet har fundet sted. Kun få blandt de øvrige samfundsklasser har tilsyneladende haft tanker om, at det kunne eller burde være anderledes, således som det også fremgår af dommene i de refere-

rede retssager. Disse rummer så til gengæld også de allerværste tilfælde. Når der ikke høres noget ufordelagtigt om en godsejer, er der en vis sandsynlighed for, mener forfatteren, at han ikke har været værre, end man fandt rimeligt. Men opfattelsen af, hvad der var rimeligt, har rakt vidt.

Bogen, der på en vis måde falder i tråd med Hugo Matthiessens studier over enkeltfænomener i tidligere tiders samfundsliv, fortjener både for sit emne og for dets behandling mange læsere, og den vil give fortrinlige oplæg for adskillige lokalhistorikere.

Finn H. Lauridsen.

Sven Houmøller (udg.): Excellencen Otto Ditlev Rosenørn-Lehns optegnelser. (Privattryk, Fagskolen for Boghåndværk, 1960). 75 s.

Uden på nogen måde indholdsmæssigt at indeholde væsentlige bidrag til Danmarks historie er Otto Rosenørn-Lehns optegnelser kultur- og personalhistorisk set ingenlunde betydningsløse. Optegnelserne er af den Rosenørn-Lehn, som bortset fra en kort afbrydelse var udenrigsminister 1870–1892. De er nedskrevet i 1863 og har hidtil ligget utrykt i det store arkiv på Oreby. Emnet er en skildring af personerne i moderens slægt og omgangskreds i 19. århundredes første fjerdedel. Rosenørn-Lehn skriver let og elegant, men uden særlig farve; optegnelserne giver dog en række fortræffelige glimt af livet og synspunkterne hos dansk godsejeradel i et tidsrum, hvor den ellers ikke har tiltrukket historikernes opmærksomhed. Af Rosenørn-Lehn selv giver optegnelserne naturligvis også et indtryk, som i øvrigt svarer ganske til det almindeligt antagne. – I henseende til udstyr svarer bogen nøje til den høje standard, man må kræve, når »trykkeriet« tages i betragtning.

Vagn Dybdahl.

Statsrådets forhandlinger 1848–1863. IV. bind. 28. januar 1852–19. april 1853. Udgivet af Rigsarkivet. (Munksgaard, 1960). 709 s.

Det fortjener anerkendelse, at overarkivar, dr. Harald Jørgensen kan holde tempoet ved Rigsarkivets udgivelse af statsrådsprotokollerne. Originalerne er ganske vist ikke særlig vanskelige at have med at gøre, skrevet som de er med skriverhånd, så de frembyder næppe store udgives-tekniske problemer, men de omfattende registre i hvert bind og bindenes omfang må alligevel give respekt for den præcision, hvormed de udkommer.

Det nu foreliggende 4. bind omfatter gehejmestatsrådets forhandlinger gennem godt et år, fra 28. januar 1852 til 19. april 1853. Det dækker med andre ord C. A. Bluhmes første ministerium.

H. P. Clausen.

Knud Banning: Forsamlinger og mormoner. (Kirkehistoriske studier, 11. række, nr. 8, Gad, 1960). 302 s.

Den 16. juni 1954 udsendte den nyudnævnte biskop over Sjællands Stift, H. L. Martensen, et cirkulære til samtlige provster i stiftet. I cirkulæret anmodede han provsterne om at indsende indberetninger om, hvorvidt der i de enkelte provstier havde »vist sig spor af mormonismen eller andet sektvæsen«, og om der havde »vist sig ytringer af opvækkelse i forening med gudelige forsamlinger«; i bekræftende fald ønskede bispen nærmere oplysninger. Provsterne lod forespørgslen gå videre til de enkelte præster, som derefter i de følgende måneder indsendte deres oplysninger, der i reglen med provstens indberetning gik videre til bispen, i hvis embedsarkiv de er bevarede. Fra de fleste sogne er beretningerne til stede, og det er dem, dr. theol. Knud Banning her har udgivet.

Udgiveren opridser i en indledning mormonproblemet, som det kendtes på Sjælland omkring 1850, ligesom han i det hele indrammer beretningerne i deres historiske situation. Indledningen er meget instruktiv, omend jævnlige ret upræcis, også når det gælder de små ting (f.eks. s. 11 »et herværende baptistsamfund« – hvor?; s. 12 omtales Monrads spørgsmål til provsterne om mormonismen, hvorefter det hedder, at det er påfaldende, at svarene ikke siger noget om en gudelig forsamlingsbevægelse). Forfatteren synes også at have et ejendommeligt syn på almuens opfattelse af religiøse forhold, når han efter omtalen af vidnesbyrd fra »en kone« og fra »en soldat i Helsingør«, der ikke kunne se noget ukristeligt i mormonismen skriver: »Sådanne udtalelser bekræfter, at mormonerne har forsøgt at udgive deres lære for den sandt kristelige (mon de ikke også mente, at den var det?), og at de undertiden har haft held med sig«. Det vil da vist være for meget forlangt, at alle tilhængere af mormonismen skulle have noget klart indtryk af principielle forskelle mellem lutherdom, mormonisme, baptisme, gudelige forsamlinger m. m. – end-sige have opfattet det ene som kristeligt og det andet som ukristeligt.

Beretningerne fra de enkelte præster er naturligt meget forskellige i anlæg. De bringes i helhed, medmindre de går ud på, at der ikke findes mormoner eller gudelige forsamlinger i sognet. I en række andre tilfælde kunne de for mormonismens skyld også godt have tålt en beskæring, men det er rigtigt, som udgiveren påpeger, at beretningerne i det hele giver et godt indtryk af den sjællandske gejstlighed og navnlig af dens syn på præsternes opgaver og arbejde. I det hele har udgaven derved en værdi, der ikke vil gøre den overflødig, selv når forfatterens bebudede værk om vækkelserne på Sjælland udkommer.

Vagn Dybdahl.

Ole Bus Henriksen og Anders Ølgaard: Danmarks udenrigshandel 1874-1958 (Gad, 1960). 133 s.

Som bind 2 i »Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut« er udsendt den lille, men meget indholdsrige bog. Formålet har ikke været at levere en behandling af udenrigshandelens udvikling og karakter i perioden 1874-1958, men derimod at orientere i den officielle statistiks labyrint, når det gælder dette problem, og, hvad der er det væsentlige, at give et sammendrag af denne, bragt i en fælles ramme, så vidt dette har kunnet lade sig gøre. Nye resultater og oplysninger er der således kun få af, men enhver, der har arbejdet med handelsstatistikken, vil forstå, både hvor omfattende arbejdet har været, og hvor nyttigt det er. Mange efterregninger og omberegninger, man hidtil har skullet udføre, når man blot skulle betragte et noget længere tidsrum, er her foretaget af forfatterne. Ud fra alle de synspunkter, man kan rådspørge statistikken, vil denne oversigt naturligvis ikke tilfredsstille, men i mange tilfælde vil den gøre det, og i alle vil den være det nyttige udgangspunkt. Et påskønnelsesværdigt arbejde.

Vagn Dybdahl.

Henrik Cavling som krigskorrespondent. Artikler og breve fra den græsk-tyrkiske krig 1897. Ved Tage Kaarsted. (Udgivet af Institut for Presseforskning og Samtidshistorie, Universitetsforlaget i Århus, 1960). 181 s.

Det er formentlig med velberåd hu, at udgiveren og Instituttet har valgt en ret ukendt episode til at illustrere Henrik Cavlings journalistiske færdigheder. Man distraheres ikke af emnets vigtighed, men så meget desto mere får man lejlighed til at fæstne sig ved den særegne cavlingske re-

portagestil. Hensigten er opnået. Cavlings indflydelse på dansk journalistik er ofte tidligere blevet fremhævet, men aldrig før har man så tydeligt fået påvist, hvordan journalistens interesse hos Cavling fjerner sig fra selve emnet og den opgave at give en nøgtern redegørelse for de faktiske begivenheder. I stedet tillægger han sig en halv-lyrisk stil, der til tider bliver parodisk, og er ustanselig på jagt efter den store sensation – ikke for at bringe bedre besked om, hvad der sker, eller give baggrunden for begivenhederne, men for at kunne fastslå i senere reportager hjem, at hans gode historie har gået hele verdenspressen over. Der opelskes en blad-chauvinisme og en trang til selv at lave dramaet, hvis det af en eller anden grund ikke skulle være til stede. Diskussionen om den cavlingske stil vil næppe ophøre med denne udgave, men den vil have fået en førsteklases kilde at fortsætte på.

Udgaven er besørget af Tage Kaarsted, der i indledningen afholder sig fra enhver bedømmelse af Cavlings journalistik, som således helt får lov til at tale for sig selv.

Ole Karup Pedersen.

Elin Nordman: Vandring i usynligt rum. (Gyldendal, 1960). 112 s.

Elin Nordman er datter af arkæologen Sophus Müller, og bag den lidt konkrete titel skjuler sig en skildring af barndomshjemmet i Nationalmuseets direktørbolig i tiden omkring århundredskiftet. Bogen har alle betingelser for at blive et hovedværk i vor memoirelitteratur, og i hvert fald bør ingen historiker eller historisk interesseret nægte sig selv glæden ved at stifte bekendtskab med det billede, der her i velformet stil og med sans for den illustrerende detalje tegnes af en embeds- og videnskabsmands hjem. I bogen indflettes dagligliv med portrættegninger af

først og fremmest forældrene, men også af omgangsfæller, navnlig familiemedlemmerne, vel fortrinsvis embedsmænd; det er ikke gjort uden slægtsstolthed, men også deri ligger et bidrag til karakteristik af Sophus Müllers familie. Bogen medtager den jævne hverdag, de økonomiske bekymringer, kost og hjemmets udstyr, landliggerlivet, åndelige idealer, julen og selskabeligheden. Den i omfang beskedne bog er righoldig i indholdet. Typografisk har bogen fået en ramme, der svarer til indholdets karakter.

Vagn Dybdahl.

Anna Sofie Scavenius: Diplomattrue ved zarhoffet. (Martin, 1960). 159 s.

Anna Sofie Scavenius blev i 1909 gift med den senere udenrigsminister Harald Scavenius (1873-1939). Hun blev født 1889 i Vejle som datter af margarinefabrikant Hans Steensen, og de første afsnit af bogen handler om barndomshjemmet hos denne fremtrædende pioner i dansk erhvervsliv; disse kapitler giver gode billeder af livet i provinsens velstående borgerhjem i årtierne omkring 1900. De velkrevne erindringer fortsætter derefter med forfatterindens oplevelser efter ægteskabet med den unge diplomat, der over gesandtposten i Rusland og udenrigsministertiden sluttede af med posten i Haag efter en kortere tjeneste i Rom. Erindringerne fra Rusland udgør knap en trediedel af bogen, men har alligevel, nok for blikfangets skyld, bestemt titlen. Spredt i bogen er der gode bidrag til forståelse af Harald Scavenius' personlighed; om udenrigsministertiden siges ikke meget. Som helhed må man sige, at bogens hovedværdi ligger i det indtryk, den giver af det beskedne apparat, som dansk udenrigstjeneste dengang var, og af det liv, som da var diplomatens.

Vagn Dybdahl.

Ernst Christiansen: – men det gik anderledes. Erindringer og vurderinger. (Fremad, 1960). 232 s.

Fhv. minister Ernst Christiansen har med titlen på sine erindringer villet sige, at det, han i årene før, under og lige efter den første verdenskrig kæmpede for som formand for de unge socialdemokrater ikke blev til virkelighed, eller i hvert fald blev det på en anden måde, end han havde tænkt sig.

Det er skildringen af årene i S. U. F. fra 1913 til Ernst Christiansens udtræden af det kommunistiske partis ledelse i 1926, der er bogens tyngdepunkt. Forud går erindringer fra barndom og tidligste ungdom om kårene i et arbejderhjem og om lærlingeliv (typograf); stort set siges her ikke noget nyt, men forfatteren giver knapt og velformet den nødvendige baggrund for sin senere gerning, der tager sin egentlige begyndelse, da han i 1913 vælges til formand for S. U. F. De kommende år blev en problemfyldt periode for den socialdemokratiske ungdomsbewægelse, hvor ungdommen ikke kunne følge de ældre, der gik snævert ind i et ansvarligt samarbejde med regeringspartiet: Det radikale Venstre. Hovedlinjerne i forholdet mellem partiet og de unge er velkendte på forhånd, bl. a. har Ernst Christiansen selv skrevet derom i »En bygning vi rejser«. Det nye og værdifulde, erindringerne her giver, er oplysningerne om arbejdet i ungdomsbewægelsen, om dens ledere og om forholdet til partiet, herunder til de oppositionelle »ældre« i ledelsen. Brydningen viste sig på en række områder: sikringsstyrkens hjemsendelse, Zimmerwald-bewægelsen, den antiklerikale agitation og i de personlige forhold til partiets ledere, navnlig Stauning og Borgbjerg.

Afsnittet om tiden fra 1919 med dannelsen først af Venstresocialistisk Parti, senere det kommunistiske parti, giver også en række nye enkelt-

oplysninger – forholdet til Moskva spiller her en afgørende rolle. Erindringerne fortsætter også efter afslutningen af Ernst Christiansens kommunistiske livsafsnit, da han fra 1930 påny indtræder i Socialdemokratiet. I spredte kapitler fortælles om forfatterens politiske arbejde, indtil han i 1957 fratræder som minister. Her bliver den tendens, som i det hele præger bogen, endnu mere fremherskende: en udtalt diskretion og tilbageholdenhed, når det gælder personlige forhold. I det hele kunne man med al anerkendelse af bogens mange kloge vurderinger have ønsket noget større åbenhjertighed; desværre er der for mange steder – også i hovedafsnittet om 1913-26 – hvor man føler, at forfatteren ikke nær siger, hvad han ved.

Vagn Dybdahl.

Viggo Kampmann & Jul. Bomholt (red.): Bogen om H. C. Hansen. (Fremad, 1960). 277 s.

En hel række danske politikere er efterhånden skildret gennem bøger, der gennemæssigt placeres som »vennebøger«. En betegnelse hentet fra den serie, som Westermanns forlag startede i 1940'erne med bøgerne om bl. a. Stauning, J. C., Birck, H. P. Hansen, alle bar underskriften »skrevet af hans venner«. I det sidste årti er der på forlaget Fremad kommet tilsvarende, dog lødigere bøger om fremtrædende socialdemokratiske politikere: Hartvig Frisch, Hans Hedtoft og nu sidst H. C. Hansen. »Bogen om H. C. Hansen« hævder sig smukt og rummer et rigt varieret stof, som på mange punkter vil være af blivende værdi for historikeren. De 20 afsnit, som bogen rummer, er af vidt forskellig karakter, snart nærmende sig mindeord, snart episodiske og snart egentlig historisk fortællende. Det største afsnit er *J. O. Krags* skildring af »H. C. Hansens politiske indsats

indtil hans gerning som statsminister«, der optager næsten 100 sider. Det var også Krag, der leverede hovedbidraget til Hedtoft-bogen, men selv om Hedtoft og H. C. Hansen arbejdede så nøje sammen, er det ingenlunde blevet et opkog, hvorimod sammenligningen viser, at skildringen af Hedtoft er mere vellykket: bedre i portrættingen, i opstillingen af de politiske ideer og i afpudsningen af detaljerne, ligesom den stilistisk har mere flugt. Når dette er sagt, må man imidlertid anerkende, at afhandlingen fremlægger et meget betydeligt tal værdifulde oplysninger, delvis byggende på H. C. Hansens efterladte papirer. Optakten, indtil 1940, er svagest; her kunne påtvivlelig have været ydet mere i skildringen af den unge H. C. Hansens organisatoriske arbejde. Behandlingen af krigsårene rummer derimod et stort og ukendt stof om forholdene inden for socialdemokratiet i disse år, ofte byggende på samtidige referater fra H. C. Hansens hånd, men næsten udelukkende om forholdet til besættelsesmagten, hvorimod der ikke er meget om indre danske problemer. Afsnittet om efterkrigsårene og tiden frem til 1955 giver et udmærket billede af H. C. Hansen i vekslende positioner, omend man undertiden kunne have ønsket en mere detaljeret behandling, men her gør sig dansk politik måske nok berettigede tavshed om interne partiforhold sig uden tvivl gældende.

Det, der mangler i Krags afsnit om D.S.U.-perioden, gives delvis i de fortrinlige afsnit af forsvarsminister Poul Hansen og borgmester Bernhardt Jensen. Den sidste giver indtryk fra årene i Århus, mens Poul Hansen træder til og behandler tiden som sekretær og formand i 1930'erne i et veldisponeret afsnit, der klargør arbejdets forskellige sider og problemer. Nøje knyttet hertil er den svenske politiker *Torsten Nilssons* stykke »Den unge internationalist«. *Jul Bomholt* giver li-

geledes både glimt og karakteristik af den unge H. C. Hansen for derefter at springe frem til Moskva-forhandlingerne i 1956. Disse er også behandlet af *Nils Svenningsen* i en klar og i al sin nøgternhed særdeles karakteriserende afhandling om H. C. Hansen som udenrigsminister. Både hans arbejdsform, hans generelle linie og centralpunkterne i udenrigsministerperioden er med her og sat i relief til den almindelige storpolitiske udvikling på en måde, der i det hele gør dette afsnit til et bidrag af almen værdi for dansk udenrigspolitisk historie.

Detaljer om H. C. Hansens arbejde i modstandsbevægelsen giver *C. Næsh Hendriksen* i »Under besættelsen«, mens nyt om trekantregeringens dannelse fremlægges af *Viggo Starcke*. Andre bidrag giver glimt af H. C. Hansen som barn og som fader i hjemmet, ligesom hans personlighed i forhold til venner og arbejdsfæller belyses af forskellige forfattere.

»Bogen om H. C. Hansen« har som andre af disse bøger sin særlige værdi som kildesamling og vil blive ved at have det. Den er bedre end en hastigt sammenskrevet lejlighedsbiografi, men stiller sig alligevel ikke hindrende i vejen for en senere, virkelig bog om H. C. Hansen.

Vagn Dybdahl.

Knud Kretschmer: Den sønderjydske Fond 1918–1960. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 20, 1960).

Den sønderjydske Fond blev til ved en storstilet indsamling af penge, tøj, levnedsmidler og bøger i årene 1919–21. Målt på resultatet, er det antagelig den største indsamling, der har været foretaget i Danmark. Alene i kontanter nåede man op på 6,5 mill. kroner.

Initiativet til fonden udgik fra J. C. Christensen, der allerede i november 1918 indså, at de mange forskellige indsamlinger til fordel for sønderjyderne burde samles under en central-komité. Landsdelens behov for hjælp var stort og påtrængende, og det gjaldt om ikke at splitte kræfterne for meget. Fondens blev da også, bortset fra et par intermezzi i 20'erne, en institution, der samlede folk på tværs af de dybe skel i den grænsepolitiske opfattelse til et fælles humanitært arbejde for de sønderjyske landsmænd.

Lektor Kretschmer har givet en ikke altid lige klart disponeret, men grundig oversigt over fondens virksomhed fra dens oprettelse til nu. Formelt er den ganske vist ophævet i 1953, men der fungerer stadig en række legater, skabt af fondens kapital, til støtte af danskheden nord og syd for grænsen. Bogen er overvejende bygget på fondens arkiv og for-handlingsprotokollerne.

Der redegøres for alle de forskellige områder, hvor Den sønderjyske Fond har ydet tilskud til sønderjyder og sønderjyske institutioner. Fondens formål var at lindre de tunge virkninger af krigen, og man bestræbte sig almindeligvis på at overholde denne regel ved anvendelsen af fondens midler. Efterhånden som årene er gået, er det blevet sværere og sværere at gennemføre dette formål konsekvent. Også folk, der ikke direkte havde været berørt af krigen, har fået hjælp.

Som bilag til bogen findes en liste over de vigtigste udgiftsposter i perioden 1919-59 og over de midler, der frem i tiden er bevaret til gavn for Sønderjylland. Det fremgår, at der er uddelt mere end 13 mill. kroner, og at ca. 20 pct. af støtten er givet syd for grænsen. Desuden bringes en liste over de kvinder og mænd, der har sidet i fondens ledelse eller har virket i amtskomiteerne i Sønderjylland.

H. P. Clausen.

Mogens Seidelin: Den Seidelinske slægtsbog. I-II. (Eget forlag, Odense, 1943-1960). 923 s., 4°.

Dette kæmpeværk om den danske slægt Seidelin dækker dens seks første slægtled regnet fra stamfaderen, byfoged i Helsingør Michel (død 1616); det spænder således over perioden fra ca. 1600 til op i 19. århundredes første halvdel. Forfatteren har nedlagt et omfattende, flittigt og dygtigt arbejde i det store værk, der efter sit anlæg nærmest minder om de »samlinger«, som en ældre tids historikere undertiden udgav. Det er således ikke rene stamtavler der bringes, men fortrinsvis biografier af slægtsmedlemmer og i slægten indgiftede personer. Det standser dog ikke dermed, idet en række apropos'er til apropos'er føjes til. Som eksempel kan tjene, at da det omtales, at en af de i slægten indgiftede i 1743 havde opført Blegind præstegård syd for Århus, føjes et stykke til om den betydning præstegården i 1850'erne havde for forfatteren Sophus Bauditz, og ikke nok med det, så føjes også til et stykke om præstegården i Hjørring, fordi den senere afløste den i Blegind.

Værket om slægten Seidelin bevæger sig således langt uden for sit egentlige emne. Forfatteren har da også udnyttet et meget stort utrykt kildemateriale, og da de behandlede personer repræsenterer så at sige alle befolkningslag, bliver bogen en fundgrube for den historiker, der søger illustrerende eksempler til belysning af samfundstilstande i perioden. I de kommende tider vil bogen utvivlsomt også i arkiver og biblioteker blive en søgt opslagsbog på grund af de mange navne, personregistre henviser til. I første bind drejer det sig om ca. 1.800, i andet bind i alt 5.176 personer, alle - i hvert fald i 2. bind - nogenlunde jævnt fordelt over hele landet.

Mogens Seidelins arbejde er et vidnesbyrd om de betydelige værdier,

som den dygtige slægtshistoriker støder på under sit arbejde. Det må hilses med største glæde, når slægtshistorikeren som her dernæst har været i stand til at fremstille iagttagelserne i en form og et omfang, der vil gøre det færdige resultat til en materiale-samling, som historikeren bestandig vil kunne drage nytte af. Det skal endelig tilføjes, at noteapparatet er mønsterværdigt, og at den smukt udstyrede bog på de fleste sider er fængslende læsning.

Vagn Dybdahl.

A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: *Candidati og examinati juris 1736-1936. Candidati politices 1852-1936. Candidati actuarii 1922-1936. V. Personregister. (Gad, 1959). 191 s.*

Det overordentlig fortjenstfulde personalhistoriske værk er nu afsluttet med et personregister, der omfatter næsten samtlige forekommende navne. En del såkaldt »almindelige navne med endelsen »sen« er formentlig af pladsmæssige og økonomiske grunde – udeladt, et forhold, der dog for selve kandidaterne ingen rolle spiller, da værket er alfabetisk; for hustruernes vedkommende er alle med. Den mulighed, der i registret havde været for en adskillelse af de tre typer, er ikke taget i betragtning; men det havde måske også i typografisk henseende været for kompliceret at gennemføre.

Finn H. Lauridsen.

Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft: *Københavns bibliografi. III. (Københavns Kommunebiblioteker, 1960). 487 s.*

Den store bibliografi over litteratur om København, hvis foregående bind tidligere er omtalt her i tidsskriftet, er nu afsluttet med dette 3. bind. Hovedemnerne er: teknik, tekniske er-

hverv, handel (i disse to sidste grupper også enkeltvirksomheder), læge- og sundhedsvæsen. Som for de to første binds vedkommende gælder det også om dette, at det er af største betydning også for historikere, der ikke just nærmer sig emnerne ud fra specielle københavnske synspunkter. Bindet slutter med et særdeles nyttigt stikordsregister. I et sådant kan man naturligvis altid finde inkonsekvenser; men hovedindtrykket er dog, at megen omhu og alsidighed har ligget til grund for udarbejdelsen. Den prisværdige præcision i udgivelsen må påskønnes, ligesom dansk historieforskning i det hele må hilse det store værk velkommen med taknemmelighed og med ønsket om, at de supplementshæfter for litteratur efter 1950, som halvt om halvt bebudes i forordet, må blive til virkelighed.

Vagn Dybdahl.

A. Scharff: *Schleswig-holsteinische Geschichte. Ein Überblick. Særtryk af Geschichte der deutschen Länder. »Territorien-Ploetz«.*

»Ploetz« er et begreb i den tyske litteratur, som vi ikke i Danmark har sidestykke til. Under dette navn går en række historiske opslagsbøger, der indeholder en uendelighed af fakta og data i en let tilgængelig form. Der findes f. eks. et »Auszug aus der Geschichte«, en »Hauptdaten der Weltgeschichte«, en »Konferenzen und Verträge«, for blot at nævne nogle og dertil er nu kommet en »Territorien-Ploetz«, d. v. s. en opslagsbog vedr. de forskellige tyske landes historie. Professor Alexander Scharff, Kiel, har bidraget med oversigten over Slesvig-Holstens historie. På 90 sider inklusive registre og kort har han formået at give en fremstilling, der dels indeholder en masse kendsgerninger, men samtidig giver en udviklingslinie, således at bogen er læ-

selig for den, der vil have et overblik over hertugdømmernes historie. Professor Scharff er roligt dømmende og bestræbt på at give en vel afbalanceret redegørelse for de talrige dansk-tyske konflikter, som naboskabet på den cimbriske halvø i århundredernes løb har givet anledning til. Det er et særdeles nyttigt hjælpemiddel, som herved anbefales.

Troels Fink.

J. O. Bro-Jørgensen: Svendborg købstads historie I, 1-2 (Udgivet af Svendborg by, 1959-60). 490 s.

I forbindelse med Svendborgs 700 års jubilæum i 1953 vedtog byrådet at søge udgivet en ny byhistorie til afløsning af museumsmanden Johannes Olsens fra 1919, der forlængst var udsolgt. Opgaven blev overdraget arkivar i Rigsarkivet J. O. Bro-Jørgensen og museumsinspektør Ove Marcussen, der siden 1915 har deltaget i det lokal-historiske arbejde for Svendborg Amts Museum, og den fordeltes således, at Bro-Jørgensen påtog sig at skrive om perioden til kommunaloven af 1837 og Marcussen fra 1837 til nutiden.

Af værket er til nu udkommet Bro-Jørgensens afsnit i to halvbind og et halvbind af Marcussens, men kun førstnævnte skal her gøres til genstand for omtale. Det er opdelt i tre hoveddele: Svendborg i middelalderen, Fra reformationen indtil enevælden og Fra enevældens indførelse til købstadloven af 1837, der hver for sig bærer præg af forfatterens grundighed og den kildekundskab, der er en følge af hans erhverv. Det er virkelig beundringsværdigt, hvad han især for den ældre tids vedkommende har fået ud af det sparsomme materiale. Svendborg nævnes første gang i 1229 i morgengavebrevet til Valdemar den Unge's brud, og selv om brevet kun omtaler en borg, er der næppe nogen tvivl

om, at der også har hørt et byanlæg til, anlagt som et led i de storstilede bestræbelser for at sikre rigets kyster mod vendernes plyndringer og som en station på skibsfartens gennemfartsvej fra Sønderjyllands østkyst til de fjernere liggende Østersølande. Det ældste bevarede privilegium daterer sig dog først fra 1253. Foruden oprindelsen skildrer Bro-Jørgensen middelalderbyens bystyre og retsvæsen, befolkning og næringsliv, gilder, kirker og klostre, og han vier et særligt kapitel til Christian II's fordrivelse og Grevefejden, hvor afgørende begivenheder jo udspillede på Sydfyn.

Fra det følgende afsnit kan særlig fremhæves en række værdifulde træk om den økonomiske og befolkningsmæssige tilbagegang, byen på linie med andre danske købstæder blev offer for, dels på grund af Hansestædernes svindende betydning, dels som en følge af krigen i det 17. århundrede. Bogens hovedafsnit er så afgjort det sidste fra enevælden til købstadloven. Vægten er lagt på en skildring af næringslivet og de økonomiske forhold, og kilderne er nu til stede i rigelig mængde. Enkelte betydelige skikkelser drages frem både af embedsmænd og handlende, og byen placeres i en større sammenhæng både i administrativ og erhvervsmæssig henseende.

Det kan være et spørgsmål, om bogen vil finde mange læsere uden for Fyn; dertil er den måske lidt for grundig. Men som et mønster på, hvad det er muligt at få frem om en dansk by også langt tilbage, er den af høj karat.

Finn H. Lauridsen.

Carl E. Jørgensen: Viborg Katedralskoles historie. (Historisk Samfund for Viborg amt, 1960). 174 s.

Det er en god idé, Historisk Samfund for Viborg amt har fået at samle adjunkt Carl E. Jørgensens to artikler

om Viborg Katedralskole i årbøgerne 1959 og 1960 til en særlig bog. Selv om den nok hovedsagelig vil interessere gamle elever og lærere og andre med tilknytning til Viborg, er den dog samtidig så fornøjeligt skrevet og indeholder så meget stof af almen skolehistorisk karakter, at den nok skulle finde læsere selv uden for disse kredse. Skolen daterer sin oprindelse fra omkring 1060, da bispesædet oprettedes, og dens første kendte leder, domprovst Kjeld, blev helgen. Af de ca. 900 år, den således har eksisteret, vides der dog ikke meget om den første halvdel. Den har som alle andre danske skoler haft en nær tilknytning til kirken, en tilknytning, der i virkeligheden bevares til langt ind i det 19. århundrede. Dens liv og arbejde har formet sig efter – i al fald på papiret – strenge regler med de kendte hårde straffe såvel for deres overtrædelse som for anden uorden i øvrigt. I den middelalderlige skoleform og i fagsammensætningen sker der ingen afgørende ændringer før i årene op mod 1850, da den såkaldte Madvigske lov gennemføres for hele landet efter i nogle år at have været anvendt forsøgsvis i Kolding, Odense og København. Også i Viborg var man dog kommet med lidt før takket være den myndige rektor Chr. F. Ingerslev (1841-44). Det er tydeligt, at kilderne for 19. århundrede har været til stede for forfatteren i rigeligere mængde, og dette afsnit bliver derfor en lang række biografier af lærere og rektorer, blandt hvilke sidste grundtvigianeren ved »den sorte skole«, H. H. Lefolii, får en særlig vellykket skildring. Respekten for fortidens latinskole befordres ikke altid ved læsning af skolehistorie; men man skal nok vare sig for at dømmе på grundlag af overleverede arkivalier. Til dem finder ofte kun for størstedelen det vej, som afviger fra det normale; dagligdagen med dens slidssomme flid antegnes ikke, og de værste spilopmagere behøver ikke at være de dår-

ligste elever. I Viborg ser man endog et par af dem blive fortrinlige lærere ved deres gamle skole.

Finn H. Lauridsen.

H. P. Hansen: Fra hyrde til æresdoktor. Selvbiografi. (Rosenkilde og Bagger, 1960). 167 s.

Den interesse, H. P. Hansen i sit lange liv nærede for den gamle jyske almuekultur, fornægter sig ikke i hans erindringsbog. Der har så ofte tidligere i hans forfatterskab været anledning til at beundre hans viden om fortidens dagligdag, en viden han havde hentet ved et flittigt samlearbejde, hvor han mange gange kom på pletten i sidste øjeblik for at redde sit stof. Her blotlægges hans forudsætninger, og de viser, at han var rundet af et miljø og en tid, som gav ham særlige muligheder for at komme i kontakt med de gamle fortællere på deres eget niveau og i deres eget sprog. Sit barndomshjem i Holing ved Herning og livet der skildrer han i en fuldstændig kulturbeskrivelse, der endogså anfører en lang række træk af egnens dialekt, vel nok bogens værdifuldeste afsnit. I det almindelige omdømme står H. P. Hansen som skaberen af Herning Museum, og set på baggrund af dettes fornemme placering blandt provinsmuseerne er det også rigtigt; men han er ikke den egentlige grundlægger. Det er den ejendommelige lærer fra Torsted, J. A. Trøstrup, af hvem der gives et morsomt og i det hele sympatisk billede, selv om mange træk får læseren til at tænke på den fuldt så originale museumsleder, Søren Knudsen i Glud.

H. P. Hansen modtog som få i levende live beviser for agtelse og værdsættelse af sin indsats: æresborger i Herning, æresdoktor ved Århus Universitet o. s. v.; men han formåede gennem det alt sammen at bevare

begge ben på jorden og modtage alt med en naturlig glæde. Hans erindringsbog er derfor ikke blevet nogen højtidelig affære, men en mundret løbende fortælling, krydret med morsomme anekdotiske småtræk.

Finn H. Lauridsen.

H. P. Hansen: Kloge folk. Folkemedicin og overtro i Vestjylland. I. Anden forøgede udgave. (Rosenkilde og Bagger, 1960). 258 s.

I den række af nyudgaver, Rosenkilde og Baggers forlag foranstalter af H. P. Hansens værker, foreligger nu også første bind af Kloge folk, øget med enkelte afsnit. Der er næppe nogen tvivl om, at H. P. Hansen er overordentlig meget læst af kulturhistorisk interesserede, og det er derfor glædeligt at flere af hans bøger påny bringes på markedet. I den foreliggende fæstner man sig særligt ved det udmærkede kapitel om den mærkeligste af de gamle kloge folk, Laust Glavind, der i en årrække boede i Holstebro. Da bogen, som også i den tidligere udgave, er lagt an med skildringer af de enkelte personer, har det ikke kunnet undgås, at en hel del af kurbeskrivelserne, om end med små varianter, former sig som gentagelser. Man må ønske, at der engang vil blive foretaget en systematisk bearbejdning af dette rige stof.

Finn H. Lauridsen.

Meddelelser om Landsarkiverne for årene 1921-1955. (Munksgaard, 1960). 187 s.

Med dette bind om Landsarkivernes virksomhed fra 1921 til 1955 er omsider det hul helt udfyldt, som har eksisteret i rækken af beretninger om

arkivernes virksomhed, siden meddelelserne om årene 1916-20 udkom i 1922. For fremtiden skal der igen udsendes 5-årige beretninger, omfattende både Rigsarkivet og Landsarkiverne.

Meddelelserne om Landsarkiverne er ligesom det bind, der for et par år siden kom om Rigsarkivets virksomhed i samme periode, særdeles klart og overskueligt delt op. Kapitlet »Almindelige forhold og organisation« indeholder foruden regler om tilgængelighed m. v. en oversigt over Færøernes arkivvæsen og en skildring af oprettelsen af landsarkivet i Åbenrå. Begge disse afsnit er forfattet af fhv. rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald.

For benyttere af Landsarkiverne vil det være af særlig betydning, at der i bogen bringes lister over de privatarkiver, der i den omhandlede periode er afleveret til arkiverne. Blot skal man her være opmærksom på, at man må rådføre sig med registeret bag i bogen, hvis man vil vide, om en bestemt persons papirer er afleveret. Listerne er nemlig ordnet efter givernes navne, og det siger jo ikke meget om papirenes indhold.

Også afsnittet om kassationsbestemmelserne for arkivalier, der henhører under Landsarkiverne, fortjener at blive påagtet. Dog kan det være vanskeligt for den ukyndige at orientere sig i disse bestemmelser. Rigsarkivet burde ved lejlighed give en oversigt over de vigtigste principper for kassation; det ville være nok så oplysende for arkivernes benyttere som de detaljerede bestemmelser vedrørende de forskellige embeder.

Alt i alt må bogen karakteriseres som et værdifuldt hjælpemiddel for alle, der benytter arkivalier fra Landsarkiverne, og man hilser med tilfredshed, at meddelelser fra arkivvæsenet nu igen skal være en fast tilbagevendende publikation.

H. P. Clausen.

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

- ❶ *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957.
125 sider. Kr. 16 (8).
Udsolgt.
- ❷ *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Kr. 18 (12).
Udsolgt.
- ❸ *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider.
Kr. 11.50 (7.50).
Rest 3 ekspl.
- ❹ *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14).
Rest 9 ekspl.
- ❺ *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher.
Udsolgt.
- ❻ *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75).
Rest 11 ekspl.
- ❼ *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75).
Rest 222 ekspl.

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer.